

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»**

На правах рукопису

ДЖОЛОС СЕРГІЙ ВАДИМОВИЧ

УДК 340.12 : 321.1/8

**ДЕРЖАВА В ЕТАТИСТСЬКОМУ ВИМІРІ:
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник –
доктор юридичних наук, професор
Крижановський Анатолій Федорович

Одеса – 2011

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Держава крізь призму етатистської політико-правової теорії	
1.1.Теоретико-історичні основи етатистської парадигми державознавства	13
1.2.Загальні засади взаємодії держави й суспільства	28
1.3.Цінність держави	36
1.4.Поняття, види та особливості сучасної держави	48
Висновки до розділу 1	70
Розділ 2. Класична й сучасна етатистська держава	
2.1.Поняття та ознаки класичної етатистської держави	74
2.2.Особливості сучасної етатистської держави	99
Висновки до розділу 2	114
Розділ 3. Статика й динаміка сучасної етатистської держави	
3.1.Статика сучасної етатистської держави	
3.1.1.Форма правління сучасної етатистської держави	117
3.1.2.Форма політико-територіального устрою сучасної етатистської держави	132
3.1.3.Механізм сучасної етатистської держави	139
3.2.Динаміка сучасної етатистської держави	
3.2.1.Форма державного режиму сучасної етатистської держави	149
3.2.2.Функції сучасної етатистської держави	165
Висновки до розділу 3	189
Висновки	193
Список використаних джерел та літератури	199

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку людства суспільство має низку проблем, що пов'язані з недосконалістю політико-правової сфери. Ліберальна парадигма, особливо в умовах кризи, поширює негативістське ставлення до держави. У межах глобалізаційних трансформацій процеси посилення влади, зосередженої в руках транснаціональних корпорацій, призводять до послаблення національних держав, обмеження їхнього втручання в буття суспільства та передання ними низки своїх повноважень міжнародним організаціям та недержавним установам. Одночасно виявляються доволі суперечливі тенденції – розмивання державного суверенітету в умовах глобалізації, з одного боку, та зростання ролі держави в окремих сферах життя суспільства, з іншого. У зв'язку з ускладненням політико-правового буття на сучасному етапі розвитку людства, актуалізується комплекс проблем щодо єства, сутності сучасної держави, її цінності й перспективних форм організації, особливостей взаємодії із суспільством тощо.

Таким чином, актуальність теми дослідження зумовлена теоретичною і практичною необхідністю досягнення етатистського потенціалу держави і створення цілісної теорії сучасної етатистської держави, втілення елементів якої могло б сприяти оптимізації політико-правового буття України та забезпеченню загального благоденства.

Ідеї етатистської держави простежуються у вченнях багатьох мислителів. Ще Платон, Арістотель, Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Т. Гоббс, Х. Вольф, Г.В.Ф. Гегель вважали державу найвищим благом людства. Сам термін «етатизм» (від фр. l'état – держава) виник лише наприкінці XIX ст. для позначення доктрини, яка вимагає максимального посилення впливу держави і розширення повноважень її органів. При цьому, слід зазначити, що етатистська ідеологія близька до ідеалів консерватизму та авторитаризму й є антиподом лібералізму та анархізму, як течій, що виступають за послаблення

державної влади, звуження сфери її впливу, надмірне поширення свободи, егалітаризму, народовладдя і т.ін.

У сучасній науці проблема етатистської держави залишається недостатньо розробленою, оскільки переважна більшість сучасних досліджень апологізують лібералізм і демократію, акцентують увагу виключно на деяких негативних рисах етатистської держави, гіперболізуючи їх, та ігноруючи потенційні позитивні риси останньої, насамперед могутність, легітимність, патерналізм, здатність до реалізації масштабних проектів та реформ і т.ін.

Особливого значення дослідження етатистської держави набуває для України, де протягом останніх (щонайменше двадцяти) років має місце затяжна системна криза, якою породжено численні негативні явища і процеси: духовна й матеріальна люмпенізація населення, організована злочинність, корупція, плутократія, непослідовність зовнішньої та внутрішньої політики, розвал системи народного господарства, поширення епідемій і т.ін. Тому дослідження держави в етатистському вимірі є важливою засадою переосмислення існуючого в Україні ладу й пошуку шляхів виходу з кризового стану та забезпечення добробуту.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Спрямованість пропонованої роботи визначається програмою наукових досліджень Національного університету «Одеська юридична академія» відповідно до фундаментальної теми «Традиції та новації в сучасній українській державності й правовому житті» (державний реєстраційний номер 0106U110044970), наукової програми Міністерства освіти і науки України «Актуальні проблеми будівництва демократичної соціальної правової держави відповідно до положень Конституції України», плану науково-дослідницької роботи кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія» на 2006-2010 рр. за темою «Традиції та новації у правовому житті України (теоретичний аспект)».

Мета і завдання дослідження. Метою наукового дослідження є виявлення єства держави в етатистському вимірі, сутності етатистської держави та особливостей її статичної й динамічної. Реалізація поставленої мети здійснюється за допомогою розв'язання таких завдань:

- окреслити теоретико-історичні основи етатистської парадигми державознавства;
- обґрунтувати загальні засади взаємодії суспільства й держави як інституту, призначеного служити його інтересам;
- вказати на особливості різних підходів до проблеми аксіології держави, обґрунтувати цінність останньої;
- розкрити поняття, види та особливості сучасної держави;
- дати визначення етатистської держави, виявити її єство та ознаки;
- визначити сутність та особливості сучасної етатистської держави;
- розкрити єство, особливості та основні засади оптимізації статичної й динамічної сучасної етатистської держави.

Об'єктом дослідження є державність як явище суспільно-політичного буття в багатоманітності проявів її сутності.

Предметом дослідження є етатистські характеристики сучасної держави, що виступає політико-правовою формою організації цивілізованого суспільства.

Методи дослідження. Методологічною основою роботи є система методів і прийомів наукового пізнання. Так, діалектичний і метафізичний методи використовувалися в цій роботі для пізнання динаміки і статичної природи політико-правових явищ. Історико-правовий метод використовувався при висвітленні питань генези й розвитку інституту держави, а також при дослідженні держави крізь призму етатистських політико-правових вчень минулого й сьогодення (п.п. 1.1, 1.2). Генетичний метод мав важливу роль у загальному обґрунтуванні цінності держави як визначного інституту, що виник для забезпечення суспільних добробуту, благоденства і правопорядку (п. 1.3). Порівняльний метод активно

застосовувався для виявлення особливостей різних моделей соціально-економічної та політико-правової організації суспільства, запозичення та синтез елементів яких забезпечує створення достатньо ефективної і досконалої сучасної держави (п.п. 1.4, 2.1, 2.2, 3.1, 3.2). Застосування системного методу дало змогу проаналізувати етатистську державу як своєрідну систему, що спроможна адекватно й ефективно діяти в умовах зовнішніх і внутрішніх змін (п. 2.2). За допомогою функціонального методу проаналізовано політико-правовий досвід існування різних моделей сучасної держави (п.п. 1.4, 3.2). Логічний метод скрізь використовувався при конструюванні концептуальних положень цієї роботи, зокрема при формулюванні й визначенні дефініцій «етатизм», «сучасна держава», «етатистська держава» (п.п. 1.1, 1.4, 2.1) тощо. Методи моделювання і прогнозування застосовувалися при розробці основних рекомендацій щодо діяльності сучасної етатистської держави та визначенні перспектив її існування (п.п. 3.1, 3.2). Юснатуралістичний підхід, якому властиве перенесення уваги з існування на сутність політико-правових явищ, їхню природу, використовувався нами при пізнанні єства таких категорій, як держава, право, суспільство, людина (п.п. 1.1, 1.2, 1.3). Цивілізаційний підхід дав змогу обґрунтувати плюралізм векторів соціально-економічного і політико-правового розвитку держави і суспільства в епоху постмодерну (п. 1.4) тощо.

Теоретичну базу дисертації склали монографічні та інші наукові дослідження з політології, теоретико-історичного блоку юридичних наук, філософії, соціології, історії. Підґрунтям роботи є праці класиків політико-правової думки – Платона, Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Г.В.Ф. Гегеля та ін. Особливе значення належить працям таких дослідників, як С.С. Алексєєв, Т.А. Баширов, О.С. Бендь, Х.Н. Бехруз, Б.Я. Бляхман, Л.Ю. Бондаренко, С.К. Бостан, В.В. Бушанський, Е.У. Вайцзеккер, О.М. Данилов, Т. Джадт, Є.А. Дмитрієва, В.В. Дудченко, О.В. Зайчук, В.А. Затонський, О.С. Звонарьова, А.М. Ілларіонов, Дж.М. Кейнс, О.Д. Керімов, М.І. Козюбра,

М.О. Коломейцева, В.В. Колюх, В.В. Копейчиков, М.В. Кравчук, Н.М. Крестовська, А.Ф. Крижановський, Б.М. Кузик, О.Л. Кураков, В.В. Лемак, Ю.П. Лобода, С.І. Максимов, Л.С. Мамут, В.С. Нерсисянц, Ю.М. Оборотов, Н.М. Оніщенко, М.П. Орзіх, М.П. Петров, П.М. Рабінович, Р. Робертсон, І.В. Розмаїнський, І.Г. Савченко, С.П. Сисягін, О.Ф. Скакун, П. Сорокін, В.М. Співак, В.В. Сухонос, Ю.О. Тихомиров, Я. Тінберген, В.С. Філонич, Ф. Фукуяма, В.В. Хміль, Ю.Ю. Цакіров, В.Є. Чиркін, В.М. Шаповал, Н.О. Шергенг, Г.Ф. Шершеневич, В.М. Щекотихін, Ю.В. Яковець та ін.

Емпірична база дослідження представлена фактологічними даними щодо буття та функціонування інституту держави в сучасному світі та в історії, матеріалами статистичного та довідкового характеру, іншими джерелами знань щодо предмета дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим цілісним і комплексним монографічним науковим дослідженням у сфері загальнотеоретичної юриспруденції, що присвячено феномену держави в етатистському вимірі, де сформульовано нові наукові положення й висновки, що виносяться на захист, зокрема:

уперше:

- сформульовано поняття етатистської держави як максимальної патерналістської елітарної держави, що концентрує публічну владу, претендує на роль визначальної політичної цінності суспільства, проголошує пріоритет своїх інтересів, позиціонує себе вище волеустановленого права, активно впливає на економічну, політичну, соціальну та ін. сфери соціального буття;

- визначено ознаки класичної етатистської держави, такі як максималізм, тобто прагнення здійснювати якнайширший вплив на буття суспільства; патерналізм; елітарність; концентрація публічної влади; претензії на роль визначальної цінності суспільства; пріоритет інтересів держави, що ототожнюються з інтересами суспільства; позиціонування

держави вище волеустановленого права, визнання її основним чинником його формування і розвитку; активний вплив на соціальну, економічну і політичну сфери суспільного буття; велике значення певної ідеології в житті суспільства; вождизм та ін.;

- окреслено особливості сучасної етатистської держави (як виду сучасної держави), які виявляються в адаптації певних корисних рис класичної етатистської держави (визнання цінності держави; пріоритет інтересів держави, тотожних інтересам суспільства; соціально-необхідний патерналізм; помірне втручання в економічну й соціальну сфери; реалізація ідеї соціальної держави; забезпечення відповідальності посадовців тощо) до умов сьогодення та відмові від тих її рис, які суперечать реаліям і потребам буття (зневажання права; нерівність; надмірна концентрація влади; гіперболізоване панування певної ідеології; вождизм тощо);

- доведено принципову відповідність елементів етатизму природі політико-правового буття цивілізованого державно-організованого суспільства, адже сам факт існування держави, навіть найбільш ліберальної, є виявом етатизму;

- визначено, що в умовах постмодерного плюралізму векторів розвитку сучасної держави, оптимальним шляхом її розбудови є синтез елементів етатистської (насамперед щодо діяльності сучасної держави, спрямованої на забезпечення загального благоденства) та антиетатистської (насамперед щодо забезпечення прав та інтересів людини) парадигм;

удосконалено:

- поняття сучасної держави, яку пропонується розглядати в контексті сучасних її тенденцій буття суспільства, серед яких найбільш впливовими сьогодні є процеси глобалізації, демократизації та конвергенції;

- систему критеріїв цінності сучасної держави, важливе місце в якій належить ефективності, легітимності та стійкості держави;

- поняття етатизму, який пропонується розглядати як політико-правову теорію і практику, яким властиве визнання держави великим благом і

благодійником суспільства, обстоювання державного інтересу та концентрації публічної влади державою, тяжіння до розширення меж її компетенції, широкого патерналістського втручання в найголовніші сфери буття суспільства (економічна, політична, соціальна та ін.), позиціонування держави в якості творця закону і права;

набули подальшого розвитку:

- теоретико-історичні основи вчення етатизму, починаючи з античної епохи, через епоху середньовіччя, модерну добу до новітнього часу, що дає підстави розглядати їх як окрему парадигму політико-правової науки;

- ідеї взаємодії держави, суспільства, людини і права, як важлива засада забезпечення загального благоденства та соціальної злагоди;

- обґрунтування цінності держави, що виявляється не лише загалом як антипод анархії і хаосу, але й у ключі соціального значення держави у контексті задоволення потреб суспільства, окремих соціальних груп, людини;

- обґрунтування цінності етатистських проявів сучасної держави, що виявляються в соціально-необхідному патерналізмі, реалізації ідей соціальної держави; корегуванні певних недоліків ринкової економіки; стабільності, як основі добробуту і виваженості реформ; посиленні держави, що може бути корисним для оптимізації здійснення завдань і функцій держави, особливо в кризових умовах;

- ідеї ефективного функціонування держави в умовах сьогодення, пов'язані насамперед з поєднанням позитивних положень етатизму та демократії, помірним патерналістським втручанням держави в економічну й соціальну сфери, корегуючим впливом держави на процеси розвитку народного господарства;

- наукові знання щодо засад належної організації статичної й динамічної сучасної держави і т.ін.

Практичне значення одержаних результатів. Дослідження феномену держави в контексті етатистської парадигми політико-правової науки має важливе теоретичне і практичне значення. Матеріали пропонованого

дослідження можуть бути використані у: а) науково-дослідницькій сфері – як підґрунтя подальшої розробки феномену держави в етатистському вимірі; б) політичній сфері – при формуванні концепцій розвитку держави та засад зовнішньої і внутрішньої політики; в) правотворчості – у діяльності правотворчих органів під час розробки нормативних актів, що стосуються загальних засад державного ладу й буття; г) навчальному процесі – при підготовці відповідних розділів підручників, навчальних посібників із курсів «Теорія держави і права», «Проблеми теорії держави і права», «Політологія», «Філософія права», «Історія політичних та правових учень», та при викладанні відповідних навчальних дисциплін; д) виховній сфері – для підвищення поваги до держави у громадян України, а також при формуванні патріотичного державницького духу.

Апробація результатів дослідження. Основні положення роботи й теоретичні висновки доповідалися на засіданнях кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія».

Результати дослідження оприлюднювалися та обговорювалися на таких конференціях: 1) Міжнародна наукова конференція молодих науковців, аспірантів і студентів, присвячена пам'яті видатних учених-юристів П.О. Недбайла, О.В. Сурілова, В.В. Копейчикова «Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави». – Одеса-Львів: ОНЮА, ЛНУ ім. І. Франка, Львівська лабораторія прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України, 21-22.XI.2008 р.; 2) Міжнародна науково-практична конференція «Четверті Прибузькі юридичні читання». – Миколаїв: Миколаївський навчальний центр ОНЮА, 28-29.XI.2008 р.; 3) Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Права людини у філософському, політологічному, соціологічному та правовому вимірах». – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 19.XII.2008 р.; 4) Всеукраїнська студентська науково-практична конференція «Проблеми та перспективи реформування права України очима молодих вчених». – Запоріжжя: ЗНУ, 27.III.2009 р.; 5) XI

Всеукраїнська студентська наукова конференція «Актуальні проблеми природничих та гуманітарних наук у дослідженнях студентської молоді «Родзинка – 2009». – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 23-24.IV.2009 р.;

б) Щорічна Міжнародна науково-практична конференція «Запорізькі правові читання». – Запоріжжя: ЗНУ, 15-16.V.2009 р.; 7) Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція «Розвиток держави і права в сучасних умовах: досвід, реалії, перспективи». – Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О.Дідоренка, Луганська правова фундація, «Юридичний Луганськ» – www.jurlugansk.org. – 29.V.2009 р.; 8) Наукова конференція професорсько-викладацького і аспірантського складу Одеської національної юридичної академії «Правове життя сучасної України». – Одеса: ОНЮА, 29-30.V.2009 р.; 9) Міжнародна науково-практична конференція «Держава і право: *de lege praeterita, instante, future*». – Миколаїв: МНЦ ОНЮА, 27-28.XI.2009 р.; 10) Міжнародна науково-практична конференція «Правова освіта та правова наука в Україні в умовах сучасних трансформаційних процесів». – Запоріжжя: ЗНУ, 24-25.XII.2009 р.; 11) Всеукраїнська науково-практична конференція «Тенденції та пріоритети реформування законодавства України». – Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 13.III.2010 р.; 12) XII Всеукраїнська студентська наукова конференція «Актуальні проблеми природничих та гуманітарних наук у дослідженнях студентської молоді «Родзинка-2010». – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 21.IV.2010 р.; 13) Всеукраїнська науково-практична конференція молодих вчених та аспірантів «Вдосконалення правового захисту прав та основних свобод людини і громадянина». – Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 23.IV.2010 р.; 14) Друга Всеукраїнська науково-практична конференція молодих вчених та студентів «Закарпатські правові читання». – Ужгород: Закарпатський державний університет, 29-30.IV.2010 р.; 15) Міжнародна наукова конференція професорсько-викладацького і аспірантського складу «Правове життя сучасної України». –

Одеса: Одеська національна юридична академія, 21-22.V.2010 р.; 16) Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави». – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 29-30.IX.2010 р.; 17) Міжнародна науково-практична конференція «Генезис публічного права: від становлення до сучасності». – Миколаїв: МНЦ НУ «ОЮА», 26-27.XI.2010 р.; 18) Міжнародна науково-практична конференція «Стратегія забезпечення сталого розвитку правової системи України». – Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 21-22.XII.2010 р.

Результати теоретичного дослідження використовувалися автором при проведенні семінарських занять із курсів «Теорія держави і права» та «Проблеми теорії держави і права».

Публікації. Основні теоретичні і практичні результати цього дослідження знайшли відображення у 8 статтях, які опубліковано в наукових фахових виданнях, перелік яких затверджено ВАК України, та тезах 17 доповідей на науково-практичних конференціях.

Структуру дисертації обумовлено метою, завданнями, предметом та логікою дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які містять 8 підрозділів та 5 пунктів, висновків, списку використаних джерел та літератури. До складу дисертації входять також 6 рисунків і 3 таблиці, які разом займають 5 сторінок. Загальний обсяг дисертації становить 233 сторінки, з яких 198 сторінок – основний текст, 35 сторінок – список використаних джерел та літератури, що містить 346 позицій.

РОЗДІЛ 1

ДЕРЖАВА КРІЗЬ ПРИЗМУ ЕТАТИСТСЬКОЇ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ТЕОРІЇ

1.1. Теоретико-історичні основи етатистської парадигми державознавства

Нині актуалізується проблема пошуку ідейної основи належної організації суспільно-політичного буття. Численні негативні явища, що особливо гостро виявилися на терені молодих держав, зокрема й в Україні (системна криза, падіння духовності, неспроможність влади до реалізації місії держави, загальний декаданс тощо), засвідчили необхідність здійснення державного будівництва на засадах відповідності єству державно-правового буття.

Тому в межах цього підрозділу ми спробуємо окреслити теоретико-історичні основи етатистської парадигми державознавства, яка відображає визначне значення державництва для позитивного існування суспільства, забезпечення порядку і благоденства, що відповідає природі й загальним засадам суспільно-політичного буття.

Насамперед необхідно вказати на сутність поняття «етатизм», яке є ключовим для розуміння основних рис відповідної парадигми державознавства.

Варто зазначити, що в загальному плані під етатизмом (від фр. l'état – держава) розуміють: а) політичну теорію, що розглядає формування держави як вищий етап суспільного розвитку; б) політику активного втручання держави в усі сфери життя суспільства [1, 291].

Вітчизняний дослідник С.Л. Лисенков стверджує, що термін «етатизм» виник у 1880-х рр. для визначення доктрини, яка вимагає максимального посилення впливу держави й розширення повноважень її органів, і виділяє три основні думки щодо поняття, яке досліджується:

1.Етатизм як течія в політико-правовій думці, антипод анархізму, що розглядає державу як найвищий результат і мету суспільного розвитку.

2.Етатизм як соціологічна доктрина, яка обґрунтовує необхідність втручання держави в економічне й політичне життя суспільства.

3.Етатизм як втручання держави в усі сфери суспільного життя шляхом їх докладної регламентації [2, 367].

Узагальнене визначення етатизму подав Л.С. Мамут, який стверджує, що «під етатизмом мають на увазі систему політичних уявлень, зміст яких цементується позитивною оцінкою ціннісної предметності держави як «блага» [3, 114].

Л.С. Мамут вважає, що термін «етатизм» ввів у обіг швейцарський буржуазний ліберал Ньюма Дроз (Numa Droz), що був президентом Швейцарської конфедерації у 1881-1887 рр. У своєму творі «Демократія та соціалізм держави» (1896) він використовував термін «етатизм» у полемічному ключі, виступаючи проти прихильників розширення компетенції конфедерації за рахунок утиску прав кантонів, проти експансії централізованого державного управління і звуження сфери місцевого самоуправління. Н. Дроз зображає етатизм як торжество централізму і державності над свободою та індивідуальністю [3, 105].

Евальд Кьост характеризує етатизм як «пом'якшену форму державного господарства, яка не є повний державний соціалізм, але яка забезпечує планомірне державне керівництво економікою, особливо завдяки тому, що держава володіє найголовнішими галузями промисловості» [4, 201].

При цьому, за енциклопедією Ларусса, етатизм – це «система, у межах якої держава здійснює пряме втручання в економічну сферу» [5].

У доктринальному розумінні під етатизмом розуміють «неологізм, що означає вчення, які прагнуть зв'язати усі соціальні функції з управлінням, що здійснюється безпосередньо державою» [6, 304].

Етатистська ідеологія сформувалася у ХІХ ст. як реакція у відповідь на програму лібералізму. Мислителі тієї епохи протиставили лібералізму наступні ідеї, що сьогодні стали класичними принципами етатизму:

- провідна роль держави в духовних, політичних та економічних процесах [7, 65; 8], а також у галузі правотворення [9, 231];
- держава є джерелом розвитку [7, 65; 10, 236];
- необхідність активного впливу на всі сфери суспільного буття, внаслідок відсутності в суспільства здатності до справедливого самоуправління;
- державний інтервенціонізм – політика державного регулювання соціально-економічних процесів;
- патерналізм [11, 115-116] та ін.

Загалом варто зазначити, що етатизм, як вимога сильної держави, антидемократична, антиліберальна доктрина [12, 289], антипод анархізму [2, 367], близький до консерватизму, авторитаризму та ін. течій, які виступають за піднесення авторитету держави, визнання її великої цінності, посилення державної влади, і проти надмірного поширення свободи й егалітаризму.

Отже, на нашу думку, етатизм – це політико-правова теорія і практика, яким властиве визнання держави великим благом і благодійником суспільства, обстоювання державного інтересу та концентрації публічної влади державою, тяжіння до розширення меж її компетенції, широкого патерналістського втручання в найголовніші сфери буття суспільства (економічна, політична, соціальна та ін.), позиціонування держави в якості творця закону і права, які є засобом її благодійництва [13, 24; 14, 239].

Зауважимо, що ідеї етатизму можна прослідкувати в багатьох політико-правових доктринах. Тією чи іншою мірою, елементи досліджуваного вчення наявні у працях таких мислителів, як Платон, Арістотель, Н. Макіавеллі, Г.В.Ф. Гегель, які вважали державу найвищим благом [2, 367], Ж. Боден, Г. Гроцій, Т. Гоббс, Ж.Ж. Руссо, які певною мірою трималися етатистської

орієнтації та позитивно оцінювали державність як форму (принцип) організації життя людської спільноти [3, 111].

Певні етатистські, консервативні, державно-соціалістичні ідеї наявні також у працях А. Мюллера, Ф. Ліста, Б. Гільдебранда, К. Кніса, В. Рошера, Р. Штаммлера, Г. Шмоллера, А. Шеффле, К. Родбертуса, Ф. Лассаля, Л. Штейна, К.М. Леонтьєва, Л.О. Тихомирова, М.О. Меншикова [15] та ін.

Також слід сказати, що певною мірою досліджуваної проблематики стосуються праці таких дослідників, як М.М. Азаркін [16], І.А. Ісаєв [17], В.Б. Ковальчук [18; 19], Л.С. Мамут [20], І.І. Царьков [21; 22] та ін.

Проте варто наголосити, що неконтрольоване звернення до праць надмірної кількості авторів (які лише частково стосуються предмета нашого дослідження) загрожує нерозв'язанням поставленого завдання. Тому першочергової уваги в контексті пропонованого дослідження заслуговують вчення Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Г.В.Ф. Гегеля, у яких найбільш повно й яскраво відображено ідеї етатизму [3, 111], хоча нами також будуть захоплені елементи вчень інших мислителів.

Разом із тим, звернемося до витоків етатистської думки. Одним з перших відображень етатистських ідей у політико-правовій науці став проект ідеальної держави Платона. На думку давньогрецького мислителя, при створенні окремих соціальних груп богами використовувалися різні матеріали, що зумовлює природну нерівність та неоднаковість людей. У державі та в душі кожної людини є три основні начала: мудрість, лють, жага, які домінують у кожному з трьох станів: мудрість – у правителів, лють – у стражів, жага – у третього стану. Мудрість має правити над люттю і жагою, проте лють необхідна для силового підкріплення правління, а жага – для наповнення держави благами. Фактично, правити мають наймудріші; найсильніші й найхоробріші – сприяти їм у цьому, забезпечувати внутрішній порядок і зовнішню безпеку; а третій стан має займатися забезпеченням суспільства необхідними ресурсами. Несправедливість полягає у посяганні одного стану на привілеї і компетенцію іншого, що порушує порядок.

Враховуючи, що правителі і стражі наділені політичною владою, проблема збереження єдності цих станів, а, отже, і держави, розв'язується Платоном шляхом заміни для них приватних інститутів сім'ї та власності (основ індивідуалізму) колективними, чим життя привілейованих, фактично, перетворюється в альтруїстичне служіння державі й суспільству. Приватний інтерес, в очах Платона, «не вартий і щербатого шеляга» в порівнянні з інтересом держави. Важливе значення, за вченням античного класика, належить також принципу автаркії, а особа, суспільство, держава й космос мають бути в єдності в ідеальній державі [23].

Очевидно, найбільш актуальними нині елементами викладеної вище концепції ідеальної держави Платона є ідеї щодо державного регулювання та домінування загального інтересу, а також спроба окреслення засад, які сприяли б забезпеченню альтруїзму владарюючих.

Варто погодитися з думкою А. Романюка, що зростанню етатизму сприяють політичні й соціально-економічні кризи [24, 145], тому не дивно, що в Європі Нового часу ідеї етатизму значною мірою простежуються у працях Н. Макіавеллі (пошматована іноземними державами Італія), Ж. Бодена (хаос релігійних війн Франції), Р. Філмера, К. Салмазія, Т. Гоббса (Англійська революція та громадянська війна), Х. Вольфа (феодално-роздроблена Німеччина) та ін.

Видатний італійський мислитель епохи Відродження Н. Макіавеллі розробив концепцію держави, яку вважав найдосконалішим виявом людського духу, а служіння такій державі – ціллю й сенсом людського життя. Він вважав благо держави найвищим законом й одним з перших ввів у обіг поняття «державний інтерес» [25, 517], який осмислював як самозбереження, утвердження та розширення влади держави [3, 116].

Ключовими засадами забезпечення державного інтересу мислитель вважав силу, військове мистецтво, гарні закони та підтримку народу.

Н. Макіавеллі каже: «Військове мистецтво наділене такою силою, що дає змогу не лише утримати владу тому, хто народжений державцем, але і здобути владу тому, хто народився простим смертним» [26, 342].

Мислитель зазначає, що «Влада державця має лежати на могутній основі, інакше вона буде повалена. Основою же влади у всіх державах... служать добрі закони і добре військо. Але добрих законів не буває там, де нема доброго війська, і, навпаки, де є добре військо, там і закони добрі...» [26, 335].

Такі твердження якнайкраще демонструють той факт, що з погляду етатистської парадигми право є похідним від держави і майже ніяк не може ефективно функціонувати поза її примусовою силою, з чого випливає природність пріоритету держави перед правом, як творця перед твором, гаранта перед гарантією.

Інше важливе судження Н. Макіавеллі стосується того, що державець має користуватися підтримкою народу (деякий натяк на легітимність): «Презирство і ненависть підданих – це те саме, чого державець повинен найбільше боятися» [26, 347]. Інший натяк на легітимність міститься у словах Н. Макіавеллі, що мудрому державцю «належить вжити заходів до того, щоб громадяни завжди і за будь-яких обставин мали потребу в державці та державі» [26, 331], який також дає змогу стверджувати, що важливим завданням держави й державця є реалізація інтересів народу.

Тому в разі відсутності активного впливу держави на суспільні процеси, цілком можливою є втрата її ціннісного смислу для народу, що зумовить зростання ролі приватних інституцій, які справлятимуть деструктивний вплив на державу до повного її знищення, і це, врешті решт, може зорієнтувати суспільство до краху, оскільки, позбавившись держави та її сили, у тому числі збройної, воно видасться цілком беззахисним перед зовнішнім ворогом та внутрішніми проблемами, які вимагають владного втручання.

Важливим досягненням Н. Макіавеллі було відокремлення політики від моралі: державець, «якщо він хоче зберегти владу, повинен навчитися відступати від добра» та не уникати тих пороків, які забезпечують йому «благополуччя та безпеку» [26, 345], що виправдовується тим, що загалом про людей «можна сказати, що вони невдячні й непостійні, схильні до фарисейства і брехні, що їх лякає небезпека та вабить нажива» [26, 349]. Макіавеллівська теза «мета виправдовує засоби» актуальна й нині. При цьому, тлумачити її можна не тільки в негативному, а й в позитивному контексті: досягнення високої мети (державного інтересу, забезпечення добробуту і т.д.) може окупати понесені втрати і, певною мірою, спокутувати звершені діяння, зрозуміло, у розумних межах.

Разом із тим, варто зазначити, що політико-правовим ідеалом Н. Макіавеллі була національна «змішана» держава, на зразок Римської республіки [25, 517], що поєднувала б елементи єдиновладдя, аристократії та демократії [27, 22-26]. Разом із тим, побудову такої держави в сучасних йому умовах Н. Макіавеллі вважав малоімовірною. Тому він і виступав у якості теоретика й апологета практично необмеженої влади.

Проте, незважаючи на викладене вище, услід за Л.С. Мамутом, ми схильні відносити Н. Макіавеллі до класиків етатистської політико-правової думки, адже саме державу він вважав чи не найбільшим благом та сформулював концепцію сильної влади, придатної до здолання негараздів сучасної йому епохи: «Невизнання у Макіавеллі етатиста лише з тієї позиції, що мислитель виступає пристрасним патріотом, трапляється рідко» [3, 119]. Спасіння батьківщини є, за Макіавеллі, найвища вимога державного інтересу. Це підтверджує й остання глава «Державця», що містить заклик оволодіти усією Італією, що, однак, має ціллю не інтерес можновладця, а широкий державний інтерес, що варто розуміти як інтерес народний, загальнонаціональний, адже в контексті подій початку XVI ст. для Італії не було справи важливішої, ніж побудова національної держави [28, 153]. Макіавеллі виступає відразу за країну загалом, за піднесення Італії до рівня

всемогутньої національно-цілісної держави, що володіє абсолютною владою над підданими і є неприступною для зовнішніх ворогів [3, 119-120].

Важливе значення у контексті нашого дослідження належить політико-правовому вченню Ж. Бодена. Французький мислитель обґрунтував ідеї суверенної держави, інтереси якої стоять понад усе, а влада є незмінною та безмежною (вона обмежується хіба що божественними і природними законами) [29, 107]. За вченням класика, суверенітет, як основна ознака держави, визначається як «абсолютна і постійна влада держави», «велич», «найвища влада розпоряджатися» [30, 689-695]. Із викладеного вище ми можемо зробити висновок, що суверенітет властивий передусім державі як політичному утворенню, тож тільки держава може претендувати на політичну владу, оскільки остання не властива жодній іншій інституції. Відповідно, посягання на привілей держави владарювати може призвести до хаосу внаслідок порушення природних законів політико-правового буття.

Разом із тим, Ж. Боден не був беззастережним етатистом: хоча він і вважав, що суверенітет є «абсолютною і постійною владою», тим не менше, ця влада, на думку мислителя, не повинна посягати на приватну власність, деякі особисті права людей та сімейні відносини. Усе це французький мислитель вважав складовими природного права, на які не повинен зазіхати правитель [31].

Отже, стосовно Ж. Бодена можна сказати, що він є етатистом переважно в публічно-правових питаннях, тоді як приватноправову сферу він виводив з-під контролю держави. Разом із тим, варто підкреслити, що вчення Ж. Бодена органічно вплітається в межі етатистської парадигми політико-правової науки, оскільки саме він обґрунтував ідеї державного суверенітету як «найвищої влади розпоряджатися», вважав державу визначним благом та відводив їй важливу роль у питаннях забезпечення миру, добробуту і правопорядку.

Особливе значення у межах нашого дослідження належить політико-правовому вченню Т. Гоббса, яке можна вважати чи не найяскравішою перлиною етатизму.

Англійський мислитель зазначає, що «для того, щоб пізнати властивості держави, необхідно попередньо вивчити схильності, афекти і норов людей» [32, 59].

У цьому контексті варто згадати думку відомого німецького вченого К. Шмітта, який вказує: «Кожна політична ідея тим чи іншим чином відзначає своє відношення до «природи» людини і передбачає, що вона або «від природи добра» або «від природи зла» [33, 84].

Залежно від визнання справедливості однієї з цих тез тими чи іншими мислителями або школами обґрунтовується теорія анархізму (державна являє собою зло, оскільки обмежує свободу «доброї» людини) чи етатизму (державна являє собою добро, оскільки «корегує» недоліки людини чи дає змогу впорядкувати суспільні відносини «злих» людей).

Основна ідея філософсько-антропологічних поглядів Т. Гоббса полягає в тому, що «пристрасті людей зазвичай бувають сильнішими за їхній розум» [34, 211]. У Т. Гоббса народ є об'єктом управління, він тлумачиться, як «множина громадян, якими управляють» [32, 377]. Такий стан зумовлений тим, що народ «ніколи не знав і не буде знати своїх суспільних обов'язків, оскільки він ніколи не замислюється ні над чим, окрім своїх приватних інтересів» [34, 708]. За Гоббсом, основними рисами людського єства є жадоба, страх, бажання безмежної влади, егоїзм і т.п. [35, 600]. Враховуючи таку природу людини, «право всіх на все», властиве додержавному стану, спричиняє «війну всіх проти всіх» внаслідок постійних сутичок приватних інтересів. З метою виходу з такого стану люди, уклавши суспільний договір, створюють суспільство й державу, яка спроможна примусити людей до належної поведінки, поглинувши їхні права і волю, надавши їм безпеку і виражаючи їхню волю. Держава взяла на себе загальну свободу, обмежуючи в діях підданих. Тому щастя людей залежить від держави, яка має бути

міцною, непереможною, а влада – абсолютною, неподільною і незмінною [36, 218].

За Гоббсом, держава та абсолютна влада конструюються за допомогою виявлення індивідами добровільної згоди на передачу належного їм права на все одній особі. При цьому, така угода укладається індивідами між собою, а не між людьми та сувереном. Таким чином, останній не зв'язаний волею індивідів, які наділили його абсолютною владою. Тож, суверен в принципі не може порушити суспільного договору (бо він його ні з ким не укладав), і народ не має права виходити з покори, звинувативши його у цьому [3, 138-140].

Також заслуговує уваги і Гоббсове розуміння права й законів. На думку мислителя, держава не зв'язана законами, оскільки будь-який закон є державним. Тож, якби держава була ними до чого-небудь зобов'язана, вона була би зобов'язана перед самою собою [32, 350-351]. Мислитель розцінює право як засіб, який дає змогу суверенові робити благодіяння підданам [3, 165], при цьому, усе, що не підкріплено «мечем держави», є лише «стрясанням повітря» [34, 200].

На думку Т. Гоббса, усунення людей від управління державою є цілком природним, насамперед через брак у людей правильних знань стосовно того, що веде до блага держави. Свобода людей припустима у сферах, які не врегульовані державою, вона повинна відповідати законам і жодною мірою не повинна шкодити державі, а співвідношення свободи держави й народу є обернено пропорційним [3, 166-167], очевидно, внаслідок передання індивідами низки своїх природних прав державі за суспільним договором.

Значна увага англійського мислителя також приділяється проблемі влади держави над умами, що частково здійснюється за допомогою об'єднання права й моралі, чим ліквідується можливість суперечностей між волею суверена (вираженою у формі закону) та прагненням особи (яка може намагатися судити, виходячи з власних переконань). У концепції Гоббса

законодавство одночасно є також і кодексом політичної моралі підданого [3, 145-146].

Неподільність влади виступає у Гоббса чи не основною вимогою до неї. Мислитель виступає проти хаосу двовладдя, що стосується як небезпеки існування кількох партій [32, 378-279], так і небезпеки поділу влад («розділені влади взаємно знищують одна одну») [34, 339], коли утворюється два або більше суверени.

На думку Гоббса, від держави залежать щастя, життя і добробут громадян [3, 163], тому чи не найбільшим злом є недостатність абсолютної влади, що ослабляє державу чи веде її до розпаду [34, 334].

Отже, як бачимо, вчення цього мислителя надзвичайно насичене украй етатистськими ідеями, і, у порівнянні з поглядами Н. Макіавеллі та Ж. Бодена, погляди Т. Гоббса майже не допускають відходу від радикальних позицій етатизму.

Одним із перших німецьких етатистів був Х. Вольф, який вважав, що людям властиве прагнення щастя, яке змушує їх робити добро, уникати зла, надавати перевагу кращому перед гіршим. У дотриманні цих обов'язків і полягає природний закон поведінки людей. Тож, право – це міра свободи, необхідна для виконання обов'язків, а всі суспільні відносини мають бути детально врегульовані мудрим державцем, під опікою якого люди зможуть вільно виявляти свої обдарування і жити щасливо. Для цього їй необхідна сильна держава, місія якої полягає у забезпеченні «спільного блага» [37, 362-363]. Фактично, вчення Х. Вольфа відображає дві важливі настанови етатизму – розуміння права як слуги обов'язку та спрямованість держави й державного регулювання на забезпечення загального добробуту, що свідчить про позитивну оцінку її сутності.

Варто зазначити, що елементи етатизму дуже помітні також у вченні Ж.Б. Боссюе. На думку мислителя, монархія є «найбільш... природною формою правління» [38, 67], при цьому, вона «по-перше, ...священна

(сакральна), по-друге, батьківська (патерналістська), по-третє, абсолютна і, по-четверте, розумна (підпорядкована розуму)» [38, 133].

Ж.Б. Боссюе фактично ототожнював державу та державця: «Вся Держава – в особі державця. У ньому – її могутність. У ньому – воля всіх людей. Він єдиний робить лише те, що сприяє суспільному благу. Треба розглядати як невід’ємні одна від одної функції, що виконуються державцем, і обов’язки, покладені на Державу» [38, 103].

Ж.Б. Боссюе впевнений, що лише володіючи абсолютною владою, король може здійснювати свої функції. При цьому, уявлення про сутність абсолютної влади у нього схожі з уявленнями Т. Гоббса: абсолютна влада – це максимум влади, котрий піддані надають суверену. При цьому, на думку французького мислителя, абсолютна влада має бути не лише неподільною і суверенною, а й законною [39, 159].

Важливе значення належить також і державницькій концепції Г.В.Ф. Гегеля, який вважав державу найвищим результатом і метою суспільного розвитку. За Гегелем не громадянське суспільство є рушійною силою історичного прогресу, а держава. Примат держави по відношенню до громадянського суспільства пов’язується з тим, що, як вважав Г.В.Ф. Гегель, основою розвитку взагалі виступає «Світовий Дух» та «Абсолютна Ідея». Саме держава втілює «Світовий Дух», а громадянське суспільство є «інобуття» Духа-Ідеї [40, 40]. Гегель вважав, що держава уособлює усі чесноти. Вона – найдосконаліше втілення Світової Ідеї, що розвивається сама, наймогутнішого вияву людської особистості, всезагальності політичного, матеріального й духовного начал. Держава захищає людей від випадковості, забезпечує справедливість і реалізує всезагальні інтереси. Громадянське суспільство та індивід підпорядковані державі, адже саме держава інтегрує окремих індивідів та їх групи в органічну цілісність, завдає сенс їхньої життєдіяльності [41].

Отже, за Гегелем, держава є самоціллю, а головною задачею державності є забезпечення об’єднання як такого [3, 124-125].

Філософ категорично заперечує проти того, що пріоритет може належати приватному, адже воно повністю усім зобов'язане загальному, державі [3, 172], проти того, що воля окремих осіб, громадян є непідвладною всезагальній волі [3, 125], оскільки, по-перше, народ без влади є аморфною масою [3, 157], по-друге, народ не розуміється на державних справах [3, 173], а, по-третє, «здача» державної влади на милість приватної волі сприяє утраті суверенітету, що веде до внутрішнього розпаду та зовнішньої руйнації державності [3, 125-126].

Так само руйнацією державі загрожує і протистояння законодавчої та виконавчої влади, коли кожна з них сприймається іншою як зло і побоюється випадів проти себе. При цьому, Гегель підкреслює значення внутрішньої органічної єдності властей, що врятовує існування держави [3, 154].

За Гегелем, визначна цінність держави обґрунтовується у тому числі й ієрархічною системою пріоритетів, яка виникає в результаті сходження об'єктивного духу (його істинна сутність – свобода, що реалізується у царстві права) від абстрактного до конкретного. Найнижчий рівень – це абстрактне право, формальне право абстрактної особистості. Далі йдуть мораль, моральність, державний інтерес. При цьому, наступні щаблі свободи завжди праві по відношенню до нижчих: вони більш самостійні, більш вартісні, більш впливові та не можуть бути до них несправедливими. Тому в держави, як найвищої цінності, є цілі і функції, але немає обов'язків. Держава підтримує особливі сфери людського буття, у тому числі добробут, саме держава забезпечує саме існування громадянського суспільства [3, 171-173].

Не дивно, що з погляду Гегеля еманация добра, милості, піклування – органічний спосіб існування держави, котрий не пов'язаний з особистими чеснотами певного правителя, цей спосіб іманентний природі держави як «земнобожественної істоти» [3, 176].

Отже, після викладення основних положень вчень класиків етатистської політико-правової думки, слід перейти до дослідження деяких загальнотеоретичних аспектів державності.

Зазначимо, що при дослідженні державного буття слід застосувати юснатуралістичний підхід, оскільки, за висловом відомого дослідника С.І. Максимова, «Класичні концепції природного права переносять акцент з існування права (і держави!) на його сутність» [42]. А це означає, що саме юснатуралістичний підхід дає змогу якнайкраще пізнати природу державності.

Варто зауважити, що природно-правові ідеї знайшли відображення в теорії суспільного договору (Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Мільтон, Дж. Лібберн, О. Сідней, Дж. Локк, Б. Спіноза, С. Пуфендорф, Х. Томазій, Х. Вольф, Ш.Л. Монтеск'є, Ж.Ж. Руссо, О.М. Радищев та ін.), яка каже, що: а) в історії існував так званий «природний» стан, за якого мали місце абсолютні рівність і свобода, які, щоправда, не були корисними, бо межували з хаосом; б) держава і право виникають внаслідок добровільного зречення людей деяких прав в обмін на певні послуги влади і держави; в) держава є наслідком взаємної згоди людей; г) вона має на меті забезпечення їхніх нагальних потреб та інтересів; ґ) право є засобом досягнення суспільної гармонії [43, 132] та ін.

Положення антропологічного напрямку юснатуралістичного вчення дещо уточнюють викладене вище: а) держава виникає з метою здолання недосконалої пристрасної природи людини, яка за рівності і свободи спричиняє «війну всіх проти всіх» (Т. Гоббс) [32; 34]; б) виникнення держави пов'язано з двома «угодами» – об'єднання людей у суспільство та їх підкорення владі (Ж.Ж. Руссо) [44].

Також слід сказати, що держава відрізняється від родоплемінної організації насамперед тим, що: а) замість кровноспоріднених зв'язків, які існували у первісному суспільстві, виникає розподіл за територіальною ознакою; б) вона має суверенітет; в) їй властива особлива публічна влада,

відокремлена від основної маси населення; г) утримання влади потребує витрат і здійснюється за рахунок податкових надходжень; г) головним її засобом для управління людьми стає закон (або ін. джерело права); д) вона відразу постає як надсуспільна сила, що представляє всезагальні інтереси; е) вона являє собою систему політичного панування одних людей над іншими; є) з її появою суспільні відносини перестають ґрунтуватися на добровільних засадах, які поступаються місцем правовим нормам, санкціонованим державою [45, 117].

З викладеного, у межах етатистської парадигми, ми робимо такі висновки: а) держава є винаходом людей, що має забезпечити добробут; б) суспільна ієрархія є справедливою (договір підкорення), адже егалітарна рівність і свобода, властиві природному стану, спричиняють «війну всіх проти всіх»; в) в ідеалі, справедливим є панування аристократії – «влади найкращих»; г) політичні права індивідів не є природними, адже за природного (додержавного) стану не існувало ні політики, ні держави, ні відповідних прав; г) обов'язок вище права, адже угоди об'єднання і підкорення немислимі без обмеження індивідуалізму; д) держава має втручатися в найважливіші сфери життя суспільства аби забезпечити їх належну регламентацію та розвиток; е) державі має належати привілейоване місце при здійсненні політичної влади, за допомогою чого мають гарантуватися природні права людей – економічні, соціальні, культурні; є) держава й суспільство знаходяться в постійній боротьбі за гегемонію, але претензії першої є виправданими вже тим фактом, що перехід від природного до державного стану був необхідним з метою здолання хаосу додержавної «війни всіх проти всіх», який був вираженням повновладдя суспільства за відсутності держави; ж) державність є формою суспільного буття, що природно споріднена з етатистськими ідеями, адже саме державі відводиться центральне місце в контексті розв'язання суспільних протиріч, управління, забезпеченні загального блага тощо [46, 260].

Повертаючись до поданого Л.С. Мамутом узагальненого визначення етатизму, як «системи політичних уявлень, зміст яких цементується позитивною оцінкою ціннісної предметності держави як «блага» [3, 114], загалом ми доходимо висновку, що саме політико-правове буття виступає метафізичною основою етатизму. Держава створюється суспільством в якості головного інституту, що перебирає на себе усі найважливіші рушії впливу, принципово відрізняється від додержавного ладу, де саморегуляції суспільства належало центральне місце [47, 19]. Фактично, місією держави є забезпечення загального благоденства на засадах наближення реалій суспільно-політичного буття до досконалості, пізнання і втілення природних принципів належного, для чого держава повинна бути досконало зорганізованою і мати доволі широкі повноваження [48, 331].

1.2. Загальні засади взаємодії держави й суспільства

Важливим у контексті пропонованого дослідження є питання загальних засад взаємодії держави й суспільства, оскільки саме їх розв'язання дає змогу зацентрувати увагу на питаннях співвідношення зазначених категорій, визначити загальні риси політико-правової моделі, яка відповідала б природі державно-правового буття та реаліям цивілізаційного розвитку.

Насамперед варто з'ясувати, що ж таке суспільство. Слід зазначити, що цей термін є багатозначним. Так, під терміном «суспільство» можна розуміти:

1. Сукупність відносин між людьми, що складається у процесі їх спільної діяльності та історично розвивається;
2. Сукупність людей, що об'єднані історично зумовленими соціальними формами спільного життя й діяльності.
3. Коло осіб, що об'єднані спільністю становища, походження та інтересів.

4.Сферу, що лежить між індивідом та державою.

5.Весь людський рід [49, 618].

Синтезуючи викладене, зазначимо, що в юридичній науці зазвичай розглядають суспільство як сферу, що лежить між особою та державою та являє собою сукупність людей, що об'єднані історично зумовленими соціальними формами спільного життя й діяльності.

Відомий американський соціолог Е. Шилз виділяє такі ознаки суспільства:

- 1.Воно не є частиною більш великої системи.
- 2.Шлюби укладаються між представниками цього об'єднання.
- 3.Воно поповнюється переважно за рахунок дітей тих людей, які вже є його визнаними представниками.
- 4.Об'єднання має територію, яку вважає власною.
- 5.У суспільства є власні назва та історія.
- 6.Воно має певну системою управління.
- 7.Об'єднання існує довше середньої тривалості життя окремого індивіда.
- 8.Його об'єднує спільна система цінностей (звичаїв, традицій, норм, законів, правил), яку називають культурою [50].

Разом із тим, слід зазначити, що реалізація значного числа наведених вище ознак суспільства тісно пов'язана з державою (поповнення переважно за рахунок народження громадян, наявність власної назви та історії, територія, система управління, тривалість існування, система цінностей, зокрема законів тощо).

Варто констатувати, що на теренах низки держав пострадянського простору дуже поширені ідеї щодо домінування держави над правом; панування ідеї єдності держави й суспільства; розуміння правової держави як держави, де усі громадяни й посадовці дотримуються законів; превалювання держави, суспільства та інших спільностей (сім'я, церква) над особистістю, що продиктовано потребою єдності для виживання соціуму; збалансованість

прав та обов'язків тощо [51, 177-178]. Інакше кажучи, відповідно до наведених вище ідей, держава й суспільство покликані перебувати в єдності, при цьому, держава має служити задоволенню потреб суспільства.

Позадержавне або додержавне існування суспільства можливе лише у разі його крайньої примітивності. Прикладом позадержавного існування суспільства є первісний стан, який був далеким від досконалості. Не тільки складні умови життя, примітивність розвитку, жорстокість і забобони, а й відсутність належної впорядкованості та організації дають змогу визнати його буття достатньо хаотичним, особливо в разі охоплення певною значною масою людей великих територій.

На нашу думку, недосконалість первісного стану значною мірою зумовлена тим, що суспільство не має можливості розвитку, адже ні регулятивна ні охоронна функції не можуть бути належно реалізовані і гарантовані поза системою політичної влади та держави [52, 333].

При цьому доречно звернути увагу на позицію класика політико-правової думки М.М. Коркунова, який визначає державу як «суспільний союз вільних людей з примусово встановленим мирним порядком за допомогою надання виключного права примусу тільки органам держави» [53, 27]. Мислитель вважав, що «Відмінну особливість держави, як особливої форми людського спілкування, складає примусове владарювання. Держава є передусім владарювання» [53, 24-25].

Зазначимо, що схожі ідеї (щодо влади, владарювання, підкорення, підпорядкування тощо як основи державного буття) помітні у вченнях плеяди класиків політико-правової думки, зокрема А.І. Єлістратова [54], Є.М. Трубецького [55], Г.Ф. Шершеневича [56], Ф.В. Тарановського [57] та ін. Розглянемо їх дещо детальніше.

Так, А.І. Єлістратов визначає державу як «систему верховного співпідпорядкування населення у межах певної території» [54, 2].

Князь Є.М. Трубецькой вважав державу «союзом людей», а її головну особливість вбачав у тому, що «вона владарює самостійно і виключно у

межах певної території». При цьому, «виключність» означає, що держава не припускає в межах своєї території будь-якої не підкореної їй влади, а «самостійність» означає незапозичений та невідкорений характер влади [55, 225-226].

На думку Г.Ф. Шершеневича, держава – це об'єднання людей під однією владою у межах певної території [56, 201].

Схожої позиції дотримується й інший мислитель – Ф.В. Тарановський, – який визначає державу як «союз людей, що живуть на певній території і підкорюються єдиній політичній владі» [57, 335].

Вкажемо, що наведені вище визначення держави не втратили своєї актуальності навіть на початку XXI ст., адже значною мірою співвідносяться з класичним визначенням, поданим відомим російським вченим С.С. Алексєєвим: «Держава – це політико-територіальна суверенна організація публічної влади, що володіє спеціальним апаратом і здатна робити свої веління обов'язковими для населення всієї країни» [58, 45-46].

Отже, ми схильні вважати, що влада є центральною категорією і виступає фундаментом державності, і, таким чином, лежить в основі упорядкування та оптимізації суспільного буття [59, 12].

Г.Ф. Шершеневич зазначає, що «самостійність державної влади, якою вона відрізняється від інших влад, у своєму розкритті демонструє властивості державної влади. Самостійність характеризує державну владу як незалежну, вищу, необмежену і неподільну» [56, 214].

Незалежність визначає положення певної державної влади по відношенню до будь-якої іншої державної влади. «Незалежна ззовні, державна влада є вищою або верховною всередині. Влада може бути визнана самостійною, якщо в межах тієї ж території нема влади, що стоїть вище неї... Якщо державна влада є вищою, то всі інші влади, що діють на тій же території, зумовлюються нею, мають похідний характер» [56, 214-215].

Далі мислитель висловлює думку про те, що з верховенства влади випливає наступна її якість – необмеженість. Державна влада є

необмеженою, оскільки у протилежному випадку вона була б обмежена владою, що стоїть над нею, і, відповідно, вона не була б верховною. «Верховність і необмеженість – властивості, тісно пов'язані одна з одною» [56, 217].

Г.Ф. Шершеневич стверджує, що гіпотетично державна влада може прийняти будь-який закон, проте реально «на шляху безмежної могутності державної влади стоять два стримуючих начала»: «моральна свідомість і розсудливість владарюючих з одного боку, можливість протидії підданих – з іншого» [56, 217-218].

Г.Ф. Шершеневич виключає можливість правового самообмеження держави через кілька причин: по-перше, право може бути дедуковане тільки з вольових відносин, обов'язковості вольових актів залежно від інших вольових актів. При цьому, мислитель риторично вказує: «якщо самообмеження має правовий характер, то де ж ця інша воля залежно від якої стоїть воля держави?»; по-друге, «якщо держава сама ставить собі межі, що заважає їй переставити їх, і до того ж, де завгодно? Хіба не зрозуміло, що все це самообмеження тримається лише на чесному слові» [56, 219].

За вченням Г.Ф. Шершеневича, неподільність державної влади – важлива її риса: «Оскільки державна влада є вища влада, то, очевидно, що вона єдина: двох вищих влад не може бути. З цього виявляється нова властивість державної влади – її неподільність. Державна влада завжди одна, і по суті своїй, не може припустити конкуренції іншої такої ж влади по відношенню до тих же осіб, на просторі тієї ж території» [56, 220]. З цього мислитель робить висновок щодо теоретичної і практичної неспроможності побудови держави, в основу плану якої було би покладено концепцію поділу влад. Він стверджує, що у разі протистояння влад, певна одна влада обов'язково має підкорити всі інші. «Насправді, якщо відбудеться дійсний поділ влад, то єдність держави не може бути збережена» [56, 220-221].

Вкажемо, що історичний досвід доводить викладену вище думку: протистояння влади короля й парламенту в Англії свого часу призвело до

громадянської війни, а в нещодавньому минулому України (2005-2010 рр.) концепція поділу влад зводилася буквально до рівня «ділення влади» і постійної конфронтації між урядом, парламентом і президентом тощо.

Резюмуючи викладене вище, зазначимо, що, у межах етатистської парадигми, влада, як фундамент держави, дійсно вважається категорією незалежною, верховною, необмеженою та неподільною, що якнайкраще відповідатиме природі суспільно-політичного буття і слугуватиме запорукою його прогнозованості.

Разом із тим, доречно додати, що на практиці необмеженість влади часто може обернутися на шкоду суспільству. Тому варто підкреслити визначну важливість реальних стримуючих факторів безмежної всемогутності державної влади – моральної розсудливості владарюючих та можливості народного супротиву. Щодо правового обмеження державної влади, то тут слід сказати, що воно можливе в тому разі, якщо матиме місце незмінність без реальної необхідності законів, що визначають положення органів влади та їхню компетенцію, а також їх виконання.

Важливе значення належить державі також і в контексті недоліків людської природи. Ще Августин Аврелій, Тома Аквінський та ін. вважали, що держава виникає в результаті гріхопадіння людини – за умови досконалості останньої перша просто не була би потрібна [60, 198-199].

За вченням Т. Гоббса, за природного стану немає «правильного» і «неправильного», «справедливого» і «несправедливого». Там, де немає «загальної влади», немає і права, а «там, де немає права, немає несправедливості». Діє право всіх на все. Тому «сила» і «ошуканство» – «головні чесноти», притаманні «станові війни». Однак природа передбачила «можливість виходу з цього» стану, яка полягає частково у «пристрастях» людини («страх смерті»), частково в її «розумі», який диктує «придатні статті миру», якими є «закони природи». Останні (трактовані як «припис», «загальне правило», «закон Розуму») відрізняються від природного права (свобода, яку має людина у використанні своїх можливостей відповідно до

власних бажань для збереження своєї природи) приблизно так, як зобов'язання від свободи. Загалом, Т. Гоббс виводить три основні природні закони:

1.Кожна людина зобов'язана прагнути миру й дотримуватися його (практично будь-якими засобами, у т.ч. «перевагами війни»).

2.«Людина, що прагне миру (коли й інші прагнуть його), завдяки чому вона досягає цілі збереження свого життя, повинна визнати за необхідне скласти (зректися) своє право на всі речі; і повинна задовольнитися таким обсягом свободи супроти інших людей, який би вона дозволила мати іншим людям супроти себе». Таке зречення полягає в добровільній відмові або переданні права, при цьому, «взаємне передання права» – це те, що «люди називають угодою».

3.«Люди зобов'язані виконувати договори, які вони уклали», адже без цього «закону» «договори є марними», коли договір не укладено, то право не передане і діє «право всіх на все». Тому «виконання договору», тобто «дотримання довіри» є необхідним для досягнення миру.

Для цього необхідним є існування примусової сили, якою є держава [61, 176-181].

Фактично, держава виникає внаслідок недосконалості людської природи, з метою мінімізації наслідків «війни всіх проти всіх», що спричинені названими рисами людини, постійними суперечностями приватних інтересів. Саме для врегулювання суперечностей всередині суспільства та між окремими індивідами й виникає держава, головна мета якої – здолати хаос, впорядкувати й організувати суспільне буття, забезпечити правопорядок, мир, безпеку і процвітання суспільства.

Разом із тим, за первісного стану політичної влади та державних інститутів ще не існувало, хоча вже з'являлися перші форми інститутів влади і перші загальнообов'язкові норми поведінки (звичаї, традиції, обряди, табу) [62], однак цього було недостатньо для належної організації буття суспільства.

У загальному плані виникнення держави відображено у вченні Б. Шантебу. Французький мислитель вказує, що у будь-якій людській спільноті є певна ієрархія, яка початково впливає з природної нерівності людей (краса, сила, здібності, розум тощо). Таким чином, виділяється еліта, що очолює суспільство. У зв'язку з природним поділом функцій і ролей у суспільстві виділяється функція управління. «Коли олігархи (еліта) беруть на себе функції всього суспільства, з'являється політична влада і народжується держава» [63, 8].

При цьому, варто підкреслити, що держава «народжується» тоді, коли соціальне буття і людські відносини ускладнюються настільки, що вже не можуть бути врегульовані суспільством самотійно і виникає потреба в управлінні, поділі на владарюючих (еліта) та підвладних (народна маса).

Таким чином, виникнення держави є об'єктивним процесом, закономірною фазою розвитку людства, що настає при достатній ускладненості соціального буття. Тому існування достатньо розвиненого цивілізованого суспільства є немислимим поза державою, яка оформлює існування суспільства, надаючи йому впорядкованості, стабільності, планованості, вектору розвитку та ін.

Водночас, хотілося б зазначити, що суспільство поза державою є надзвичайно аморфним. Це стосується як відсутності чіткої системи управління, загальнообов'язкових норм, так і питань територіальної організації та націєтворення.

У цьому контексті варто наголосити, що державі може бути притаманна настільки грандіозна функція, як створення нації, виразником її уособленням якої вона є: справді, радше держава формує народ, а не навпаки, адже саме вона сприяє гармонізації інтересів, стимулюванню об'єднання і дозрівання народів [64, 10].

Це стосується і питань території: лише держава може бути суверенною на певній території, що визначена державним кордоном, та мати збройні сили для її захисту.

Загалом же, на нашу думку, сам факт переходу до державного стану й утворення держави є торжеством етатизму й доводить той факт, що суспільство поза системою політичної влади та інститутів держави видається неспроможним до саморегуляції, позитивних розвитку та управління і підвладне хаосу [52, 333].

Варто наголосити, що з позицій класичного підходу держава розглядається як єдність трьох елементів: влади, території і населення. Це об'єднання покликане прислужитися побудові життя на началах цивілізації, впорядкуванню суспільних відносин на певній території [65, 36].

Отже, держава являє собою своєрідний винахід, за допомогою якого люди прагнуть гарантувати свої справедливі інтереси й забезпечити добробут. Взята абстрактно, вона має завжди позитивну сутність, оскільки за умови поділу власного «єго» між народом, територією і владою вона є виразником всезагальних інтересів і засобом забезпечення гармонії [66, 6-7].

Фактично, держава має здолати хаос «війни всіх проти всіх» і прислужитися реалізації інтересів суспільства та забезпеченню благоденства.

М.В. Кравчук зазначає: «Оскільки держава є найвищим гарантом спільного блага, то її влада повинна бути єдиною, всеохоплюючою, суверенною і обов'язковою» [67, 53].

Зазначені твердження у межах етатистської політико-правової парадигми виправдовують значне втручання держави в буття суспільства, її претензії на роль головної суспільної цінності, основи добробуту і процвітання.

1.3.Цінність держави

На межі XX-XXI ст. в Україні спостерігається різке скорочення сфери втручання держави. Поразка спроби втілення у кризових умовах ідеалів ліберально-ринкової доктрини, що відводить державі роль «нічного

сторожа», значною мірою не сприяла авторитету держави в очах українського народу, і навіть подекуди спричинила заперечення великої цінності держави як такої.

Натомість, визнання великої цінності держави значною мірою сприяло тому, що низка країн Великої Вісімки нині розвивається в протилежному напрямку – напрямку розширення меж компетенції держави. Це стосується не тільки держав із певними виявами авторитаризму (Росія, Китай), а й усталених демократій: доволі часто звучать думки про вияви президентського авторитаризму в післявоєнній Франції [68, 15]. Чимало західних критиків вказують на те, що США та Велика Британія знаходяться на шляху до поліцейської держави (введення індивідуальних електронних номерів, примусові щеплення, можливість тривалого знаходження під вартою без суду тощо) [69; 70; 71].

Зрозуміло, що наведене вище судження може видатися достатньо суперечливим, проте, можливо, певна рація є у словах американського конгресмена Р.Е. Пола, сказаних 27 червня 2002 р. у Палаті представників: «Чи є Америка поліцейською державою? Моя відповідь: «Можливо, ще ні, але вона швидко до цього йде» [69].

Хоча ідеї «мінімалізації» держави або і взагалі бездержавного існування відомі з давніх часів (починаючи від ідеалізації первісного суспільства і закінчуючи анархістськими, ліберальними та комуністичними теоріями), на сьогодні відсутні будь-які більш-менш серйозні альтернативи державного стану, і важко навіть уявити, що певний інститут міг би зайняти в житті суспільства ту нішу, яка зараз належить державі.

Таким чином, актуальним нині є питання визначення цінності держави. Насамперед слід зазначити, що ця проблема є досить неоднозначною. Політико-правовій науці відомі різні підходи до розуміння цінності держави. При цьому, варто сказати, що узагальнено вони можуть бути зведені до трьох основних позицій:

1. Держава як така являє собою визначне благо і є великою цінністю.

2.Цінність держави розкривається через її соціальне значення для суспільства, народу, людини.

3.Держава являє собою «зло», тому її цінність є сумнівною.

Слід сказати, що сутності етатизму найбільшою мірою відповідає перше з наведених вище суджень.

Так, на думку Арістотеля, державність є надзвичайно корисним інститутом: вона природно виникає «заради досягнення благого життя». Арістотелю добре відомі факти «поганого застосування влади в державі». Також йому відомі правильні та неправильні її форми. Однак навіть найгірша з них, найбільш неправильна – тиранія – не позбавляє державу позитивного соціокультурного сенсу. Держава, за вченням Арістотеля, ніколи не є злом, антицінністю [72, 64].

Цицерон, як і Арістотель, вбачає у державі благо, надбання народу. Мислитель каже: «Якщо зважити на усі погляди розуму й душі, то з усіх суспільних зв'язків для кожного з нас найбільш важливі, найбільш дорогі наші зв'язки з державою. Дорогі нам батьки, дорогі діти, родичі, близькі друзі, але Вітчизна одна охопила усі прив'язаності усіх людей». Дослідник Б.Я. Бляхман вказує: «В уяві цих мислителів (Арістотель, Цицерон) держава – споконвіку благий стан; лише вона забезпечує членам політичного співтовариства можливість реалізувати й розвивати свою природу, без неї їм ні за яких умов не обійтися. На їхню думку, у кожному з емпірично даних політичних співтовариств наявна ця благодотворна сутність держави. Тому всі вони (навіть одіозні по формі, режиму та ін.) залишаються необхідними і позитивними факторами людського буття» [73].

Доволі цікавою в контексті цієї проблеми видається концепція Фоми Аквінського. На думку мислителя, і держава, і влада є невід'ємним моментом універсального, світового порядку, творцем і розпорядником якого є Бог. Відповідно, вважав Фома Аквінський, держава й державна влада є божественними і священними. Разом із тим, сам мислитель бачив безліч прикладів, що суперечили наведеним вище ідеям. Зняти таку суперечність

покликана сформована ним ідея складових державної влади. Мислитель їх виділяв три – сутність, форму (походження, способи набуття), користування державною владою. Враховуючи, що влада набувається і використовується грішними людьми, зрозуміло, що другий і третій компоненти державної влади можуть не відповідати божественній волі. Такий підхід дав змогу Фомі Аквінському, з одного боку, бачити у державності визначну цінність, а, з іншого, – зберігати критичний погляд на деякі важливі аспекти державності [72, 65].

При цьому, варто зазначити, що традиція розуміння держави як визначного блага й можливого визнання «зла», що несе та чи інша влада, властива етатизму і сьогодні.

Водночас, Г.В.Ф. Гегель вважав державу, взятую в принципі (а не ті чи інші особливі, іноді недосконалі держави), не просто цінністю, а суперцінністю. Для нього держава – це «хід Бога у світі» [74, 284], «земнобожественна істота» [74, 310], «всезагальна й об'єктивна свобода» [74, 93], «дійсність конкретної свободи» [74, 286] і т.ін.

Натомість, антиетатистське, негативне сприйняття держави властиве низці політико-правових концепцій: анархістських, деяких ліберальних і соціалістичних (у т.ч. марксистсько-ленінській). Цікаво, що в них держава фігурує переважно не в якості політично-цілісної колективності, а у вигляді певного відчуженого від цієї колективності апарату, комплексу органів публічної влади, що стоїть над нею. Такі два погляди на державу взаємозалежні [73].

Тому загалом антиетатистській традиції характерне досить негативне ставлення до держави, насамперед через її ототожнення з владою.

Справді, та чи інша влада може служити на користь або на шкоду суспільству. Проте не слід забувати, що інститут держави загалом утворився з метою розв'язання суспільних проблем, забезпечення порядку та розвитку. Також не варто забувати й того, що держава – це не тільки влада, але також народ і територія. На нашу думку, у цьому контексті етатистська парадигма

більшою мірою відповідає дійсності, адже якби державність насправді була «злом», то реалії буття примусили б більшість суспільств її скасувати.

Уявлення деяких ранніх лібералів, анархістів, соціалістів стосовно цінності держави об'єднує її оцінка як фактора, що перешкоджає самоствердженню особистості, експлуатує людей, сковує їхню свободу. Згадані ідеології особливо підкреслюють те, що держава – чуже й вороже індивідам утворення – несумісна з їхніми правами і свободами, зі свободою суспільства загалом. Ліберали, анархісти, соціалісти ніби випускають з поля зору, здавалося б, очевидну річ: права і свободи індивідів виникають, народжуються, так чи інакше здійснюються й гарантуються виключно всередині (і за допомогою) державно-організованого суспільства. Поза та окрім певного суспільства вони – пустий звук, їх просто нема [3, 158-180].

Недарма чимало авторів вважають, що поряд з виконанням суто класових завдань, держава виконує й загальносоціальні функції (М.І. Байтін [75], Р.Л. Іванов [76] та ін.).

Загалом, варто погодитися з думкою В.Є. Чиркіна, що нові умови вимагають іншого прочитання старих, абстрактних постулатів, їх уточнення, наповнення новим змістом, що треба йти не назад до пройденого, просто повторюючи прекрасні аксіоми, а вперед, у XXI ст., потрактовуючи попередні ідеї з позицій не ліберально-індивідуалістичного, а сучасного, значною мірою соціалізованого та колективізованого суспільства. Життя рухається не до ринкової стихії і «цивілізму» (замість соціалізму), а до соціально-орієнтованої ринкової економіки, певною мірою регульованої державою, до соціальної, а не лише політичної демократії, до соціально-політичної, а не формально-юридичної справедливості, до поєднання індивідуальних прав людини з суспільними потребами й колективними правами різних спільностей людей [77, 6].

На відміну від попередніх настанов ліберального індивідуалізму в сучасних конституціях звучать інші ідеї. Замість положень щодо безумовного примату особистості по відношенню до суспільства й держави,

щодо священної та недоторканої приватної власності, невтручання держави («нічного сторожа») і т.д. йдеться про можливість державного регулювання (планування та ін.), про соціально-орієнтовану економіку, соціальну державу, суспільні функції приватної власності, роль трудящих у суспільстві і т.д., здійснюється перехід від інституціональних конституцій минулого (влада і права людини) до соціальних конституцій сучасності. Вже в мексиканській Конституції 1917 р. (діє і нині) йшлося про «безперервне покращення економічного, соціального й культурного рівня життя народу» (ст. 3), стверджувалося, що «державна направляє національний розвиток, забезпечуючи його цілісний характер» (ст. 25). Було сказано про справедливий розподіл доходів і багатств між індивідами, групами і соціальними класами (ст. 25), про соціальну справедливість, про державне планування. (Ст. 27 проголошує похідний характер приватної власності від державної, можливість накладення державою у будь-який час обмежень на приватну власність, якщо того потребуватимуть суспільні інтереси тощо) [78]. Веймарська конституція, прийнята 1919 р. в Німеччині [79], увійшла в історію як перша соціальна конституція в умовах капіталістичного ладу (про мексиканську Конституцію знали мало). Федеральний конституційний закон Австрії 1920 р. констатував скасування класових привілеїв. Аналогічні положення були в чилійській Конституції 1926 р. Конституція Ірландії встановлювала, зокрема, що права власника повинні регулюватися відповідно до принципів соціальної справедливості (ст. 43) [80]. Звучання нових принципів суспільного й державного ладу, основ статусу особистості, далеких від сучасних «лібертарних» ідей, посилилося після Другої світової війни. Преамбула Конституції Франції 1946 р. (діє і нині як частина французької Конституції) включила широкий перелік соціально-економічних прав (не без впливу конституцій авторитарного соціалізму), додала нові (зокрема, про ради підприємств). У ній йшлося про можливість націоналізації (тобто про порушення «священного права приватної власності», проголошеного французькою ж Декларацією прав людини і громадянина

1789 р. [81]), про особливі права трудящих [82]. Італійська Конституція 1947 р. встановлювала, що приватна власність визнається в обмежених межах (ст. 42), «публічна і приватна економічна діяльність може направлятися і координуватися в соціальних цілях» (ст. 41) [83]. Можна цитувати деякі положення індійської (1949) [84], єгипетської (1971) [85], португальської (1976) [86], іспанської (1978) [87], бразильської (1988) [88] та інших конституцій, прийнятих ще до краху системи «авторитарного соціалізму» на межі 80-90-х рр. XX ст., які діють і нині. Новітні конституції Швейцарії [89], Фінляндії [90], Венесуели [91], прийняті 1999 р., йдуть у тому самому напрямку. У Конституції традиційно консервативної Швейцарії звучать положення про обов'язки особистості по відношенню до суспільства (ст. 6), про обмеження власності, про асоціації трудящих, про обмеження особистих прав в ім'я публічних інтересів (ст. 26, 28, 36) [89]. Можна цитувати чимало інших основних законів, але, очевидно, сказаного достатньо, аби констатувати: сучасні концепції розвитку суспільства, держави і права, при цьому, концепції, виражені в законодавчій формі, долають крайнощі індивідуалістичного лібералізму та вади «авторитарного соціалізму» [77, 8].

Разом із тим, варто сказати, що держава, оскільки в ній внаслідок історичної необхідності інституціоналізується публічна влада, не може не займатися веденням справ, потрібних усьому суспільству. Альтернативи тут у неї нема [73]. У цьому контексті слід згадати Ф. Енгельса, який вважав, що в основі політичного панування скрізь лежало здійснення певної суспільної службової функції і що політичне панування виявлялося тривалим лише у тому разі, коли воно цю свою службову функцію виконувало [92, 188].

У зв'язку з цим, незважаючи на традиційне визнання в межах етатистської парадигми держави благом, на нашу думку, в сучасних умовах найбільш доречним є дослідження цінності держави не стільки безвідносно, скільки по відношенню до здійснення нею певної суспільно-корисної діяльності.

Слід погодитися з думкою Ю.П. Лободи, що цінність держави розкривається через її соціальну сутність як специфічну властивість, що полягає у здатності держави забезпечувати у процесі свого функціонування і розвитку задоволення основних потреб усього суспільства й окремих його членів [93]. Тому першим критерієм цінності держави варто вважати її ефективність.

Зазначимо, що в цьому контексті актуалізується значення патерналістської і соціальної держави.

Дослідник Б.Я. Бляхман вказує, що будь-яку державу можна назвати соціальною, оскільки вона існує разом із суспільством і є похідною від цього суспільства. Виконуючи спільні для всього населення функції (а не лише класові), держава тією чи іншою мірою (більше чи менше) є соціальною. Визначити рівень соціальності держави в конкретний історичний період її розвитку можна: по-перше, за рівнем життя населення; по-друге, за видатковою частиною бюджету, котра йде на соціальні цілі (охорона здоров'я, освіта, соціальне забезпечення і т.д.); по-третє, за рівнем реальної (а не декларативної) захищеності кожної конкретної людини правоохоронними силами держави [73].

Двома іншими критеріями цінності держави варто вважати її легітимність і стійкість [94, 63-64; 95]. Як зазначає Ю.М. Оборотов: проблема стійкості держави тісно пов'язана зі спробами класифікувати держави залежно від їх ефективності на сильні, слабкі, ті, що розпадаються, і ті, що розпалися. При цьому, держави слабкі, ті, що розпадаються, і ті, що розпалися, якраз не мають необхідної стійкості. Серед критеріїв нестійкості держави виділяються такі, як нелегітимність влади, неефективність її інститутів і бюрократії, розлад правопорядку та ін., що разом із впливом деструктивних причин – зростанням ролі недержавних і псевдо-державних організацій, руйнацією монополії державної влади та ін. – ведуть до розхитування держави [94, 68].

Отже, на підставі викладеного вище, ми доходимо висновку, що цінність держави виявляється насамперед у таких її властивостях, як ефективність, стійкість та легітимність [96, 138; 97, 399].

Ю.М. Оборотов зазначає, що стійкість держави значною мірою залежить «від тих цінностей і цілей, якими керуються правителі та підвладні, і які неминуче «форматують» нормативні приписи» [98, 49]. Вкажемо, що в цьому контексті актуалізується, з одного боку, значення аристократизму влади як гідної сили, здатної очолити суспільство, а з іншого – дієвого механізму відповідальності влади, як про це буде сказано нижче.

Слід сказати, що ефективність держави може значною мірою залежати від особливостей її втручання в буття суспільства. При цьому, виникає певна проблема, пов'язана з визначенням меж і характеру такого втручання.

З одного боку, відсутність будь-якого втручання держави в буття суспільства призведе до анархії й хаосу. Тому цей варіант загалом є неприйнятним. З іншого боку, дехто вважає, що реалізація ідеї соціальної держави пов'язана з небезпекою падіння ефективності економіки, можливості соціального утримання, втрати населенням політичних свобод [99]. Очевидно, названі вище побоювання пов'язані з широким колом соціальних гарантій, які потребуватимуть значних витрат державних коштів, та утворенням економічної залежності особи від держави.

Дослідник Б.Я. Бляхман констатує, що надмірне державне регулювання (там само як і відсутність або його брак) неприйнятне. Надмірне втручання держави обмежує природний розвиток суспільства, веде до його стагнації та краху. Суспільство – особлива складно зорганізована система. Сама ідея примусового (тобто всупереч закладеним об'єктивним закономірностям) управління такими системами може стати гальмом на шляху їхнього розвитку. Досвід «авторитарного соціалізму» показав, що неможливо жертвувати свободою, демократією, правами людини заради організованого державою прискореного економічного розвитку «будь-якою ціною» [73].

Висновок про негативну роль надмірного державного регулювання підтверджує й досвід соціал-демократичних урядів деяких «благополучних» країн (Іспанія, Норвегія, Швеція). Завищені соціальні послуги з боку держави (різного роду соціальні допомоги та ін.), котрі перевищували внесок тих або інших осіб і соціальних груп у розвиток суспільства і для реалізації яких держава по суті не мала економічних можливостей, а також популістські гасла зумовлювали відтік капіталу, масове безробіття, соціальну напруженість і, як наслідок, поразку соціал-демократів на чергових виборах до парламенту.

Тому, приймаючи ідею соціальної держави, сучасні концепції відносин суспільства та держави, з одного боку, заперечують анархічну, некеровану ринкову економіку й анархію, як соціальний порядок, а, з іншого, – передбачають створення таких інститутів, які гарантують гармонійний природний розвиток, саморегулювання суспільства [73].

Стосовно реалізації ідеї соціальної держави в Україні варто вказати, що ситуація є досить складною. Якщо державний бюджет формується переважно за рахунок мита й завищених податків, а також перманентно підтримується за рахунок постійних кредитів, імпорту суттєво переважає експорт, а народне господарство країни перебуває у стані розвалу, не дивно, що реалізація концепції соціальної держави є непідйомним тягарем, якщо навіть для розвинених країн її втілення пов'язано з низкою труднощів.

Вкажемо, що з метою розвитку соціальної держави, на нашу думку, Україні варто було б розширити коло об'єктів, а також підвищити прибутковість державної власності, дохід від якої міг би бути використаний для реалізації завдань і функцій держави.

За негативними соціальними наслідками, сьогодні вже очевидно, що приватизація, яка відбувалася в Україні на межі XX-XXI ст., була несправедливою, необґрунтованою та недоцільною.

Відомий учасник Римського клубу, німецький професор Е.У. фон Вайцеккер зазначає, що «відповідальність за якість і справедливість при

розподілі суспільних благ повинна залишатися в державі. Для цього потрібна сильна держава. Якщо приватизацію проводить сильна держава, то вона ставить перед приватними агентами чіткі зобов'язання і контролює їх дотримання. Це типовий приклад успішної приватизації. Слабка держава здійснює приватизацію внаслідок необхідності, через жахливе фінансове становище чи під тиском ззовні й навряд чи має змогу примусити нових власників дотримуватись коректних правил. Такий тип поширений у країнах, що розвиваються, які Всесвітній банк захопив ідеологією приватизації. Хвиля приватизації з найбільшою силою торкнулася саме країн, що розвиваються, і колишній східний (тобто соціалістичний) блок» [100, 41].

Е.У. фон Вайцеккер звертає увагу на той факт, що приватизація може навіть суперечити демократії, особливо «на комунальному рівні». Мислитель наводить приклад: кожний громадянин запрошується до участі в питаннях місцевого життя (наприклад, це стосується водо- та енергопостачання, вивозу сміття тощо), і якщо соціальні служби стають корумпованими чи неповороткими, це відразу ж зазнає реакції місцевої громади, відображається у ЗМІ (тому наступного разу територіальна громада може не вибрати певну політичну силу на місцевому рівні). Натомість, після приватизації ситуація кардинально змінюється: жодний громадянин не запрошується на засідання приватних концернів. Йому залишається хіба що протестувати проти рівня цін, але в умовах приватних монополій це малоефективно тощо [100, 41-42].

Загалом же, в підготовленій проф. Е.У. фон Вайцеккером доповіді Римського клубу 2005 р. «Limits to Privatization» викривається, критично осмислюється «широко поширене уявлення, що приватизація сама по собі є прогресом і несе економічне зростання. Лібералізація... також не є сама собою... прогресом. У Західній Європі та Японії ми бачили високі темпи зростання в той час, коли лібералізація і приватизація були ще майже невідомими словами. А сьогодні ми спостерігаємо потужне економічне зростання в Китаї та Індії, де практично усе знаходиться під керівництвом держави. Сформований у результаті виборів 2004 р. індійський уряд швидко

розпустив створене його попередником міністерство у справах приватизації, отримавши за це широке схвалення народу» [100, 42].

Варто хіба що додати, що це є так само закономірним, як і те, що властиве лібералізму перекладення тягаря відповідальності за стан справ у суспільстві на «невидиму руку» доволі часто веде до катастрофи, як це було під час Великої Депресії 1929-1933 рр.

Отже, варто сказати, що та чи інша держава є найбільш цінною в тому випадку, коли її діяльність є ефективною, а втручання у справи суспільства є помірним, як без крайнощів максималізму, так і без крайнощів мінімалізму.

Що стосується такої ціннісної характеристики держави як стійкість, то вона значною мірою пов'язана з суспільно-політичною стабільністю та здатністю державної влади її забезпечити.

Слід наголосити, що найбільш високий рівень стабільності спостерігається в тих державах, де керівна роль належить виконавчій владі – у теократично-дуалістичних монархіях, президентських республіках тощо [65, 151-152], як про це буде сказано нижче.

Також доречно звернути увагу на третю ціннісну характеристику держави – легітимність.

Легітимність (лат. *legitimus* – законний, узаконений, правомірний) – це ознака політичної влади, владних відносин, добровільне визнання підвладними права суб'єктів влади на застосування сили й обмеження свободи людей. У широкому розумінні легітимність – це визнання, підтвердження чи виправдання правомірності політичного панування, владних повноважень, політичних рішень чи дій, а також принцип політичного порядку й режиму, що передбачає відповідність системи цінностей, на основі яких функціонує влада, загальносуспільним цінностям, «народному консенсусу» (М. Дюверже) [101, 220].

Австрійський мислитель Ф.А. фон Хайєк вказує, що влада одночасно й обмежується, і спирається на «громадську думку» [102, 132]. Тому критерію легітимності притаманні одночасно дві взаємопов'язані властивості:

служувати підтримкою державної влади й обмежувати сваволю владарюючих, чим і досягається суспільний консонанс.

Втрата легітимності є досить показовим фактом, що означає антинародність влади, а, отже, у більшості випадків те, що їй керувати залишилося недовго. Політичний геній Н. Макіавеллі бачив це ще в далекому XVI ст.: «Серед того, чого повинен боятися державець, знаходяться ненависть і презирство (народу)» [27, 334].

Втрата легітимності й загальна нестабільність у суспільстві і державі є взаємопов'язаними явищами, що підтверджується сумним досвідом нашої держави з 1991 р., коли зміна приблизно двадцяти урядів органічно вписувалася у реалії системної кризи, девальвації національної валюти, розвалу народного господарства, утворення зовнішнього боргу в кількості мільярдів доларів США, деградації і люмпенізації суспільства тощо.

Отже, зазначимо, що: по-перше, теоретично, держава, взята абстрактно, є великою цінністю, оскільки вона принципово призначена для служіння інтересам суспільства; по-друге, проблема цінності держави набуває більш практичного сенсу в контексті соціального значення тієї чи іншої держави для народу; по-третє, цінність держави виявляється насамперед у таких її характеристиках, як ефективність, легітимність і стійкість, коли належно реалізується воля народу, його законні права, свободи та інтереси, коли має місце патерналізм і забезпечено втілення ідеалів соціальної держави, коли влада настільки успішно служить суспільним інтересам, що користується високою мірою підтримки народу, коли в суспільстві панує достатній рівень стабільності і благоденства тощо.

1.4. Поняття, види та особливості сучасної держави

Нині актуалізується проблема дослідження феномену держави як організації, що покликана забезпечити порядок і добробут. У цьому контексті

слід сказати, що одним з найбільш неоднозначних є питання щодо сутності сучасної держави як такої. Тому, в межах цього підрозділу доречно в загальному плані окреслити поняття та сутність держави, найбільш вартісні типології держав, виокремити критерії, що дають змогу вважати державу сучасною, дослідити її сутність та види.

Загалом слід сказати, що дослідженню проблем, що розглядаються в межах цього підрозділу, було присвячено праці таких дослідників, як А.Б. Венгеров [103; 104], Л.С. Мамут [105; 106], Ю.М. Оборотов [107; 108; 109; 110], В.В. Сухонос [111], Ю.О. Тихомиров [112; 113], В.Є. Чиркін [114; 115; 116; 117; 118] та ін.

Перед тим як перейти до феномену сучасної держави, доречно в загальному контексті визначити, що ж загалом являє собою держава як така.

Відомий вчений-конституціоналіст В.Є. Чиркін зазначає, що «в історії суспільної думки здійснено величезну кількість спроб сформулювати поняття держави, дати їй визначення, вказати її найбільш характерні риси, виділити її з інших суспільних явищ» [65, 34].

Проте слід вказати, що в сучасному державознавстві можна виділити п'ять основних підходів до поняття держави: теологічний, арифметичний (класичний), юридичний, соціологічний і техніко-кібернетичний [65, 35].

В основі теологічного підходу (мислителі давнього Єгипту, Вавилону, Індії, Китаю; Фома Аквінський та більшість мислителів Середньовіччя) лежать твердження, що Бог створює державу та визначає її діяльність, а тому держава являє собою надзвичайну цінність, виступати проти якої неможливо в принципі [65, 35].

Разом із тим, очевидно, що визнання або спростування позицій теологічного підходу значною мірою залежить від віри – категорії надзвичайно багатоманітної і суто ірраціональної, – що ставить під сумнів можливість безоглядного застосування в науці цього підходу.

Арифметичний (класичний) підхід визначає державу як об'єднання для побудови життя на началах цивілізації, впорядкування суспільних відносин

на певній території, а загалом же, його прихильниками держава розглядається як єдність трьох елементів: влади, території і населення [65, 36-37].

Вкажемо, що класичний підхід є дуже раціональним і дає змогу виявити основні риси та особливості держави. Тому не дивно, що він є одним з найбільш визнаних у науці (М.М. Коркунов [53, 27], А.І. Єлістратов [54, 2], Є.М. Трубецької [55, 225-226], Г.Ф. Шершеневич [56, 201], Ф.В. Тарановський [57, 335], С.С. Алексєєв [58, 45-46], О.Ф. Скакун [119, 69], Б. Шантебу [63], Ж. Кабанн [120], Р. Гупта [121] та ін.).

Прихильники юридичного підходу вважають, що держава є сукупністю людей, підпорядкованих законам (І. Кант), юридичною особою, сукупністю правовідносин (Г. Єллінек, Ж.П. Есмен, Ф. Кокошкін та ін.). У дослідженнях прихильників цього підходу увага акцентується на тому факті, що держава виступає як суб'єкт права в зовнішніх і внутрішніх відносинах; при цьому, за шкоду, нанесену особі в разі порушення органами держави законів, вона несе відповідальність. Разом із тим, В.Є. Чиркін вказує, що «положення про державу як юридичну особу (різновидів таких осіб багато) не розкриває її головних якостей як особливого політичного утворення в суспільстві» [65, 37-38].

Слід сказати, що в межах етатистської парадигми політико-правової науки доволі неоднозначним є застосування юридичного підходу до поняття держави загалом (адже право позиціонується в якості творіння держави) та до проблеми її відповідальності зокрема.

І.Г. Савченко наголошує на існуванні двох основних моделей реалізації соціальної відповідальності в державі: а) етатичної, яка передбачає домінування зовнішніх важелів впливу на суб'єкт соціальної взаємодії шляхом обмеження його прав та свобод. Вона виявляється виключно в нормативно-правовій сфері, регламентуючи санкціями дії учасників суспільних відносин. За такої моделі весь тягар відповідальності лежить на громадянах та державних чиновниках як індивідах, а не як персонах, що

уособлюють державні органи влади; б) ліберально-демократичної моделі, яка передбачає узгодженість цілей усіх учасників соціальної взаємодії та визначення на цій основі спільної мети, як дієвого механізму підвищення соціальної відповідальності органів державного управління. Така модель підсилює легітимність державної влади та довіри до неї. Розвиток ліберально-демократичної моделі соціальної відповідальності супроводжується формуванням у громадян почуття власної гідності, зменшенням соціальної агресії, пошуком соціальних механізмів узгодження та досягнення суспільних цілей [122, 9].

Справді, сьогодні у світі існує практика, коли за різноманітні зловживання влади проти громадян, саме влади, а не держави, відповідальність несе держава загалом. Для розв'язання відповідних суперечок навіть існують спеціальні органи на зразок Європейського суду з прав людини. У межах ліберально-демократичної парадигми політико-правової науки така ситуація є загальновизнаною, а внаслідок її домінування нині – має широке застосування на практиці.

Вкажемо, однак, що, з погляду етатистської парадигми політико-правової науки, така ситуація не є справедливою.

Річ у тім, що серед універсальних ознак (елементів, складових і т.ін.) держави прийнято виділяти територію, населення, публічну владу [119, 69]. Виходячи з цього, у разі, якщо загалом держава визнається суб'єктом відповідальності перед особою, відповідальність покладається на всі її складові: територію, населення, публічну владу. При цьому, складається парадоксальна ситуація. Відповідальність території перед особою суперечить здоровому глузду й елементарній логіці. Відповідальність народу перед особою, фактично, є безпідставною, адже увесь народ не заподіював громадянині шкоди.

Натомість, відповідальність влади перед скривдженою нею особою є цілком справедливою.

У разі ж, коли суб'єктом відповідальності за шкоду, нанесену представниками влади особі, вважається держава, складається ситуація, коли нелегітимність влади (у більшості випадків сформованої народом шляхом безпосередньої чи опосередкованої демократії) безпідставно поширюється в уяві людей на інститут держави, легітимний загалом (інакше народ скасував би його). Фактично, при цьому, особа протиставляється державі, а не своєму істинному кривднику – конкретному посадовцю. Це, своєю чергою, зменшує надію особи на досягнення справедливості, адже вона мусить протистояти могутньому інституту – державі, а не такій самій людині як і вона сама – посадовцю.

Крім того, посадова особа при заподіянні шкоди громадянину порушує чинні правові норми, на що вона, зрозуміло, не уповноважена ні службовими правами, ні посадовими обов'язками; тож складається ситуація, коли за порушення представником влади (зазвичай, сформованої народом шляхом прямої чи непрямої демократії) правових норм, створених державою, відповідальність несе держава. Тобто стає зрозумілим, що за правопорушення відповідальність несе не правопорушник, а сам творець норми, яка забороняє певне діяння.

Проте, слід зазначити, що наведені вище аргументи є справедливими, передусім, у межах етатистської політико-правової парадигми, яка, по-перше, тлумачить посадовця як приватну особу, що здійснює делеговану їй частину державної влади, а, по-друге, вважає право похідним від держави.

Разом із тим, варто також зазначити, що відповідальність держави перед особою має чимало позитивних аспектів, чи не найголовнішим з яких є можливість отримання особою відшкодування заподіяної шкоди.

Варто, однак, сказати, що перекладання тягаря відповідальності з безпосередніх винуватців заподіяння шкоди – конкретних посадовців органів державної влади – на державу загалом може сприяти безкарності істинних винуватців і, таким чином, створювати підґрунтя для подальших зловживань з їхнього боку, якщо тільки держава не покарає їх у порядку регресу.

Також слід зазначити, що ідея відповідальності держави традиційно не сприймається етатастами (наприклад, наведені вище ідеї Т. Гоббса щодо незв'язаності держави законами [32, 350-351] і неподільності державної влади [36, 218]), які, очевидно, вважають її випадом проти державного суверенітету, оскільки визнання державою різноманітних міжнародних організацій, судових органів, які втручаються у вирішення питань її внутрішньої політики, а також визнання обов'язковості рішень таких органів, неминуче означає, що над державною владою є інша влада. Таким чином, ставляться під сумнів такі фундаментальні властивості державної влади, обґрунтовані ще Г.Ф. Шершеневичем, як незалежність і верховенство [56, 214].

Отже, з погляду етатистської парадигми державознавства, більш справедливою є ситуація, коли відповідальність за заподіяну громадянину шкоду несуть його безпосередні кривдники – конкретні посадовці органів державної влади, а держава, при цьому, виступає в якості гаранта непорушності законних прав та свобод людини і громадянина, й меча правосуддя для порушників закону.

При цьому, загалом ми схильні вважати, що, по-перше, авторитет держави, її цінність і значення в очах громадян тільки зростає; по-друге, відповідальність має справді справедливий характер; по-третє, істинні винуватці не мають можливості уникнути заслуженого покарання (що також сприяє загальній і спеціальній превенції); по-четверте, безпосередня відповідальність посадових осіб за заподіяну шкоду і зловживання є важливим інструментом реального забезпечення обмеження всесилля представників влади [123, 34-35].

Також не варто забувати про низку негативних технічних аспектів діяльності органів міжнародної юстиції загалом, та Європейського суду з прав людини зокрема: дуже повільне просування справ, викликане перенавантаженням відповідних органів внаслідок надто великої кількості звернень; складність процедури; необхідність проходження всіх

національних інстанцій правосуддя; потреба знання іноземних мов; значна вартість (оплата юридичних послуг, транскордонне листування і т.ін.); досить обмежені строки позовної давності тощо. Зрозуміло, що все це значно скорочує можливості пересічних громадян досягти справедливості.

Тому, слід визнати, що, очевидно, оптимальною була б ситуація, за якої скривджена особа мала б право вибирати, до кого їй варто звертати свої претензії – до держави загалом чи безпосередньо до посадовців та державних органів, що заподіяли їй шкоду. При цьому, по-перше, зберіглася б існуюча нині можливість громадян звертатися по правосуддя до Європейського суду з прав людини; по-друге, акцентувалося б на тому факті, що насправді не держава є кривдником людини, а певна посадова особа (що в перспективі могло б призвести до зменшення кількості позовів проти держави); по-третє, забезпечувалася б оперативна можливість безпосередньої відповідальності посадовців і відшкодування ними шкоди, заподіяної людині.

Інший вигляд має проблема відповідальності держави на міжнародному рівні, адже суверенітет держави має територіальний характер і пов'язаний з певним населенням. Враховуючи, що держава є втіленням і представником народу, вона може розглядатися як одне ціле по відношенню до інших держав. Принцип рівності учасників міжнародних відносин, своєю чергою, означає можливість відповідальності держави перед іншою державою за наявності відповідних підстав та справедливого рішення компетентних органів міжнародної юстиції.

Загалом же, можна сказати, що нині юридичний підхід до поняття держави потребує переосмислення та обережного застосування.

Слід зазначити, що найбільшого визнання і значного поширення набув соціологічний підхід до поняття держави, який має давню історію. Її можна вивести ще з часів Т. Гоббса і Ж.Ж. Руссо, якими було сформульовано теорію суспільного договору і природного права, незалежного від влади. У межах цього підходу держава часто розглядається як офіційний представник, юридична персоніфікація нації, джерелом якої є централізація економічного

життя нації, необхідність спільної централізованої економічної діяльності, як позакласовий інструмент, що служить виконанню «спільних справ», як орган соціальних послуг, як арбітр у відносинах різних соціальних груп [65, 38-40].

Техніко-кібернетичний підхід з'явився у США у 60-х рр. ХХ ст. у зв'язку з тенденціями переходу до постіндустріального суспільства і розглядає державу як елемент політичної системи, що працює на основі введення-виведення: введення інформації, її обробка в рецепторах, управлінське рішення в якості виведення системи (прийняття законів та ін. актів) і нове введення інформації з подальшим повторенням циклу (Д. Істон, К. Дойч) [65, 41].

При цьому, слід уточнити, що досконалість цього підходу може викликати сумніви, оскільки «механізація» інституту держави не сприяє універсальності погляду на такий феномен.

Таким чином, на наш погляд, найбільш досконалими є класичний та соціологічний підходи до поняття держави. Тому в межах пропонованого дослідження вони матимуть достатньо важливу роль.

Зазначимо, що В.Є. Чиркін виділяє ознаки держави як суспільного явища. До їх числа він відносить:

1. Політичний характер державного співтовариства, що зумовлений, з одного боку, соціальною асиметрією будь-якого суспільства (класи, соціальні прошарки, різноманітні групи населення та їх представники – групи тиску, у результаті чого регулювання відносин між ними набуває політичного характеру), а з іншого – необхідністю виконання загальних для суспільства справ, що однаково потрібні усім класам і соціальним прошаркам (наприклад охорона довкілля, організація зв'язку, боротьба зі стихійними лихами), що зумовлюються спільними інтересами усіх верств населення і «членів» державної організації.

2. Держава – це організація в суспільстві певної країни, особливості якої полягають у тому, що держава є єдиною універсальною організацією у країні, що утворюється в тому числі на основі адміністративно-територіального

поділу, шляхом реєстрації членів політичного співтовариства за місцем проживання, інститутів громадянства і негромадянства (іноземці, апатриди та ін.) з особливими політичними статусами таких осіб і т.д. При цьому, як будь-якій організації, державі властиві елементи добровільності (можливість виходу з громадянства) та обов'язковості (необхідність дотримання правових норм).

3. Держава – це політичний регулюючий заклад, регулятивний політичний інститут у суспільстві певної країни. Вона задовольняє потреби суспільства, регулює відносини між людьми та їх групами, а також є закладом для виконання «спільних справ». При цьому, при прийнятті рішень влада представляє насамперед інтереси тих, хто володіє найбільшими можливостями тиску на державну владу з метою забезпечення своїх інтересів.

4. Наявність особливої, публічної, державної влади. Така влада є універсальною, оскільки поширюється на всіх членів суспільства в певній країні і громадян держави, що проживають за кордоном. Влада юридично незалежна від будь-якої влади всередині і ззовні, вона суверенна й може застосовувати примус (навіть смертну кару).

Окрім вказаних вище, у своїй основі політичних, існують й інші ознаки держави – суверенітет, податки і збори, розподіл населення за адміністративно-територіальними одиницями, існування права тощо [65, 41-47].

Водночас, О.Ф. Скакун виділяє загальні риси держави, зокрема:

1. Наявність території як матеріальної основи існування держави; при цьому, сама територія не породжує державу, вона лише утворює простір суші, води й повітря, у межах якого держава поширює свою владу на населення, що там проживає.

2. Об'єднання населення, що проживає на певній території, за ознакою громадянства як юридичного зв'язку особи з певною державою, що виявляється у взаємних правах та обов'язках (у загальному контексті це

право брати участь в управлінні державою, користуватися її заступництвом і захистом, а також обов'язок підкорятися державно-владним велінням та нести відповідальність перед державою).

3. Володіння спеціальним апаратом управління – системою державних органів, що складаються з особливого типу осіб, професіоналів з управління.

4. Опора на апарат примусу (за потреби), тобто заклади примусового характеру (поліція, тюремні та виправно-трудові заклади).

5. Видання загальнообов'язкових юридичних норм і забезпечення їхньої реалізації, що виявляється як охорона й захист прав своїх громадян, а також інших людей, які знаходяться на її території, соціальних груп та суспільства загалом. Без права, законодавства держава неспроможна ефективно керувати суспільством, забезпечити здійснення прийнятих нею рішень.

6. Наявність єдиної грошової системи.

7. Встановлення офіційної системи стягнення податків та фінансового контролю.

8. Наявність суверенітету.

9. Наявність формальних реквізитів – офіційних символів: прапору, гербу, гімну [119, 70-71].

Слід сказати, що існує чимало визначень держави. Це пов'язано з тим, що такий феномен є дуже багатоманітним. Крім того, у різних визначеннях держави відображено певні її риси, найбільш суттєві з погляду конкретного автора.

Разом із тим, варто зазначити, що в сучасній науці найбільш визнаними є дефініції держави, які вибудовані на основі синтезу елементів класичного, соціологічного та юридичного підходів до пізнання її сутності.

Так, О.Ф. Скакун визначає державу як суверенну політико-територіальну організацію соціально-неоднорідного суспільства (населення), що має публічну владу, яка здійснюється спеціальним апаратом управління і примусу на основі юридичних норм, що забезпечують узгодження соціально-групових, індивідуальних та суспільних інтересів [119, 69].

Водночас, В.Є. Чиркін визначає державу як універсальне політичне співтовариство й організацію в суспільстві, що володіє особливою суверенною публічною (державною) владою та спеціалізованим апаратом регулятивного (у тому числі примусового) впливу (включаючи соціально-політичний арбітраж), що виражає насамперед (і не лише) інтереси домінуючого соціального прошарку (класу) і виконує загальні для суспільства задачі [65, 47].

Слід зазначити, що в науці існує чимало типологій держав. Так, Г. Єллінек виділяв давньо-східний, грецький, римський [124, 22, 186], середньовічний та сучасний [124, 210] типи держави. Російський історик М.І. Карєєв виділяв шість типів держав: державу-місто, східну деспотію, феодальний маєток-державу, станову монархію, західноєвропейську абсолютну монархію та конституційну державу [125, 71]. Чимало авторів схильні класифікувати держави на основі двох типів державності: демократії та автократії. Так, Г. Кельзен проводить типізацію сучасних держав на основі «ідеї політичної свободи» [126, 284]. Французький автор Р. Арон виділяє два основні типи сучасного державного ладу залежно від панування багатопартійної чи однопартійної системи [127, 234]. Американський професор Р. Мокайвер поділяє усі держави на два типи: а) династичні (де державна воля не виражає волі більшості); б) демократичні (де державна воля виражає волю більшості або усіх) [128, 342-343]. Існує також поділ держав на традиційні, феодальні, сучасні [129, 53] та ін.

Важливе значення належить також позиції видатного мислителя М.М. Коркунова, який на основі цілей, що ставляться перед державою, виділив три основні її теорії: «Зазвичай виділяють... три теорії, зважаючи на те, який зміст приписують цілі держави. Якщо визнати метою держави здійснення права – це правова теорія державної мети, або теорія правової держави. Якщо, навпаки, вважають, що метою держави є здійснення благоденства, – це теорія поліцейської держави. Врешті решт, по-третє, якщо вважають, що метою держави є здійснення благоденства, але не безумовно, а

обов'язково у формах права, – це теорія змішана, або теорія правомірної держави» [53, 53].

Таким чином, зважаючи на викладене вище, хотілося б наголосити на важливості теорій поліцейської, етатистської, патерналістської держави, що переносять акцент уваги на реальну користь, яка нею досягається, і високу мету загального благоденства, яким служать відповідні конструкції.

Разом із тим, поліцейська держава має й певні недоліки, основним із яких є її безвідносність до методів, якими це благоденство здійснюється. Тому, на нашу думку, оптимальним є синтез елементів поліцейської та правової держави – так звана «правомірна держава» за термінологією М.М. Коркунова.

Однак повернімося до проблеми типології держав. Слід сказати, що найбільш масштабні спроби класифікації держав відображені у формаційному та цивілізаційному підходах до їх типології.

Формаційний підхід ґрунтується на ідеї, що кожній суспільно-економічній формації властивий відповідний історичний тип держави. Тому прихильники цього підходу виділяють рабовласницьку, феодальну, капіталістичну та соціалістичну держави [130, 11].

Відповідно, в основу цивілізаційного підходу закладено критерій цивілізації, за яким і здійснюється класифікація держав. Враховуючи неоднозначність терміну «цивілізація», у теорії держави виділяють такі види цивілізацій та відповідних їм типів держави: а) східні, західні, змішані; б) давні, середньовічні, сучасні; в) селянські, промислові, науково-технічні; г) доіндустріальні, індустріальні, постіндустріальні; ґ) локальні, особливі, сучасні [121, 337-338] та ін.

Варто сказати, що існує надзвичайно багато типологій держави, адже держави можуть бути класифіковані за масою критеріїв, починаючи від певних елементів форми держави й закінчуючи ідеологіями.

Кожна з наведених типологій цінна по-своєму, але навряд чи вони дають точне й однозначне розуміння того, що ж власне являє собою сучасна

держава. Швидше за все вони демонструють певні визначальні риси певних держав, що існували, існують чи будуть існувати на певному просторі в певний час. На нашу думку, не є аксіомою популярне нині твердження, що «держава сучасного типу – це демократична, соціальна, правова держава», адже, з одного боку, спроба побудови демократичної держави у низці країн зумовила затяжну системну кризу, а, з іншого, деякі недемократичні країни за рівнем розвитку й масою соціальних гарантій набагато випереджають «нові» демократичні держави (наприклад, безпартійна теократія – Об'єднані Арабські Емірати [65, 114], де ВВП на душу населення складає більше \$44000 [132]).

На нашу думку, у загальному контексті ключовим поняттям при характеристиці сучасної держави є сучасність. Сучасність – це дійсність нинішньої епохи, те, що відбувається, існує зараз [133, 682]. Сучасність є динамічною категорією, оскільки являє собою частину простору-часу, що розташована між минулим та майбутнім [134]. Слід також сказати, що загалом прикметник «сучасний» має три основні значення: а) той, що стосується одного часу, однієї епохи з ким-небудь, чим-небудь; б) той, що стосується сучасного часу, сучасної епохи; в) той, що стоїть на рівні своєї епохи, відповідає вимогам свого часу [1, 842].

Варто погодитися з думкою Геракліта Темного, що «все тече, все змінюється» [135, 178]. Тож, на нашу думку, у загальному значенні поняття «сучасна держава», яке доволі тісно споріднене з критерієм часу, не є сталим: як кожна епоха колись була «сучасністю», так і для певного проміжку часу існує певний тип держави, який виявляється «сучасним», тобто таким, що кореспондується «з часом», відповідає його викликам і потребам [136, 4]. Загалом поняття «сучасна держава» є так само динамічним, як і поняття «сучасність». При цьому, еволюція держави і суспільства полягає в поступовому очищенні від застарілих пережитків минулого й набутті рис, які відповідають умовам сьогодення, своєрідного для кожної конкретної епохи.

Отже, сучасність – це своєрідний конкретно-історичний період, що характеризується низкою рис, які накладають свій відбиток на буття держави й суспільства.

Аналізуючи феномен сучасної держави, доречно окреслити основні риси сьогодення.

Як вказує дослідник К.А. Стрельніков, «на думку зарубіжних вчених, глобалізація стане одним з основних, якщо не основним викликом століття» [137, 22]. Але що ж таке глобалізація? Варто сказати, що точного визначення цього феномена, схоже, не існує. Тому доречно прийняти позицію зарубіжного мислителя Р. Робертсона, який дає загальне визначення глобалізації, як низки процесів, що утворюють єдиний світ [138, 396].

Вкажемо, що глобалізації властиві як позитивні, так і негативні риси. До числа перших можна віднести полегшення господарської взаємодії між країнами, створення умов для доступу країн до передових здобутків людства, забезпечення економії ресурсів, стимулювання світового прогресу [139], уніфікацію національного права, відображення в ньому принципів міжнародного права (стосовно прав особи, місцевого самоврядування, функціонування преси тощо), розроблення та впровадження міжнародними інститутами політичних та економічних стратегій реформування у країнах з перехідною економікою [140, 97] тощо.

При цьому, слід сказати, що глобалізації також властива значна кількість негативних виявів: грубий тиск транснаціональних корпорацій на розвиток національних економік та на процеси прийняття політичних і економічних рішень; постійний акцент уваги до суто фінансово-прибуткової діяльності та недооцінка соціальних аспектів; випадки щодо обмеження суверенітету держав і націй шляхом обмеження можливостей їх вільної діяльності; втілення концепції ліберально-ринкової держави, що сприяє усуненню держав від реального впливу на певні процеси (передусім економічного плану); зіткнення різноманітних міждержавних інтересів [141, 667]; посилення залежності держави від капіталу, причому не лише від

національного, а й від іноземного; зростання ризику відтоку капіталу з країни у випадках, коли бізнес вважає, що податкова система і фінансова політика держави не забезпечують йому високих прибутків; фінансова інтеграція, що перманентно посилюється, звужує можливості національної влади при розробці економічної політики, включаючи скорочення фінансування соціальних витрат, аби переконати міжнародні фінансові ринки в своїх намірах не допустити росту інфляції [142, 49]; послаблення національних держав, пов'язане з делегуванням значних повноважень міжнародним організаціям; скорочення втручання держав в економіку, зменшення податків, що збільшує політичний вплив підприємств (особливо транснаціональних корпорацій); легка міграція і вільне переміщення капіталу за кордон сприяє зменшенню влади держави над громадянами [139]; у духовній сфері наслідком глобалізації є все більше домінування масової культури [140, 97] тощо.

Таким чином, з метою оптимальнішого використання тих значних благ, які несе глобалізація, слід звернути увагу на деякі можливі негативні риси глобалізації, які потребують певного корегуючого впливу:

1. Духовна люмпенізація внаслідок занепаду соціальної і духовної сфери, поширення низької масової культури.

2. Можлива клептократичність влади, що означає її байдужість до держави, народу, суспільства та всього іншого, що не пов'язане з особистими егоїстичними інтересами владарюючих.

3. Послаблення державної влади до рівня її неспроможності реально впливати на суспільні процеси та реалізувати функції держави.

4. Занепад не тільки національної, а й соціальної держави, зумовлений домінуванням вузько-егоїстично налаштованого капіталу, який не зацікавлений у фінансуванні соціальних програм, що є малорентабельними з економічного погляду. Це практично може звести нанівець освіту, фундаментальну науку, медицину, пенсійне забезпечення тощо.

5.Розорення значної частини країн (передусім третього світу та пострадянського простору) внаслідок відтоку капіталів і контролювання їх економік транснаціональними корпораціями або іншими подібними утвореннями.

6.Системна криза, насамперед у певних країнах третього світу та пострадянського простору, яка є загальним відображенням суцільних занепаду і декадансу, що разом із розвитком загальних проблем сучасності (екологічна та ядерна небезпека, епідемії, зубожіння, поширення тероризму та організованої злочинності тощо) може призвести до загострення внутрішніх і зовнішніх конфліктів і збройної боротьби тощо.

Таким чином, загалом ми доходимо висновку, що сучасна держава – це така держава, яка якнайкраще презентує свою епоху (у нашому випадку епоху постмодерну і глобалізації), тобто максимально відповідає потребам часу, чим і визначається її «сучасність» – відповідність вимогам часу, епохи [143, 190].

Разом із тим, безумовно, наведена вище думка потребує конкретизації.

Ю.М. Оборотов вказує, що «у теоретичному значенні сучасній державі відповідає парадигма «легітимної держави», тобто держави, що користується підтримкою народу й контролюється громадянським суспільством. Легітимна держава долає крайнощі як максимальної держави (справедлива держава з її колосальною бюрократією), так і мінімальної держави (держава політичного реалізму, що обмежує свою діяльність охороною кордонів та боротьбою зі злочинністю). При цьому межі державного регулювання регламентуються конституцією та гарантують збереження й розвиток механізмів суспільної саморегуляції» [64, 15].

Слід додати, що в умовах глобалізації, загострення світової економічної й екологічної криз, перманентно зростає значення транснаціонального й міждержавного співробітництва. Тому актуалізуються питання зовнішньої легітимності держави, її визнання на міжнародній арені та взаємодії з іншими державами.

Ю.М. Оборотов зазначає, що лише визнання світовим співтовариством є способом утвердження народом своєї незалежності, а також наголошує, що, всупереч усталеній тезі щодо первинності народу по відношенню до держави, саме держава сприяє гармонізації інтересів, стимулює об'єднання і дозрівання народів, тобто сприяє їх формуванню [144, 113].

У цьому контексті найбільш показовим свідченням визнання тієї чи іншої сучасної держави є її членство в ООН, яке, з одного боку, підтверджує визнання держави світовим співтовариством, а, з іншого, є важливою засадою взаємодії певної держави з усіма іншими.

Сучасна держава більше не може існувати ізольовано, у формі автаркії, оскільки розгортання цивілізаційного поступу зумовлює все більшу взаємодію окремих суспільств з метою їх насичення різноманітними благами.

Ю.М. Оборотов констатує, що нині державний суверенітет є не абсолютним, а відносним. Причому, його обсяг і зміст можуть суттєво змінюватися залежно від того, чи є держава незалежною у міжнародних відносинах, чи є вона складовою більш великого державного утворення (федерації, конфедерації), чи є вона членом певного міждержавного союзу [144, 117].

У зв'язку з цим суверенітет сучасної держави більше не має абсолютного характеру: держава вимушена обмежувати своє повновладдя у внутрішньому аспекті – для забезпечення достатньої свободи народу, який наділяє державу легітимністю, у зовнішньому – з метою забезпечення належних відносин співробітництва з іншими державами.

Таким чином, підсумовуючи викладене, зазначимо, що сучасній державі властиві такі риси, як: а) тяжіння до легітимності [144, 113]; б) визнання світовим співтовариством [144, 113], виражене у т.ч. її взаємодією з іншими державами та підтверджене членством держави в ООН; в) відносність, а не абсолютність суверенітету [144, 117].

Залучення до глобалізаційних процесів, а також поширення західних моделей потребують обачності й адаптації в інших культурних середовищах.

У зв'язку з цим актуалізується проблема дослідження т.зв. локальних цивілізацій. Слід сказати, що це питання є дуже неоднозначним, враховуючи його складність, плюралізм підходів і т.ін. Разом із тим, варто підкреслити, що важливе значення належить спробам уніфікації розрізнених цивілізаційних класифікацій. У цьому контексті заслуговує уваги доробок вчених Б.М. Кузика та Ю.В. Яковця, відображений у Таблиці 1 [145, 18].

Таблиця 1. Розгортання цивілізації у часі (за Б.М. Кузиком та Ю.В. Яковцем)

Глобальна цивілізація	Світові цивілізації	Покоління локальних цивілізацій	Локальні цивілізації
Перший історичний суперцикл (VIII тис. до н.е. – I тис. н.е.)	Неолітична (VIII-IV тис. до н.е.) Ранньокласова (кінець IV – поч. I тис. до н.е.)	I покоління (кін. IV – поч. I тис. до н.е.)	Давньоєгипетська, шумерська, асирійська, вавилонська, еллінська, мінойська, індійська, китайська
	Антична (VIII ст. до н.е. – V ст. н.е.)	II покоління (VIII-XIV ст.)	Греко-римська, персидська, фінікійська, індійська, китайська, японська, давньоамериканська
Другий історичний суперцикл (VI – XX ст.)	Середньовічна (VI-XIV ст.)	III покоління (VI-XIV ст.)	Візантійська, східноєвропейська, східнослов'янська, китайська, індійська, японська
	Ранньоіндустріальна (XV – сер. XVIII ст.) Індустріальна (сер. XVIII-XX ст.)	IV покоління (XV-XX вв.)	Західна, євразійська, буддійська, мусульманська, китайська, індійська, японська
Третій історичний суперцикл (XXI – XXIII ст. – прогноз)	Постіндустріальна (XXI – поч. XXIII ст. – прогноз)	V покоління (XXI – поч. XXIII ст. – прогноз)	Західноєвропейська, східноєвропейська, північноамериканська, латиноамериканська, океанічна, російська, китайська, індійська, японська, мусульманська, буддійська, африканська

При цьому, слід сказати, що хоча наведена вище типологія локальних цивілізацій у деяких аспектах може бути дискусійною, тим не менше, безсумнівним є факт їхньої множинності та різноманіття, з якого випливає природність плюралізму напрямків розвитку сучасної держави.

Ю.М. Оборотов вказує: «Принциповими питаннями сучасного розвитку має бути паралельне існування цивілізацій, їх злети та падіння, розвиток і зникнення, взаємодія, можливість переходу від однієї цивілізації до іншої, зрештою, майбутнє цивілізацій. На жаль, наявні в нашій літературі підходи часто просто ототожнюють західну цивілізацію зі світовим цивілізаційним процесом. Це створює небезпеку деформації розвитку суспільства й держави. Ідея належності до певної (своєї) цивілізації, збереження її цінностей всупереч руйнівним діям зсередини (внутрішньо цивілізаційна криза) і ззовні (експансія західної цивілізації) дасть змогу не тільки зберегти власну державу, а й уникнути втрати характерологічних особливостей, що скріплюють цю цивілізацію. До того ж, істинна свобода індивіда в принципі можлива лише в умовах своєї цивілізації, оскільки лише в умовах своєї цивілізації можливо досягти державну єдність, цілісність і незалежне існування народу» [64, 114].

О.С. Звонарьова доводить, що нині спостерігається процес поступового розширення західної цивілізації на всі ареали людства з подальшою перспективою утворення глобальної загальнолюдської цивілізації. Звідси випливає прагнення видавати специфічні західні цінності та ідеали за «загальнолюдські». Такими насамперед є ідеї прав людини, представницької демократії, правової держави та ін. Лібералізм закріпив таку фундаментальну рису Західної цивілізації, як індивідуалістичність, яка виявляється в тому, що вільна, автономна особистість ніби протистоїть суспільству, державі, владі, причому, останні зобов'язані їй служити (в інших цивілізаціях панує протилежна ідея). Так само конституціоналізм, правова держава, представницька демократія і т.ін. виникли в результаті взаємодії певних умов, характерних насамперед для Заходу. Це доводиться тим фактом, що усі перелічені вище конструкції виявляють свою природну обмеженість і не приживаються в іншому культурному середовищі [51, 175-176].

Зазначимо, що в межах етатистської політико-правової парадигми гіперболізацію ролі права, відображену в ідеях прав людини, правової

держави, верховенства права тощо, може бути розкритиковано. По-перше, сам факт утворення держави засвідчує, що саме вона є універсальною всезагальною інституцією, яка покликана забезпечити загальний добробут, тоді як право є лише засобом, однією з форм взаємодії держави й суспільства. По-друге, ефективність права, не підкріпленого державою, є досить сумнівною, адже воно просто не діятиме в тих випадках, коли воно буде суперечити волі певних суб'єктів правовідносин. По-третє, абстрактно взята держава являє собою спільноту народу з суверенною владою на певній території, що покликана служити порядку і благоденству, тоді як абстрактно взяте право (поза державною визначеністю) у суб'єктивному вияві може перетворитися у сваволю, а в об'єктивному – у владу сильнішого.

Тому в певних країнах пострадянського простору, де традиційно позиції етатистської політико-правової парадигми є достатньо сильними, часто у теорії і практиці може спостерігатися домінування держави над правом; панування ідеї єдності держави й суспільства; розуміння правової держави як держави, де усі громадяни й посадовці дотримуються законів; превалювання держави, суспільства та інших спільностей (сім'я, церква) над особистістю, що продиктовано потребою єдності для виживання соціуму; збалансованість прав та обов'язків тощо [51, 177-178].

Отже, якщо в межах ліберальної політико-правової парадигми держава часто розглядається як «зло» (ідеї «мінімальної держави», свободи, протистояння особи державі, пріоритет права перед державою тощо), то в межах етатистської політико-правової парадигми вона, зазвичай, традиційно розглядається як «благо» (пріоритет спільного перед приватним, держави перед правом, визнання інтересів держави, відведення державі значної ролі у житті суспільства, визнання її цінності, ідей соціальної держави тощо).

Разом із тим, варто зазначити, що повною мірою на практиці усі положення ні ліберальної, ні етатистської парадигм у певній країні повністю реалізовані бути не можуть, оскільки у процесі матеріалізації будь-яка ідея зазнає певних змін, у т.ч. впливу ідей, протилежних тій, що втілюється. Тому

лад у будь-якій країні насправді являє собою певну суміш як ліберально-правових, так і етатистських елементів. Змінюватися може хіба що пропорція такого поєднання.

Таким чином, враховуючи культурну специфіку, історичні реалії та ін. чинники, можна сказати, що різним суспільствам може бути властивий певний орієнтир у бік етатистської, ліберальної, або якоїсь іншої політико-правової парадигми.

Тому сучасною можна вважати насамперед ту державу, яка тяжіє до легітимності, є офіційно визнаною світовим співтовариством, володіє певною мірою належно обмеженим суверенітетом, взаємодіє з іншими державами, загалом «вписується» у сучасні умови (у т.ч. враховуючи глобалізаційні процеси), чи то США з орієнтиром у бік демократії і лібералізму, чи то Китай з орієнтиром у бік етатизму.

Варто зазначити, що сучасні держави можуть бути класифіковані за багатьма критеріями:

1. За критерієм побудови на засадах різних політико-правових парадигм (етатистської та антиетатистської, ліберальної тощо) – на етатистські та антиетатистські (хоча в умовах конвергенції такі моделі все більше зближуються).

2. За критерієм концентрації влади – на демократичні, авторитарні, тоталітарні, перехідні.

3. За цивілізаційним критерієм (залежно від визнання самотності тих чи інших цивілізацій).

4. За рівнем розвитку продуктивних сил суспільства – на аграрні, індустріальні, постіндустріальні (з можливими проміжними етапами – аграрно-індустріальні, індустріально-аграрні тощо).

5. За критерієм ефективності – на сильні і слабкі тощо.

Ю.М. Оборотов доводить, що «держава може бути названа сильною, якщо вона спроможна керувати територією, захищати її та контролювати, приймати рішення, фінансувати свою діяльність, здійснювати загальне

управління економікою та володіти владою в системі комунікацій. Держава, яка при здійсненні цих завдань виявляє свою неспроможність, а також постійно стикається з протидією своїй політиці як зсередини, так і ззовні, може бути названа слабкою державою» [144, 114].

Разом із тим, варто вказати, що можливість побудови держави на засадах ліберально-демократичної політико-правової парадигми тісно пов'язана з наявністю низки умов, перші місця у системі яких належать розвиненій системі правосуддя, законодавчому захисту приватної власності, наявності широкого середнього класу й сильного громадянського суспільства [146]. При цьому, слід додати, що лише зріла правосвідомість дає змогу народу залучитися до становлення держави-корпорації [64, 32], тоді як за відсутності такої актуалізується значення патерналістської держави. Тому можна сказати, що спроба побудови ліберально-ринкової держави на теренах молодих новоутворених держав є достатньо складною справою.

Успіх державотворчих процесів значною мірою залежить від синтезу позитивних, доречних і корисних ідей ліберально-демократичної та етатистської парадигм та відмови від їхніх справді одіозних положень.

Слід сказати, що низка радикальних етатистських положень нині не витримують критики. Насамперед це стосується ідей суверена як помазанника Божого, абсолютистського характеру державної влади, проникнення держави в усі сфери життя суспільства та особи тощо.

При цьому, варто додати, що низка класичних положень ліберально-демократичної парадигми зазнала вельми резонної критики, насамперед у зв'язку з провалами їх практичної реалізації та породженими цим негараздами. Так, сучасним ідеалом, навіть у країнах Заходу, є не тільки правова, а й соціальна держава, тобто така держава, що не обмежується лише підтриманням правопорядку та обороноздатності, а й реально втручається у забезпечення суспільної злагоди, реалізації соціальних, культурних та ін. прав і свобод людини і громадянина.

Епоха лібералізму завершилася, адже якщо у період розквіту відповідних теорії і практики на початку XX ст. у Західній Європі і США державний сектор споживав трохи більше 10% ВВП (втілення «мінімальної держави»), то вже у 1980-х рр. він використовував близько 50% ВВП (70% у демократичній і соціальній Швеції) [147, 15-16]. На нашу думку, це свідчить, що нині зростає значення держави, яка для реалізації своїх функцій і протидії кризовим явищам потребує все більших ресурсів, а, отже, очевидно, і влади [136, 6]. Причому, невтручання держави є дуже загрозовим [148, 68].

На думку В.А. Затонського, «Держава, яка відмовляється від виконання іманентно властивих їй функцій, і залишає ті сфери суспільства, які вона не має права полишати, стає слабкою, недієздатною» [149, 108], – тобто перестає відповідати потребам сучасності і стає історично-віджилою.

Все це дає змогу сказати, що найбільш перспективним шляхом розбудови сучасної держави є синтез ідей ліберально-демократичної та етатистської парадигм, насамперед з першої – щодо прав і свобод людини, а з другої – щодо реальної діяльності держави, необхідної для забезпечення загального добробуту.

Висновки до розділу 1

У результаті дослідження держави крізь призму етатистської політико-правової теорії ми дійшли таких висновків:

1. Термін «етатизм», введений у широкий обіг Н. Дрозом (N. Droz) у 1896 р., вживається для визначення доктрини, що вимагає максимального посилення впливу держави і розширення повноважень її органів. Етатизм є системою політичних уявлень, що позитивно оцінюють ціннісну предметність держави як «блага». Цей термін може розумітися як: а) течія політико-правової думки, антипод анархізму, що розглядає державу як найвищий результат і мету суспільного розвитку; б) соціологічна доктрина,

що обґрунтовує необхідність втручання держави в економічне й політичне життя суспільства; в) втручання держави в усі сфери суспільного життя шляхом їх докладної регламентації.

2. На нашу думку, етатизм – це політико-правова теорія і практика, яким властиве визнання держави великим благом і благодійником суспільства, обстоювання державного інтересу та концентрації публічної влади державою, тяжіння до розширення меж її компетенції, широкого патерналістського втручання в найголовніші сфери буття суспільства (економічна, політична, соціальна та ін.), позиціонування держави в якості творця закону і права, які є засобом її благодійництва.

3. Серед політико-правових концепцій етатистського напрямку особливе значення належить вченням Платона (докладна регламентація в ідеальній державі), Н. Макіавеллі (ідея державного інтересу), Т. Гоббса (державо-Левіафан) і Г.В.Ф. Гегеля (державо – втілення «Світового Духу») та ін.

4. Суспільство поза державою є дуже аморфним (відсутність чіткого управління, загальнообов'язкових норм, територіальної організації, націєтворення тощо). Факт утворення держави доводить, що поза системою політичної влади й інститутів держави суспільство підвладне хаосу, малоспроможне до саморегуляції, управління й розвитку.

5. Основний вияв державності полягає у владарюванні. Держава з'являється тоді, коли соціальне буття й людські відносини ускладнюються настільки, що вже не можуть бути врегульовані суспільством самостійно і виникає потреба в управлінні, поділі на владарюючих та підвладних.

6. Держава є єдністю трьох елементів: влади, території, населення. Вона покликана служити побудові життя на началах цивілізації, впорядкуванню суспільних відносин на певній території. Тому держава, взята абстрактно, є альтруїстичним (її «его» поділене між її складовими – народом, територією, владою) засобом забезпечення гармонії, виразником загальних інтересів, винаходом, за допомогою якого забезпечуються інтереси людей і добробут.

Тому втручання держави в буття суспільства, її претензії на роль головної суспільної цінності, основи добробуту і процвітання є виправданими.

7. Існують три основні підходи до цінності держави: а) етатистський – держава служить добробуту, порядку, реалізації прав людини та є визначним благом і великою цінністю; б) антиетатистський – держава ототожнюється з владою, домінуванням інтересів владарюючих, обмеженням свободи підвладних, являє собою «зло», тому її цінність є сумнівною; в) соціологічний («змішаний») – цінність держави виявляється в її соціальному значенні для суспільства, народу, людини.

8. Дослідження свідчать, що цінність держави розкривається через її соціальну сутність, здатність реалізувати інтереси суспільства й особи; відповідно основними її критеріями є ефективність, стійкість, легітимність. Ефективність держави залежить від якості управління й помірності втручання в суспільне буття. Стійкість держави пов'язана із здатністю забезпечити стабільність як основу прогресивного розвитку; як свідчить досвід, найбільш стабільним є управління в тих державах, де домінує виконавча влада. Легітимність є свідченням цінності держави для народу; вона одночасно є фактором підтримки й обмеження державної влади.

9. Головним питанням під час характеристики сучасної держави є єство сучасності, як певного конкретно-історичного періоду, що характеризується низкою рис, які накладають свій відбиток на буття держави й суспільства. Тому сучасна держава – це така держава, яка «вписується» у реалії своєї епохи, відповідає вимогам часу.

При цьому, в умовах глобалізації сучасною слід вважати, насамперед, ту державу, яка тяжіє до легітимності, є офіційно визнаною, вимушена обмежити свій суверенітет для взаємодії з іншими державами – членами світового співтовариства і т.ін.

10. Епосі постмодерну властивий плюралізм векторів політико-правового й суспільно-економічного розвитку, зумовлений культурно-цивілізаційними особливостями різних народів і країн. Тому сучасними

можуть бути як етатистські, так і антиетатистські держави. При цьому, ефективність, як визначальний критерій сили держави, може бути досягнута різними шляхами.

11. Чи не найважливішою рисою сьогодення є глобалізація як низка процесів, що утворюють єдиний світ. Глобалізації притаманні як позитивні (полегшення господарської взаємодії між країнами, доступ країн до передових здобутків людства тощо), так і негативні (посилення залежності держави від капіталу, зменшення суверенітету держав і націй, поступова втрата культурної та національної ідентичності тощо) риси.

В умовах глобалізації актуалізуються етатистські вияви сучасної держави, що необхідні, з одного боку, для збереження національної і культурної ідентичності, державного суверенітету, зрештою, самої держави, а, з іншого, для оптимізації управління в умовах загострення глобальної економічної та екологічної кризи, скорочення запасів природних ресурсів.

12. Властиве глобалізації поширення західних принципів (у т.ч. ліберально-демократичної парадигми) на всі ареали людства є не завжди прийнятним (чи, принаймні, потребує помірного й обачного запровадження), враховуючи цивілізаційну й культурну специфіку різних суспільств і народів, необхідність наявності низки умов для нормального функціонування західної моделі (розвинене громадянське суспільство, високий рівень міжособистісної довіри і правової культури тощо) – це підтверджує сумний досвід системних криз у численних країнах перехідного типу і країнах, що розвиваються.

13. На практиці ні ліберальна, ні етатистська парадигма не може бути повністю втілена у певній країні, адже у процесі матеріалізації будь-яка ідея зазнає певних змін, у т.ч. впливу ідей, протилежних втілюваній. Тому лад у будь-якій країні є сумішшю ліберальних та етатистських елементів, змінюватися може хіба що їх пропорція. Очевидно, перспективним шляхом розбудови сучасної держави є синтез корисних ідей ліберально-демократичної (щодо прав і свобод людини тощо) та етатистської (щодо діяльності держави, необхідної для забезпечення добробуту, тощо) парадигм.

РОЗДІЛ 2

КЛАСИЧНА Й СУЧАСНА ЕТАТИСТСЬКА ДЕРЖАВА

2.1. Поняття та ознаки класичної етатистської держави

Феномен етатистської держави залишається маловідомим і практично недослідженим у вітчизняній науці.

Незважаючи на той факт, що теоретичною розробкою досліджуваних проблем займалися ще класики політико-правової думки – Платон, Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Т. Гоббс, Х. Вольф, Г.В.Ф. Гегель та ін. – на сьогодні етатистська держава досліджена далеко не повною мірою. Є низка енциклопедичних статей, окремих праць [68; 150 та ін.]. Проте, ґрунтовних досліджень ще, на жаль, бракує.

Беручи за основу думку, що «зростанню етатизму сприяють політичні й соціально-економічні кризи» [24, 145], і, відповідно, елементи етатизму можуть бути дуже корисними й ефективними для їхнього подолання, ця теорія є досить неоднозначною, оскільки, з одного боку, пропагує ідею могутньої патерналістської держави, а з іншого – досить часто асоціюється з масовими порушеннями прав людини і громадянина, обмеженнями особистої свободи тощо.

Таким чином, з метою забезпечення належного балансу прав і свобод людини і громадянина, з одного боку, та реалізації ідеї соціальної патерналістської держави, з іншого, розкриття поняття та ознак етатистської держави (частково забутих, частково недосліджених) є дуже важливим.

При цьому, хотілося б зазначити, що не всі риси етатистської держави відповідають реаліям сьогодення і заслуговують позитивної оцінки. Разом із тим, загальнотеоретичне пізнання феномена етатистської держави та її ознак необхідне для ґрунтовного розуміння її сутності як важливої засади пошуку «золотої середини» при розбудові державності, коли б, з одного боку, права і свободи людини і громадянина належно реалізовувалися, а з іншого –

держава зберігала свої позиції як гарант порядку, стабільності, добробуту й патерналізму.

У цьому контексті необхідно уточнити, як саме слід розуміти поняття «класична етатистська держава», неоднозначність якого, певною мірою, породжена багатоманітністю лексичних значень слова «класичний».

Так, відповідно до «Сучасного тлумачного словника української мови» за загальною редакцією доктора філологічних наук, професора В.В. Дубічинського, слово «класичний» може мати такі значення: а) такий, що стосується класицизму; б) створений класиком, класиками; зразковий; традиційний; в) такий, що стосується світу стародавніх греків і римлян; античний; г) схожий красою на статуї стародавніх греків і римлян; правильний [1, 399].

Відповідно до «Словника російської мови» С.І. Ожегова слово «класичний» має такі значення: а) такий, що є класиком; створений класиками; б) типовий, характерний; в) античний, такий, що належить давній герко-римській культурі; г) пов'язаний з вивченням античних мов і літератур; ґ) такий, що слідує методам класицизму [133, 254].

Отже, як бачимо, безвідносно до різних епох та культур, тобто у загальному значенні, у сучасній українській мові слово «класичний» означає: «зразковий», «характерний», «традиційний», «типовий» і т.ін.

Відповідно, поняття «класична етатистська держава» характеризує етатистську державу з точки зору її зразкових, традиційних і типових рис.

Загальне виправдання й обґрунтування цінності етатистської держави було подане ще Т. Гоббсом. На думку мислителя, навіть тиранічна влада краща за неприборкані конфлікти приватних інтересів і породжену ними смуту соціальної анархії [37, 328], з чим важко не погодитися.

Ідеї етатизму можна прослідкувати в багатьох політичних доктринах. У добуржуазну епоху вони значною мірою були пов'язані з обґрунтуванням і захистом абсолютизму (Ж. Боден, Н. Макіавеллі, Т. Гоббс та ін.). У буржуазному суспільстві з початково пануючими в ньому ідеями

«мінімальної держави» етатизм часто виступав як антиліберальна й антидемократична доктрина, як вимога сильної державної влади [12, 289].

Виходячи з викладеного, можна сказати, що, певною мірою, етатизм протиставляється анархізму, лібералізму, демократії та ін. течіям, які виступають за послаблення державної влади, надмірне поширення свободи, егалітаризму й народовладдя.

Отже, на підставі викладеного вище, ми схильні вважати, що етатизм певною мірою тяжіє до ідеалів консерватизму й авторитаризму [151, 13].

Загалом можна сказати, що етатистській державі властиві загальні засади держави, щоправда, її специфіка полягає в тому, що вона тією чи іншою мірою втілює, або намагається втілювати основні риси етатизму.

При цьому, Л.С. Мамут до дуже важливих рис етатизму відносить тлумачення держави як благодійника, пріоритет її інтересів та монополізацію нею публічної влади [3, 114, 129, 158].

Тому враховуючи викладене, загалом ми схильні вважати, що етатистська держава – це максимальна патерналістська елітарна держава, яка концентрує публічну владу, претендує на роль визначальної політичної цінності суспільства, проголошує пріоритет своїх інтересів, позиціонує себе вище волеустановленого права, активно впливає на економічну, політичну, соціальну та ін. сфери суспільного буття [151, 13; 14, 239].

На нашу думку, етатистська держава, як держава, що значною мірою оформлює буття суспільства й керує ним, являє собою торжество порядку над хаосом, загального суспільного інтересу над плутократичним та егоїстичним [143, 192].

Разом із тим, відразу слід зазначити, що таке торжество порядку над хаосом має бути адекватним, тобто відповідати критеріям необхідності, розумності і справедливості, оскільки якщо недостатність державного регулювання може вести до хаосу, то його надмірність може перешкоджати суспільному розвитку.

Беручи за основу запропоноване визначення, ми можемо сказати, що етатистській державі притаманні такі риси, як концентрація публічної влади, претензії держави на роль найвищої політичної цінності, пріоритет інтересів держави, позиціонування держави вище права, активне втручання в політичну, економічну та ін. сфери буття суспільства, патерналізм, елітаризм [151, 13-14].

Спробуємо розглянути наведені у визначенні риси етатистської держави дещо детальніше.

Варто сказати, що такі характеристики етатистської держави, як визнання держави найвищою політичною цінністю, пріоритет інтересів держави, позиціонування держави вище суспільства і права є досить виправданими, принаймні з погляду етатистської парадигми політико-правової науки. У цьому контексті, на нашу думку, варто підкреслити два моменти. По-перше, з погляду етатистського вчення, держава виникає через нездатність суспільства до самоуправління, породжену недосконалістю природи людини (Т. Гоббс, Н. Макіавеллі та ін.). По-друге, якщо розглядати державу як єдність трьох елементів: влади, території і населення, стає очевидним, що держава є винаходом для забезпечення добробуту, і, взята абстрактно, має завжди позитивну сутність, адже за умови поділу її «єго» між народом, територією і владою вона не може мати егоїстичної спрямованості, бо сама є принципово альтруїстичною, виражає всезагальні інтереси й забезпечує гармонію [151, 13-14].

Саме це і виправдовує претензії держави на роль основної суспільно-політичної цінності. Фактично, держава була створена для подолання суспільних проблем і забезпечення добробуту.

Разом із тим, варто сказати, що позитивного чи негативного забарвлення буттю держави надає та чи інша влада, представникам якої можуть бути притаманні ті чи інші людські недоліки. У переважній більшості випадків, негаразди суспільного буття в умовах державності породжені зловживаннями або нераціональною діяльністю влади, які, на жаль, досить

часто неправильно тлумачиться як негативна діяльність самої держави. Такі судження є принципово неправильними, оскільки якщо держава є єдністю трьох елементів – народу, території та влади, то, якщо вона є злом, то злом, відповідно, є її територія і народ. Отже, зрозуміло, що насправді категорії добра і зла доречніше застосовувати при оцінці влади, а не держави.

Враховуючи, що держава принципово була створена для забезпечення добробуту (інакше вона не була б створена, або народ ліквідував би її), варто розуміти, що сама вона (держава) є визначним благом, бо протиставляється анархії як порядок – хаосу.

Зрозуміло, що інститут держави, залежно від якостей тієї чи іншої влади, може бути використаний для служіння добру чи злу. Однак, безвідносно до конкретної влади, сама держава, як винахід, певна система оптимізації і цивілізації суспільства, антипод анархії і хаосу, безумовно, залишається благом.

Враховуючи, що з погляду етатистської парадигми політико-правової науки, держава традиційно розглядається як благодійник, цілком природно, що пріоритет належить її інтересам, а сама держава концентрує публічну владу.

Активність етатистської держави в економічній, соціальній і політичній сферах, на нашу думку, зумовлена необхідністю збереження могутності й державного суверенітету в умовах глобалізації, яка може створювати пряму загрозу державі [151, 14], а також необхідністю виконання етатистською державою, як благодійником, патерналістської, організаторської та ін. функцій.

Крім того, близькість етатизму до авторитаризму й консерватизму дає змогу нам зарахувати до числа характеристик етатистської держави також низку їхніх рис [151, 14].

В.В. Мадіссон і В.П. Горбатенко зазначають, що авторитаризму притаманні зосередження монопольної чи значної влади в руках однієї особи чи групи осіб, зниження або виключення ролі представницьких інститутів

влади, рекрутування політичної еліти шляхом кооптації, призначення згори, скасування чи значне скорочення політичних прав і свобод народу, обмеження діяльності політичних партій та ін. суспільних угруповань, невизнання народу головним джерелом і сувереном влади, строга регламентація дій державних інститутів, зведення до мінімуму можливостей опозиції, ймовірне застосування політичних репресій, нехтування демократичним принципом поділу влади, опора на силові структури тощо [152, 30].

Світогляд консерватизму ґрунтується на переконанні у слабкості й вразливості людини, її гріховній сутності, обмеженості розуму. Оскільки людина ризикує зруйнувати духовні засади світоустрою, вона не має права братися за перетворення світу. Тому індивідуалістично-свавільні інтереси особи мають приводитися у відповідність з потребами спільноти, членом якої вона є. Сучасному консерватизму властиві поєднання традиції і новаторства, відмова від соціальних потрясінь, орієнтація на еволюційні, поступові й виважені соціальні зміни, збереження традиційних людських цінностей і норм життя, органічне поважання свободи кожного індивіда й захисту таких традиційних цінностей, як релігія, сім'я, закон, порядок, забезпечення провідної ролі держави у розвитку суспільства тощо [153, 268].

У цьому контексті доречно сказати, що навіть мислителі ліберального напрямку визнають необхідність стабільності (що зайвий раз свідчить про її цінність). Так, на думку Ф.А. фон Хайєка, встановлені владою норми (право) можуть виконати свою функцію лише, якщо вони стануть для людей підставою планування, коли їх дотримуються протягом тривалого періоду [154, 44].

Тому розумний консерватизм у політичній і правовій сфері є важливою засадою стабільності як визначної засади належної організації політико-правового буття суспільства та його прогресивного розвитку.

Варто сказати, що, на думку А.І. Бобильова, сутність держави визначається тим, кому належить державна влада; інтереси яких суспільних

сил представляє й захищає державна влада; соціальним призначенням держави; тим, які функції виконуються державою; формою і змістом самої держави [130, 10].

Змальовуючи сутність етатистської держави, ми схильні вважати, що:

- а) державна влада в ній належить еліті (у кращому разі в аксіологічному розумінні, у гіршому – в альтиметричному); б) державна влада, при реальному пріоритеті інтересів держави, захищає інтереси останньої, фактично, втілюючи формулу «влада для держави»; в) соціальне призначення держави полягає у патерналізмі, який виявляється у забезпеченні суспільного добробуту, спільного блага, процвітання усього народу, який є дуже важливим елементом тричленної структури держави (народ, територія, суверенна влада); г) основними напрямками діяльності етатистської держави є економічний, соціальний і політичний, за допомогою яких держава набуває більшого рівня легітимності в очах економічно-задоволеного суспільства, досягається збереження незалежності й суверенітету держави в умовах глобалізації, забезпечується стабільність і збереження існуючого ладу; ґ) що стосується форми сучасної етатистської держави, то якнайкраще її сутності відповідає непарламентарна монархія або непарламентарна республіка при поєднанні рис авторитарного й демократичного режимів й унітарній формі політико-територіального устрою [151, 15; 155, 304], як це буде показано нижче тощо.

Дуже важливе місце в системі рис класичної етатистської держави належить домінуванню державного інтересу, концентрації публічної влади державою та втручанню держави в економічну, соціальну, політичну сфери буття суспільства. Усі ці категорії є взаємопов'язаними та являють собою чи не визначальні характеристики етатистської держави.

З погляду етатизму, цілком природним є домінування державного інтересу, адже держава позиціонується по відношенню до суспільства в якості благодійника. При цьому, з погляду етатизму, концентрація публічної влади виступає необхідною засадою самозбереження держави та

забезпечення самої можливості її функціонування, а втручання в економічну, політичну й соціальну сфери суспільного буття мисляться в якості засобу, що дає змогу державі реалізувати свою місію – побудову загального благоденства.

Так, стосовно класичного етатизму Л.С. Мамут зазначає: «Саме формула «держава – благодійник» є згустком тих... характеристик, які визначають образ... етатизму, його ідеологічний сенс» [3, 159].

Л.С. Мамут вказує, що ідея «інтересу держави» є відправним пунктом, який дає змогу зрозуміти й досягнути головні позиції етатизму. При цьому, з етатистського погляду усі сфери приватного, що безпосередньо не входять до сфери публічної влади, є явищами нижчого (порівняно з державою) порядку. Жодна з них не виконує місії носія політичної єдності, проте усі вони тією чи іншою підривають її. Тому держава має протидіяти їм, для чого вона має піклуватися про самозбереження та власну могутність. Тому самозбереження й могутність – це першочергові інтереси держави [3, 114-115].

Варто вказати, що викладений вище інтерес держави справляє неоднозначне враження: з одного боку, могутність держави є дуже корисною, насамперед з метою забезпечення інтересів суспільства, народу, кожної окремої людини (навіть найдемократичніша, найсоціальніша правова держава без певного рівня могутності не зможе виконати свої функції на благо суспільства, якщо, скажімо, не буде забезпечено її безпеку в економічному чи військовому плані), з іншого боку, прагнення самозбереження держави повинно мати адекватний характер, без відомих історії випадків «полювання на відьом», масових репресій, розправ з опозицією тощо.

Разом із тим, зауважимо, що визнання особливого (такого, що відрізняється від суспільного) державного інтересу засновано на теорії протиставлення держави і громадянського суспільства [156, 14]. При цьому, на думку деяких авторів, нині ідея громадянського суспільства не завжди розуміється правильно: сучасне суспільство ніде не знаходиться поза дією

держави і права, і не повинно протиставлятися останнім [157, 150-151; 158, 12]. Тому дослідниця Н.Ю. Маслакова пропонує визначити державний інтерес як «зведену в норму права усвідомлену необхідність у досягненні єдиної цілі – всезагального блага державно-організованого суспільства загалом» [156, 14].

Отже, як бачимо, дуже популярна нині ідея протиставлення інтересів держави та суспільства є суперечливою. Враховуючи, що держава являє собою єдність трьох елементів – народу, території, влади – правильніше акцентувати увагу не на суперечності державного й суспільного інтересу, а на можливій суперечності інтересів влади та держави, як виразника інтересів суспільства. Адже якщо інститут держави колись було створено, і він існує донині, то це означає, що він є корисним для реалізації інтересів суспільства. Натомість, як свідчить історія, інтереси влади часто можуть суперечити інтересам суспільства – як частина – цілому (якщо ця «частина» намагатиметься використовувати у власних інтересах те, що по праву має належати «цілому», суспільству) [159, 13].

Тому досліджувану проблему правильніше розглядати з погляду забезпечення реальної відповідальності влади, а не протистояння суспільства та виразника його загального інтересу – держави.

При цьому, необхідно сказати, що чимало сучасних авторів визнають, що «теоретично, державний інтерес має бути тотожним суспільному, збігатися з ним» [160, 76], що «суб'єктом, носієм і виразником національно-державного інтересу як інтересу суспільства загалом є держава» [161, 303] і т.ін.

Вкажемо, що етатистське розуміння тотожності інтересу держави й суспільства закономірно зумовлює визнання концентрації публічної влади державою. Не дивно, що у працях найвизначніших класиків етатистської політико-правової думки – Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Г.В.Ф. Гегеля – «акцент зроблено на доведенні того, що саме держава – безперечний носій публічної

влади, володіє (покликана володіти) всією її повнотою та здійснює публічну владу усіма доступними їй методами й засобами» [3, 129].

У цьому контексті доречно вказати, що чимало етатистських держав, особливо тих, де мав місце тоталітарний режим (гітлерівська Німеччина, сталінський СРСР, Північна Корея та ін.), справді здійснювали публічну владу «усіма доступними методами й засобам». Сумні наслідки такої діяльності загальновідомі.

Разом із тим, висловимо думку про те, що за умови панування більш помірного державного режиму концентрація публічної влади етатистською державою часто мала менш трагічний, часом навіть дуже прогресивний характер. Серед прикладів більш помірних етатистських держав, очевидно, можна назвати абсолютні монархії Нового часу, наполеонівську Францію, ататюрківську Туреччину, СРСР після 1953 р., сучасні Росію, Китай та низку країн Перської затоки (насамперед Саудівську Аравію, Катар та ін.) тощо.

Вкажемо, що концентрація публічної влади не повинна сприйматися як самоціль держави: влада, як «можливість і здатність здійснювати свою волю, впливати на діяльність і поведінку інших людей навіть всупереч їхньому супротиву» [162] є лише потенціалом її діяльності, тоді як справжнє відображення вона знаходить у реальній діяльності держави, насамперед по відношенню до суспільства, втілення його потреб та інтересів.

У цьому контексті слід сказати, що в класичному розумінні етатистська держава є державою, яка здійснює досить широке втручання в буття суспільства – насамперед в економічну, соціальну й політичну сфери та ін.

Разом із тим, хоча історії відомі доволі поширені випадки панування тоталітарного режиму в етатистських державах, категорії тоталітаризму та етатизму не слід ототожнювати. Для доведення справедливості наведеного вище судження, достатньо хоча б порівняти визначення категорій етатизму (див. п. 1.1.) й тоталітаризму.

Так, тоталітаризм (франц. *totalitarisme*, від пізньолат. *totalis*, лат. *totus* – повний, увесь, цілий) – антидемократичний політичний режим, в умовах

якого держава, політична влада повністю підпорядковують собі суспільство й особистість, усі сторони їх життєдіяльності, придушують права та свободи людини і громадянина [163].

Отже, можна зробити висновок, що тоталітаризм й етатизм не є тотожними, оскільки:

1. Вони характеризують різні категорії: етатизм – течію політико-правової думки, соціологічну доктрину, діяльність держави [2, 367], тоді як тоталітаризм – політичний режим, як «сукупність способів і методів здійснення політичної влади» [164].

2. Основна ідея етатизму – велика цінність держави, патерналізм, визнання необхідності здійснення державою активної політики у найважливіших сферах буття суспільства з метою благодійництва («влада для держави»). Натомість, основна ідея тоталітаризму – повне підпорядкування суспільства й особистості владі («держава для влади»).

3. Загалом, етатизм покликаний забезпечити загальне благоденство. Тому він не протидіє правам людини і громадянина (хіба що, може певною мірою обмежувати їх політичну складову), а навпаки покликаний їм служити (державний патерналізм, держава як виразник суспільного інтересу, держава загального благоденства тощо), тоді як тоталітаризм заперечує права людини і громадянина (право людини – приватне, тож не узгоджується з «тотальністю» влади) тощо.

При цьому, варто вказати, що негативні приклади втручання етатистської держави в буття суспільства, як правило, були наслідком панування тоталітарного режиму.

Етатизм – це доктрина, що передбачає необхідність інтервенції держави передусім у сферу економіки, а також – суспільну й політичну [24, 145].

Недаремно за Е. Кьостом етатизму властиві такі риси, як планомірне державне керівництво економікою та володіння найголовнішими галузями

промисловості [4, 201], а за енциклопедією Ларусса – пряме втручання держави в економічну сферу [5].

Слід сказати, що в цьому контексті практика підтверджує теорію: етатистські держави, як правило, здійснюють досить широке втручання в економіку. Прикладами можуть служити:

1. Абсолютні монархії Нового часу (меркантилізм, протекціонізм тощо) [165].

2. Етатистська Туреччина епохи Ататюрка (т.зв. 5-та з «Шести стріл» кемалізму – державне регулювання, побудова змішаної економіки при домінуванні ролі держави, що зумовило націоналізацію економіки при збереженні дрібного приватного сектору [166]).

3. Антидемократичні етатистські держави: СРСР (націоналізація, планова економіка, домінування державної власності тощо), нацистська Німеччина (де мали місце елементи планування та широке втручання держави в економіку) [167] та ін.

4. Низка демократичних країн, наприклад, Франція епохи «дирижизму» у середині 1940-х рр., де мали місце активне втручання держави в економіку, створення великого сектору державної економіки із низкою галузей промисловості і кредитно-фінансових закладів [168]; чи (як не парадоксально) США, де на 2004 р. доля державного сектору економіки від національного доходу склала 47%, і де внаслідок нещодавньої кризи передбачається зростання державного сектору економіки до 50% і більше [169] та ін.

5. Сучасні Китай, де побудова ринкової економіки здійснюється на основі п'ятирічних планів під керівництвом Комуністичної партії Китаю [170], Росія, де вже стало традиційним призначення президентом свого наступника (часто з мовчазної згоди народу), а керівна роль в державі фактично знаходиться в руках певної конкретної політичної сили.

6.Деякі країни Перської затоки, насамперед Саудівська Аравія [171], Катар [172], де панують абсолютні монархії, а держава зберігає монополію в енергетичному секторі – основі національної економіки та ін.

Отже, як бачимо, втручання етатистської держави в економіку має місце не лише в теорії, а й на практиці, причому, далеко не завжди спричиняє негативні наслідки.

Також, часто етатистська держава здійснює певне втручання в соціальну сферу, недарма А. Лаланд вважав властивим етатизму прагнення пов'язати усі соціальні функції з державним управлінням [6, 304]. Цілком природним є втручання держави в соціальну сферу, якщо з погляду етатизму вона є благодійником, що патерналістськи опікується суспільним добробутом.

Слід вказати, що таке положення етатизму, як втручання держави в соціальну сферу, є загальновизнаним у світі. Свідчення тому – відхід від класичних положень лібералізму щодо «мінімальної держави» та «невидимої руки ринку», визнання ідей соціально-орієнтованої економіки, положення величезної кількості конституцій, що проголошують ідеали соціальної держави.

Так, О.В. Скрипнюк слушно зауважує: «Кожна цивілізована держава здійснює політику, спрямовану на створення системи соціального забезпечення та охорони здоров'я, працевлаштування населення, підтримку незаможних громадян, недопущення соціальних конфліктів і потрясінь у суспільстві тощо. Термін «соціальна держава» акцентує на одній з важливих функцій держави – її активному впливі на соціальну сферу життєдіяльності суспільства, здатності здійснювати ефективну соціальну політику в інтересах найширших верств населення» [173].

Іншою сферою суспільного буття, яка часто зазнає втручання етатистської держави (як і будь-якої іншої) є політична, що пов'язано із прагненням самозбереження держави. Слід сказати, що межі й характер такого втручання можуть суттєво варіюватися (насамперед залежно від виду

державного режиму), так само як і їх соціальні наслідки – від відкритого терору до доволі поміркованої політики. Але діяльність етатистської держави в політичній сфері, як свідчить історія, є дещо ширшою, ніж неетатистської (тим більше «мінімальної»), враховуючи, що вона значно більше спрямована на самозбереження й піднесення могутності як надзвичайно важливі складові державного інтересу [3, 115]. При цьому, етатизм визнає державу величезною суспільною цінністю та пропагує розширення її компетенції та втручання в найголовніші сфери буття суспільства [1, 291; 2, 367; 3, 114].

Отже, слід сказати, що серед системи ознак етатистської держави дуже важливими є такі її характеристики, як домінування державного інтересу, концентрація публічної влади державою та активне її втручання в економічну, соціальну й політичну сфери буття суспільства.

Окреме значення належить в етатистській державі ототожненню права і закону, а також позиціонуванню держави в якості гаранта правосуддя.

Насамперед варто зазначити, що нині домінуючою є ліберально-правова парадигма політико-правової науки, яка має витоки ще у теорії природного права: нині більше акцентується увага на пріоритеті права перед законом, права перед обов'язком, права перед державою тощо. Також сьогодні прийнято наголошувати на ймовірності існування т.зв. «неправового» закону. Проте часто поза увагою залишається той факт, що невизначеність абстрактного права зумовлює його суб'єктивну інтерпретацію. Це сприяє сваволі й хаосу, особливо в молодих державах, де висока правова культура і громадянське суспільство ще не є до кінця сформованими.

Враховуючи викладене вище (стосовно єства та рис етатизму), слід сказати, що етатистській державі властиве прагнення не припустити хаосу. Разом із тим, зауважимо, що надмірність регулювання, яка подекуди властива етатистським державам, певною мірою, може сприяти виникненню сваволі, однак сваволі владарюючих, а не окремих представників народу. Тому в ідеалі, долаючи крайнощі хаосу, етатистська держава не повинна припускатися крайнощів сваволі владарюючих, тим більше, що у

протилежному випадку вона викличе невдоволення народу, яке може зумовити соціальні потрясіння, хаос, революцію і т.ін.

Загалом же, вкажемо, що теорії етатизму, а також спробам її втілення у відповідних державах, властиве ототожнення права й закону, визнання пріоритету держави перед правом, обов'язку перед правом тощо.

Разом із тим, для глибшого розуміння досліджуваної проблематики доречно, загалом, визначитися з природою співвідношення і взаємодії таких категорій, як право, закон, держава.

Аналізуючи поняття права й закону з соціально-філософських позицій, Н.О. Шергенг та Т.А. Баширов виділяють такі підходи до цієї проблеми:

1.Ототожнення права з моральними нормами, що властиво для дореволюційних авторів (Я.П. Козельський, М.М. Алексєєв, Б.П. Вишеславцев, І.О. Ільїн, В.С. Соловйов та ін.).

2.Пов'язування права із законом, зовнішнім повелінням держави. На це вказують як дореволюційні (О.П. Куніцин, Б.М. Чичерін, С.А. Муромцев, Г.Ф. Шершеневич та ін.), так і радянські (В.І. Ленін, А.Я. Вишинський та ін.), а також сучасні автори (М.М. Марченко, О.В. Поляков та ін.).

3.Розуміння права як прояву свободи (М.М. Сперанський, М.О. Бердяєв).

4.Визнання основою права інтересів людей (М.М. Коркунов, П.О. Сорокін, Д.А. Керімов, Р.З. Лівшиць, В.В. Лапаєва).

5.Уподібнення права індивідуальним психологічним переживанням (Л.Г. Петражицький).

6.Інтегративний підхід до визначення права (О.Ф. Черданцев, В.М. Хропанюк, М.І. Матузов, В.С. Нерсисянц та ін.) [174, 102].

Також слід згадати вже наведену нами вище думку видатного мислителя М.М. Коркунова, який на основі цілей, що ставляться перед державою, виділив три основні її види: правова держава (ціль – здійснення права), поліцейська держава (ціль – здійснення благоденства), правомірна

держава (ціль – здійснення благоденства, але обов'язково у формах права) [53, 53].

Таким чином, у загальному значенні, залежно від співвідношення політичного і правового фактора в розвитку держав, можна виділити такі їхні види, як етатистська, правова та «правомірна» (яка об'єднує певні риси етатистської та правової).

Більш популярною сьогодні моделлю розв'язання проблеми співвідношення політичного і правового фактора в розвитку держав є правова модель. Такі її риси, як пріоритет прав людини, демократичний спосіб формування влади, поділ влад, пріоритет права перед державою та обмеження останньої першим, відповідальність держави загалом перед особою і т.ін. вважаються в межах ліберально-демократичної парадигми досить досконалими й позитивними засадами організації буття суспільства.

Враховуючи протилежність етатистської й ліберальної парадигм, цілком природно, що друга зазнає критики з позицій першої, і навпаки.

Зрозуміло, при цьому, що в класичній етатистській державі домінують положення етатистської парадигми.

При цьому, в етатистській державі теорія і практика суспільного буття часто акцентують на низці факторів, які тією чи іншою мірою можуть не завжди давати змогу оптимально побудувати буття суспільства на засадах ліберальної парадигми, особливо в молодих державах, які ще знаходяться тільки на шляху до демократії, де високий рівень правової культури і громадянське суспільство ще залишаються остаточно несформованими. Спробуймо коротко вказати на них.

По-перше, ідея пріоритету інтересів особи перед інтересами держави, на нашу думку, є дискусійною, адже держава була утворена з метою розв'язання породжених людськими егоїзмом і заздрістю суспільних суперечностей, подолання додержавного хаосу «війни всіх проти всіх» [13, 22]. Загалом, така позиція є характерною для етатистської парадигми, адже ще К. Шмітт зазначав, що в основі будь-якої політико-правової концепції так

чи інакше лежить ідея щодо «від природи доброї» чи «від природи злої» людини [33, 84]. При цьому, концепції етатистського характеру більш схильні до визнання справедливості саме останнього судження.

При цьому, як було сказано вище, чимало сучасних конституцій (Мексика [78], Ірландія [80], Франції [82], Італії [83], Індії [84], Єгипту [85], Португалії [86], Іспанії [87], Бразилії [88], Швейцарії [89], Фінляндії [90], Венесуели [91] та ін.) наголошують на балансі суспільного й приватного інтересу тощо.

По-друге, права і свободи особистості, гарантовані державою, стають достатньо реальними лише в умовах суспільного добробуту і процвітання, тобто тоді, коли держава спроможна належно виконувати свої завдання і функції (для чого, зрозуміло, вона повинна мати достатні ресурси, можливості та владу). Важливою засадою існування, функціонування та реалізації прав людини є високий рівень загальної і правової культури громадян, наявний, на жаль, не в кожному суспільстві. Більше того, він притаманний лише громадянському суспільству, формування якого є доволі тривалим і складним процесом.

По-третє, пов'язаність державної влади правом насправді не є гарантією її належного функціонування. Ще Г.Ф. Шершеневич вказував, що «якщо держава сама ставить собі межі, що заважає їй переставити їх, і до того ж, де завгодно? Хіба не зрозуміло, що все це (правове) самообмеження тримається лише на чесному слові» [56, 219]. Тому цілком природно, що насправді реальними факторами, які виникають «на шляху безмежної могутності державної влади» є «моральна свідомість і розсудливість владарюючих з одного боку, можливість протидії підданих – з іншого» [56, 217-218].

По-четверте, демократичний легальний спосіб формування влади не є панацеєю, прикладом чого може служити демократичний і легальний прихід до влади А. Гітлера у 1933 р.

По-п'яте, поділ влад повинен забезпечувати належне функціонування влади, а не породжувати протистояння й боротьбу між собою окремих її гілок (як це, на жаль, мало місце в Україні в 2005-2010 рр.). З цього можна зробити теоретичний висновок щодо необхідності певного центру влади, який би певним чином забезпечував поділ влад і взаємодію її гілок, а також реальну відповідальність посадовців.

По-шосте, з погляду етатистської парадигми, питання відповідальності держави перед особою є дискусійним, як це було сказано вище. Держава, як єдність народу, території і влади, не може нести відповідальності, оскільки тоді тягар її негативних наслідків падатиме на ні в чому не повинний народ і неживу субстанцію – територію, а реальні винуватці (конкретні посадовці) матимуть змогу уникнути відповідальності за свої зловживання. Більше того, зловживання чиновництва у більшості випадків суперечать чинному законодавству. Тому, якщо держава загалом відповідає за протиправну діяльність посадовців, складається парадоксальна ситуація, коли творець правової норми сам відповідає за її порушення замість правопорушника. Тож, на нашу думку, в межах етатистської парадигми, цілком природно, що етатистській державі відводиться роль гаранта правосуддя, а не суб'єкта відповідальності [13, 22-23].

Отже, намагаючись подолати названі вище можливі негаразди правового типу взаємодії держави і права, етатистська держава намагається протиставити їм таке:

- 1.Пріоритет державного інтересу, як інтересу спільного, адже держава, у межах етатизму, традиційно тлумачиться як виразник і втілювач загального інтересу.

- 2.Права і свободи особистості в етатистській державі, з одного боку, певною мірою дещо обмежуються, якщо вони вступають в реальний чи уявний конфлікт з інтересами держави, а, з іншого, державний патерналізм спрямований насамперед на забезпечення реалізації прав та законних

інтересів людини і громадянина. Головне при цьому, – адекватність визначення межі приватного й державного інтересу.

3.Повнота влади держави проголошується важливою засадою оптимізації суспільного буття, хоча, у реальності, її також обмежують ті ж самі фактори, що й в усіх інших державах – розсудливість владарюючих і можливість супротиву підданих, – щоправда, в етатистських державах вони можуть бути менше виражені.

4.Демократичний легальний спосіб формування влади в етатистській державі часто має декоративний характер, спрямований на легітимацію конкретного режиму в очах народу (як, наприклад, фактично безальтернативні вибори в СРСР). У будь-якому разі, владарюючі в етатистській державі неохоче рахуються з опозицією й часто намагаються узурпувати владу (яка, однак, теоретично може бути використана як на зло, так і на благо суспільства).

5.В етатистській державі має місце концентрація влади. Її поділ, якщо і наявний, то часто лише у функціональному плані, щоб не припускалося дублювання компетенції одних державних органів компетенцією інших. Обмеження сваволі владних органів має не горизонтальний, а вертикальний характер. При цьому, відповідальність посадовця, що «завинив», часто може бути суворою і справді невідворотною, хоча недоліки системи загалом практично ніколи офіційно не визнаються. Концентрація влади спрямована на вирішення основних нагальних питань буття суспільства, що теоретично може сприяти розв'язанню найважливіших проблем, здоланню кризи тощо.

6.Залежність судової влади від інших гілок влади в етатистській державі є більш вираженою, ніж в неетатистській, хоча, у справах, що не стосуються політики (а вони складають більшість), це виражено менше і далеко не завжди негативно впливає на правосудність і якість правосуддя.

7.Теоретично, питання культури знаходяться в полі зору етатистської держави, яка, з одного боку, сприяє її розвитку (елемент прояву

патерналізму), а, з іншого, як правило, не припускає того, що, на думку влади, не є позитивним.

8.Відповідальність етатистської держави перед особою є малоімовірною, проте цілком можливою є відповідальність конкретних посадовців. Правда, не завжди справедливості вдається перебороти «кругову поруку» представників влади.

Повертаючись до проблеми співвідношення політичного і правового факторів у розвитку суспільства, слід сказати, що, з погляду етатистської парадигми, інтерес держави повинен займати домінуютьне становище. Тому держава стоїть над правом і є визначальним чинником його розвитку.

Водночас, антиетатистській парадигмі наведена вище ідея не властива.

В.В. Лемак зазначає: «Сучасна держава все більше сприймається як організація суверенної публічної влади, яка втілює правопорядок у суспільстві. У цьому контексті верховенство права виступає фундаментальним принципом державно-організованого суспільства» [175, 44]. У контексті українських реалій, учений виділяє три основні загрози принципу верховенства права: а) те, що він не отримав належного нормативного закріплення та офіційного тлумачення; б) його поширення на соціально-економічні права і, врешті, – на соціальні пільги; в) недостатній рівень законності, зокрема конституційної законності в Україні [175, 44-50].

Зазначимо, що, натомість, у межах етатистської парадигми фундаментальним принципом є верховенство закону, як владного веління держави.

Р. Ієринг вважав, що «держава є єдиним джерелом права», адже «право є внутрішньою стороною організації соціальної примусової влади» і «лише ті норми, породжені суспільством, заслуговують називатися правом, за якими стоїть державний примус» [176, 320].

При цьому, В.В. Лемак вказує, що в європейських державах «Нині право не розглядається як «діюче право» (в позитивістському значенні), бо до його змісту, крім норм, належать також елементи, котрі, власне, не

можуть визнаватися «чинними». До останніх належать, зокрема: а) визнані міжнародним співтовариством ідеї (принципи) у сфері прав людини... б) система конституційних цінностей... (наприклад, основні права людини, перелік яких «не є вичерпним», або «поділ влади», або «демократія»); в) судова практика...» [177, 118].

Очевидно, розв'язання вказаної вище суперечності є можливим, якщо взяти до уваги думку Х.Н. Бехруза: «Будь-який тип праворозуміння (природно-правовий, позитивістський, соціологічний та ін.) може претендувати на статус домінуючого, проте утвердження цього статусу залежить від цілого ряду соціальних факторів. Іншими словами, праворозуміння взагалі і домінуюче праворозуміння зокрема є явищем, яке соціально детермінується... Цивілізаційний підхід... демонструє той факт, що відношення до права зумовлюється станом суспільного розвитку, його змістом і насамперед тим, які соціальні фактори у цьому суспільстві є детермінуючими. Останні мають етичний, релігійний, духовний, матеріальний та інший характер» [178, 146].

Тому, праворозумінню в кожному окремому суспільстві може бути притаманна певна специфіка.

Відомий чеський мислитель ХХ ст. В. Кнапп розумів право як «формально визначену суспільну нормативну і регулятивну систему, котра створюється або визнається державою для досягнення визначених суспільних цілей та для забезпечення і охорони загальних суспільних інтересів, а його норми гарантуються державною владою» [179, 50; 180; 177, 116].

Тому слід погодитися з Т. Гоббсом, який розцінював право як засіб, що дає змогу суверенові робити благодіяння підданим [3, 165]. При цьому, усе, що не підкріплено «мечем держави», є лише «стрясанням повітря» [32, 200].

Тому вкажемо, що в етатистській державі, право й закон розглядаються як тотожні категорії: право, не підкріплене державним примусом, не може існувати, а право, підкріплене ним, стає законом. При цьому, зрозуміло,

центральне місце належить державі: «закон, аби не бути пустою грою й пустим звуком, повинен бути захищеним» [181, 43].

При цьому, етатистська держава позиціонується в якості основного гаранта правопорядку і правосуддя, що рідко відповідає дійсності у справах, які мають політичний характер, і значно частіше – у всіх інших.

А.Ф. Крижановський вказує: «Розуміння права як системи загальнообов'язкових норм і приписів державної влади так чи інакше виводить на етатистську модель правопорядку, згідно з якою він інтерпретується як порядок врегульованих нормами права суспільних відносин, встановлений при дотриманні вимог законності» [182, 126].

Тим не менше, якщо взяти до уваги той факт, що держава загалом утворюється та існує завдяки відповідному волінню народу (якби народ не бажав існування держави – він би скасував її), можна сказати, що право, яке у межах етатистської парадигми ототожнюється із законом та вважається створеним державою, загалом, так само є створеним народом, хай навіть і за посередництва держави.

Отже, схильність до визнання у межах етатистської парадигми права тотожним закону й похідним від держави, на нашу думку, не можна вважати надзвичайно негативною тенденцією, яка перешкоджає його розвитку і функціонуванню, адже в будь-якому разі існування права, так само як й існування держави, спирається на згоду народу.

Зазначимо, що можливості деякого обмеження прав і свобод в умовах етатизму протиставляється значний оптимізуючий патерналістський вплив держави на суспільне буття, який виражається у прагненні етатистської держави реалізувати ідеали соціальної держави.

Загалом же, бажано, щоб правова й соціальна складові збігалися (теорія «правомірної держави» за термінологією М.М. Коркунова), адже лише в такому випадку можливим є досягнення достатньо високого рівня правопорядку як важливої складової загального добробуту і справедливості.

А.Ф. Крижановський визначає правовий порядок як «відносно усталену і мінливу картину правового буття суспільства, яка утворюється домінуванням у ньому правозначущої поведінки і правових відносин, що ґрунтуються на цінностях свободи, справедливості і формальної рівності та виражається у якості правової захищеності, безпеки і впорядкованості суспільної життєдіяльності, надійних гарантій реалізації прав і інтересів особи, ефективного функціонування інституцій громадянського суспільства і механізмів державної влади» [183, 249].

Отже, як бачимо, утвердження правового порядку, справедливості і благоденства в суспільстві є малоймовірним у разі, якщо функціонування інститутів громадянського суспільства та державної влади не мають єдиного вектора, або коли має місце прагнення побудови соціальної держави окремо від правової чи навпаки.

Іншими виразними рисами класичної етатистської держави є ідеологія і вождізм.

Загалом, існування певного суспільства й держави без будь-якої ідеології взагалі є малоймовірним. Оскільки ці категорії (суспільство й держава) не є статичними, а перебувають у постійному розвитку, цілком природно, що такий розвиток повинен мати певний вектор, який тією чи іншою мірою пов'язаний з тією чи іншою ідеологією. Основна відмінність між тоталітарними й демократичними державами, при цьому, полягає у тому, наскільки обов'язковою визнається певна ідеологія, наскільки зберігаються принципи плюралізму і свободи слова, думки, совісті тощо.

Загалом, ідеологія – це сукупність суспільних ідей, теорій, міфів, поглядів, філософських концепцій, політичних гасел і т.п., що відображають соціальну дійсність з погляду інтересів й уявлень певних соціальних груп, класів, політичних партій і т.п. [184, 310-311].

Ідеологія є об'єднуючим фактором, допомагає людям орієнтуватися у проблематичному соціальному світі, оформлює та впорядковує колективну свідомість соціальної групи, у т.ч. народу [184, 312]. Вона виконує такі

функції, як спонукання суб'єктів до діяльності, мобілізуючо-інтеграційну, легітимації, апологетично-критичну, нормативно-регулюючу, соціалізації, стабілізації або модернізації, спілкування [185, 164].

Ідеологія – не наука (хоча може включати і наукові знання). Наука намагається об'єктивно пізнати світ і є неупередженою, тоді як ідеологія має суб'єктивний характер. Ідеології властиве прагнення до спрощення і прагнення видавати один бік дійсності за усю картину. Спрощені ідеї легше сприймаються масою, ніж складна система наукових доказів, крім того, ідеологія висуває привабливі (часто нереальні) ідеї, які сприймаються народом [186].

Тож, як свідчить історія, не дивно, що в етатистських державах значення ідеології часто буває гіпертрофованим, коли той чи інший режим намагається максимально експлуатувати такі функції ідеології, як легітимаційна, апологетично-критична, мобілізаційно-інтеграційна та ін.

При цьому, ідеали пануючої ідеології часто можуть суперечити реальній практиці суспільно-політичного буття в тій чи іншій країні, класичним прикладом чого є СРСР. Найбільш показовими в цьому плані є два моменти. По-перше, офіційно-проголошена комуністична ідеологія традиційно розглядає державу як апарат класового насильства і висуває ідеї «відмирання держави» після встановлення всезагальної рівності й комунізму [187, 283-285; 188, 89]. Тобто в теорії вона виступає в якості антиетатистського вчення, тоді як в реальності етатистський СРСР балансував між тоталітаризмом при Сталіні й авторитаризмом при інших вождях. По-друге, марксизм-ленінізм, як ідеологічна основа Радянської влади, у теорії заперечує вождізм, адже обмежує «роль особистості в історії», що витікає з марксистського культу рівності [189]. При цьому, на практиці показово вождізм прослідковується вже в самій назві «марксизм-ленінізм», не кажучи вже про «культ особистості» і т.ін.

Окреме значення в контексті цієї проблематики належить вождізму, що, як свідчить історія, часто панує в етатистських державах. Достатньо

згадати культу особистостей Й.В. Сталіна і Мао Цзедуну, а подекуди і В.В. Путіна, «канонізацію» В.І. Леніна в багатьох державах соціалістичного блоку, вождизм в Італії у 1922-1945 рр. при Б. Муссоліні і в Північній Кореї при Кім Чен Ірі та Кім Ір Сені, принцип фюрерства у нацистській Німеччині тощо.

Б. Кухта констатує: «Вождь – особливий тип політика, вища форма лідера. Йому вдається перетворювати натовп, якому він прищеплює провідну ідею, у колективний рух, згуртований однією метою. В очах маси вождь втілює ідею, а щодо ідеї – масу, в чому і полягають іскри його влади. Це людина певної ідеї, її фанатик... Особисто вони часто відносно безкорисні (Робесп'єр, Наполеон, Ленін, Сталін, Гітлер, де Голль)... Вожді – інколи обмежені люди, однак здійснюють великі справи...» [190, 77].

Отже, враховуючи викладене, слід сказати, що в етатистській державі вождизм є закономірним наслідком гіперболізації значення ідеології, коли в образі вождя знаходить своє відображення певна провідна ідея.

Загалом же, резюмуючи сказане, до числа основних ознак класичної етатистської держави, ми схильні насамперед зарахувати: максималізм як прагнення здійснювати якнайширший вплив на буття суспільства; патерналізм; елітарність; концентрацію публічної влади державою; претензії держави на роль визначальної цінності суспільства; пріоритет інтересів держави, що ототожнюються з інтересами суспільства; позиціонування держави вище волеустановленого права, визнання її основним чинником його формування й розвитку; активний вплив на соціальну, економічну й політичну сфери суспільного буття; велике значення певної ідеології в житті суспільства (яка, однак, може відповідати чи суперечити реаліям політичного буття); вождизм та ін. [14, 240].

Разом із тим, варто вказати, що сучасному етапу розвитку держави і суспільства притаманна певна специфіка, яка вимагає «модифікації» етатистської держави в умовах сьогодення, як про це буде сказано нижче.

2.2. Особливості сучасної етатистської держави

Вкажемо, що сучасний етап розвитку цивілізації вимагає вироблення певних систем суспільного буття, які поєднували б усе найкраще, що відомо людству, з метою оптимізації соціального буття.

Дослідниця Н.П. Лук'янчикова стверджує, що «Сучасна епоха – епоха інновацій, радикальних суспільних трансформацій. На межі тисячоліть поглибилися якісні зміни в різних сферах світового розвитку – економіці, політиці, ідеології, демографії та ін. Нині всі сторони життя суспільства піддаються трансформаціям, найголовніша з яких – трансформація індустріального суспільства в постіндустріальне. Магістральний шлях такої трансформації – створення інтегрального суспільства, яке передбачали представники теорії конвергенції (Дж. Гелбрейт, П. Сорокін та ін.). Вони прогнозували концентрацію позитивних цінностей і технологій, створення єдиного інтегрального устрою» [191, 4].

Загалом, варто зазначити, що теорія конвергенції доводить, що технічний, економічний, культурний прогрес сприяє виробленню подібних характеристик, інститутів у всіх сферах суспільного життя. П. Сорокін сформулював такі основні засади цієї теорії: розвиток суспільств із відмінними політико-економічними й ідеологічними системами визначається спільними об'єктивними чинниками, передусім індустріальними, що в перспективі створює змішане, гібридного зразка суспільство. При цьому, ймовірно збереження позитивних рис різних моделей суспільно-політичного ладу та подолання їхніх недоліків [192, 199].

Також, не можна залишати поза увагою той факт, що підвищення ролі держави, її оптимізаторського, регулятивного й охоронного впливу є все більш актуальним у сучасних умовах, коли загострюється «екологічна криза, зумовлена швидким зростанням чисельності населення і високими темпами зростання його потреб, що веде до значного збільшення густоти населення й

навантаження на природні ресурси (запаси доступних родовищ мінеральної сировини, лісів, родючих земель, палива і прісної води виснажуються, посилюється забруднення довкілля)» [191, 4].

Тому не дивно, що посилення ролі держави й «підвищення (або спроби підвищення) ефективності державного регулювання у всіх сферах життя стало головною тенденцією сучасності» [73].

Разом із тим, реалізація такої тенденції має бути позбавлена певних негативних виявів, властивих низці держав минулого. Це стосується як класичної ліберальної, так і класичної етатистської держави.

Таким чином, сучасність, з одного боку, вимагає збереження, чи навіть підвищення ролі й значення держави, а, з іншого, – убезпечення суспільства від тоталітаризації та інших негативних явищ.

У зв'язку з цим, на нашу думку, слід підкреслити значення сучасної етатистської держави, тобто держави, що ґрунтується на фундаментальних позитивних положеннях етатизму, але, разом із тим, має тенденцію пристосування до вимог сучасності, тобто відмовляється від тих рис класичної етатистської держави, які нині не виправдовують себе [14, 241].

Для цього, очевидно, доречно проаналізувати, які з рис класичної етатистської держави (наведених вище) заслуговують збереження, а які – модифікації чи забуття, що і визначатиме особливості трансформацій сучасної етатистської держави.

Враховуючи кризу лібералізму, відсутність особливих успіхів спроб анархічного облаштування буття суспільства і т.ін., а також визнання необхідності посилення ролі держави в сучасних умовах, вкажемо, що сучасна етатистська держава може наслідувати від класичної таку рису, як претензії держави на роль великої суспільної цінності. При цьому, зрозуміло, не слід забувати про інші цінності, зокрема, права і свободи людини і громадянина, цінність права тощо.

Певною мірою, збереження (але й обчаного розуміння) в сучасній етатистській державі заслуговує принцип пріоритету інтересів держави, але

лише настільки, наскільки вони збігаються з інтересами суспільства. Загалом, у держави не повинно бути інтересів, які суперечать інтересам суспільства, адже сама вона створювалася як інститут, покликаний служити реалізації останніх.

Досить важливо, також, з'ясувати зміст поняття «сила держави».

Слід сказати, що поняття «сильна держава» є неоднозначним і невизначеним. Дослідники В.А. Затонський, М.П. Петров зазначають, що «Сильна держава – це владно-політична організація, котра завжди й у всьому «в силах», «має здатність», може виконувати свої функції, свою роботу, активно діяти. Це держава, яка завжди «в силі», тобто в такому стані, коли є (здійснювана суспільством, кожним громадянином) влада, вплив. Сильна держава – ґрунтовна, бездоганно юридично оформлена, стійка, стабільно міцна; її аргументи сильні, її механізм ефективний, збройні сили непереможні, воля тверда і стійка своєю справедливістю. Її представники (посадові особи) – знаючі, талановиті, сильні в управлінні. Таким чином, сильна держава – достатньо неоднозначне й широке поняття. Це дає підстави тлумачити її дуже по-різному: можна бачити в державі, як це роблять ліві технократи у Франції, знаряддя пристосування країни до вимог часу, а можна («якобінська» свідомість) розглядати її як засіб класової боротьби, або як інструмент колоніальної політики придушення й поневолення інших країн. Або можна мобілізувати державу для реалізації «американської мрії» про свободу і процвітання середнього американця, як це було в часи Рузвельта. А можна, зважаючи на події 2001 р. у США, «посилювати» державу для забезпечення безпеки громадян своєї країни, не хеґтуючи широкомасштабним обмеженням приватних свобод і вторгненням в особисте життя індивідів» [193, 195-196].

Дослідники В.А. Затонський і М.П. Петров вважають, що сила держави може розумітися як у статичному, так і в динамічному плані. У статичному розумінні «Держава вже сама по собі сила», але «саме динамічний фактор слід ставити як центральне питання у зв'язку з обґрунтуванням концепції

сильної держави... Статична сила державної влади визначена її природою. Вона передує актам самої реалізації влади. Влада заснована на цій силі, на можливості її використання. Реальною ж державну владу робить сила, здатна бути сприйнятою й засвоєною у соціальній практиці підкореними цій силі суб'єктами» [193, 193-194].

Слід також додати, що, на думку Ю.М. Оборотова, сила держави виявляється насамперед в її ефективності – здатності захищати і контролювати територію, керувати нею, фінансувати свою діяльність, здійснювати загальне управління економікою тощо [144, 114].

Ф. Фукуяма зазначає, що основною слабкістю багатьох сильних авторитарних держав є брак легітимності. Усі режими, здатні до ефективних дій, повинні бути засновані на певному принципі легітимності. Чимало зовні сильних авторитарних держав насправді виявлялися слабкими внаслідок кризи на рівні ідей, коли їхня легітимність вичерпувалася після досягнення певних поставлених цілей – придушення тероризму, відновлення суспільного порядку, припинення економічного хаосу тощо – і тоді у режимів з'являлася проблема необхідності виправдання свого подальшого перебування при владі [194, 44-57].

Тому сила, іманентно властива інституту держави, має бути універсальною, знаходити широку підтримку народу, задовольняти його інтереси, тобто бути легітимною, що й складає фундамент сили держави.

Варто сказати, що, на думку О.Д. Керімова, сильній державі притаманні також володіння значним владним потенціалом, широка сфера впливу державно-владних структур, духовна влада, легітимність, здатність мобілізувати увесь народ і соціальні групи на розв'язання суспільних завдань, національна орієнтація і відповідальність еліти тощо [195, 1816-1818].

Зрозуміло, що для досягнення усього зазначеного вище, необхідною є тісна співпраця і взаємодія держави, суспільства та людини, паритет їх інтересів, аби усі суб'єкти таких відносин підтримували одне одного.

Тому сучасна етатистська держава, аби бути сильною, має насамперед спиратися на підтримку народу, бути достатньо ефективною, щоб реалізувати свої функції, здійснювати патерналістський вплив на суспільство.

Іншою важливою рисою класичної етатистської держави, яка заслуговує реалізації сучасною етатистською державою, є патерналізм. Так, зрештою, як сказано вище, держава є альтруїстичним інститутом, вона не має власного «єго», яке розділено між її складовими – народом, територією, владою. Також, цілком природно, що якщо держава була створена для реалізації інтересів суспільства, забезпечення прав і свобод людини, то відповідна діяльність повинна завжди бути її метою.

Для цього сучасна етатистська держава має якнайповніше реалізовувати ідеали соціальної держави. Враховуючи, що втілення названої концепції вимагає від держави додаткових зусиль і витрат, цілком виправданим нині вважається втручання держави в економічну й соціальну сферу (особливо для етатистської держави).

Так, ідеї втручання держави в економіку й соціальну сферу набувають сьогодні все більшого визнання, як про це сказано, зокрема у працях таких дослідників: Ю.Є. Аврутін [196], Г.В. Булгакова [197], Є.Ю. Добринін [198], Б.Д. Зворикін [199], М.В. Лоскутова [160], Ю.Г. Марков [200], А.Я. Поровська [201], І.В. Розмаїнський [202], С.П. Сисягін [203], О.О. Тарелкін [204], Є.Д. Фролова [205], В.В. Чернова [161] та ін.

Загалом, класична етатистська держава додержується принципу «Краще гірше керувати економікою, ніж взагалі нічого не робити». Зрозуміло, що ще краще «добре керувати економікою», максимізуючи позитивний соціальний ефект такої діяльності. Нині заперечується як ідея цілковито планової, так й ідея цілковито ринкової економіки. Все більше говорять про регульовану ринкову, змінашу економіку тощо. При цьому, сучасна етатистська держава може володіти галузями промисловості, деякими сферами народного господарства, суттєво впливати на економіку (як

це сьогодні має місце в Росії, Індії, Китаї, країнах Перської затоки, певною мірою в США тощо), адже принцип рівності усіх форм власності має передбачати паритет власності держави та приватних осіб, а зовсім не заборону економічної діяльності держави «де-факто».

Загалом, слід згадати, що якщо держава вважає своїм завданням здійснення благоденства, безвідносно до методів, вона є поліцейською [53, 53], а звідси впливає можливість порушення справедливих прав і законних інтересів одних на благо інших, тобто підривається принцип легітимності й соціальної злагоди, як фундаментальних засад сили держави. Тому здійснення благоденства має бути метою сучасної етатистської держави, але діяльність її повинна бути обмежена законами та волею народу.

Отже, втілення принципів сильної етатистської патерналістської держави нині має співвідноситися з ідеями правової демократичної держави.

Зважаючи на сказане вище, впливає неможливість зневажання права – явища, достатньо властивого певним класичним етатистським державам (наприклад, СРСР, особливо в період сталінізму). Право й держава повинні стати рівноправними категоріями в сучасній етатистській державі. При цьому, держава може зберегти за собою «титул» творця волеустановленого права, але, при цьому, волеустановлене право має ґрунтуватися на ідеях справедливості, відображати волю народу, відповідати реаліям сучасності та забезпечувати гармонійність функціонування й розвитку суспільства.

Певного значення в сучасній етатистській державі набуває така риса класичної, як елітарність. Зрозуміло, що в умовах сьогодення наявність станових, класових, корпоративних чи інших привілеїв є малоприйнятною. Разом із тим, безумовно, влада має належати кращим представникам народу.

Слід сказати, що певна елітарність притаманна будь-якому цивілізованому суспільству й будь-якій державі: сам поділ на владарюючих і підвладних вже дає змогу говорити про наявність еліти й маси. Французький мислитель Л. Дюгі вважав, що «Державна влада насправді ніщо інше, як воля тих, у чийх руках політична сила, це воля владарюючих» [206, 261], що

дозволяє сказати: в ідеалі, державна влада має належати найкращим, оскільки у протилежному випадку в суспільстві може мати місце домінування волі негідних осіб, нераціональне, а то і клептократичне управління.

Враховуючи, що еліті притаманні такі функції, як здійснення влади, підтримка традиційних цінностей, забезпечення наступництва влади та цінностей, формування й демонстрація певних еталонів поведінки в суспільстві тощо [207, 996], зрозуміло, що влада в державі не повинна належати будь-кому.

У зв'язку з цим, актуалізується, по-перше, підвищення рівня освіти, загальної і правової культури, які, в ідеалі, мають наблизити таку ситуацію, коли кожен громадянин був би настільки доброчесним і розумним, що був би гідним обіймати найвищу посаду й керувати державою, а, по-друге, створення такої системи, яка забезпечила б мінімізацію ймовірності перебування на владній посаді негідної особи, не порушуючи, при цьому, демократичних принципів. Залучення широкого кола громадян до конкурсів на заміщення владних посад є важливою справою, адже лише в такий спосіб, за наявності серйозного конкурсу, можливо серед значної кількості кандидатів вибрати найкращих. Корисним, очевидно, видалося б і впровадження певних цензів, проведення тестувань (професійних і психологічних) для кандидатів на владні посади, впровадження ефективної системи освіти осіб, що вже обіймають владні посади, а також справедливої системи відповідальності владарюючих, як про це буде сказано нижче.

Така система заходів, як би це ідеалістично не звучало, має хоч трохи наблизити (шляхом належного відбору, постійного підвищення професійних й удосконалення моральних якостей, контролю за діяльністю владарюючих) ситуацію, коли політична еліта стане «владою кращих і шляхетніших, сильніших за обдаруваннями», коли «владарювання» стане «не правом, а обов'язком, не претензіями, а служінням» [208, 28-29].

Досить значній критиці сьогодні піддається ідея щодо концентрації публічної влади державою. Хоча в реальності саме держава безпосередньо

здійснює владу через свої органи й посадових осіб, слід сказати, що в будь-якій сучасній цивілізованій державі джерелом влади визнається народ, так само як і громадянське суспільство – обмежувачем всесилля держави.

Таким чином, варто сказати, що сучасна етатистська держава не може повністю монополізувати владу, адже інститут держави було створено саме для реалізації інтересів суспільства. Тому влада держави має похідний характер. Відповідно, сучасна етатистська держава повинна органічно ділити владу з народом, громадянським суспільством.

Найбільшій критиці, очевидно, нині заслуговують такі риси класичної етатистської держави, як панування певної ідеології і вождизм. Вони не тільки суперечать демократичному принципу свободи думки, але й можуть створювати ситуацію, коли «честь мундиру» для влади виявиться вищою за ідеали справедливості. Ці дві риси в сучасній етатистській державі не повинні бути гіперболізованими, вони повинні мати адекватний характер. По-перше, певна ідеологія корисна лише настільки, наскільки вона дає змогу об'єднати суспільство, спрямувати його до певної мети, проте не безвідносно до методів. По-друге, в сучасній етатистській державі можуть бути справжні герої, але навіть вони, будучи людьми, не можуть бути у всьому правими і безгрішними.

Підсумовуючи викладене, слід сказати, що особливості сучасної етатистської держави виявляються в адаптації певних корисних рис класичної етатистської держави до умов сьогодення (претензії держави на роль великої суспільної цінності; пріоритет інтересів держави, якщо вони збігаються з інтересами суспільства; патерналізм; помірне втручання в економічну й соціальну сфери; реалізація ідеї соціальної держави; різноманітні варіанти покращення морального і професійного рівня владарюючих, забезпечення їх відповідальності тощо) та відмові від тих її рис, які явно суперечать реаліям і потребам буття (зневажання права; нерівність, породжена станом, класовою, корпоративною чи ін. елітарністю; монополізація влади державою при повному підкоренні

суспільства; надмірна концентрація влади; гіперболізоване панування певної ідеології; вождизм тощо) [14, 242].

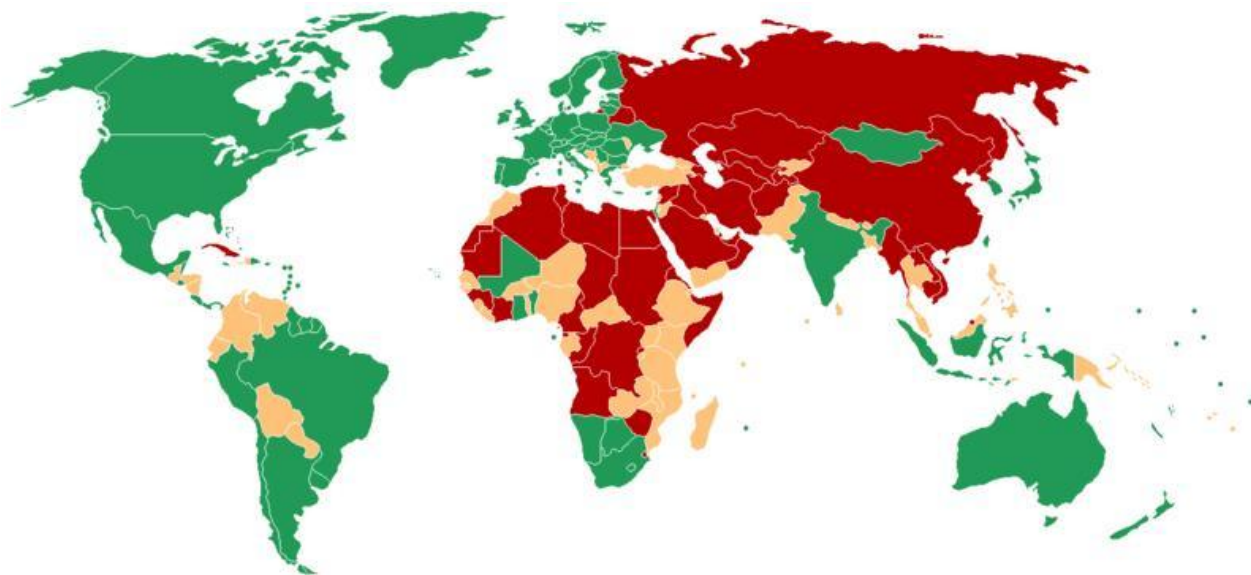
Разом із тим, необхідно визнати, що на сучасному етапі розвитку людства деякі існуючі сучасні етатистські держави можуть певною мірою бути ближче до канонів класичної етатистської держави, що, однак не ставить під сумнів їхню екзистенцію, як держав сучасних.

Якщо згадати наведені вище критерії «сучасності» держави (загальна відповідність вимогам часу; тяжіння до легітимності; визнання держави світовим співтовариством, підтверджене її членством в ООН; співпраця та взаємодія з іншими державами; певне обмеження суверенітету, яке робить його неабсолютним), цілком упевнено можна говорити про те, що навіть найбільш консервативні етатистські держави (наприклад, країни Перської затоки) є сучасними, оскільки вони зазвичай володіють легітимністю, є визнаними, ведуть активну діяльність на міжнародній арені, як і будь-які інші сучасні держави не володіють абсолютним суверенітетом (наприклад, відповідно до норм чинного міжнародного права, право суверенної держави на війну (*jus ad bellum*) суттєво обмежено, оскільки з прийняттям Статуту ООН у 1945 р. погроза силою чи її застосування заборонені, окрім випадків колективної чи індивідуальної самооборони та її застосування на підставі рішення Ради Безпеки ООН [209]).

Варто зазначити, що, незважаючи на активізацію процесів конвергенції, відмінність між сучасними етатистськими та неетатистськими державами може бути досить значною. Так, скажімо, у таких найбільш характерних сучасних етатистських державах, як країни мусульманського світу, Китай, Північна Корея, Росія, Індія, Білорусь, Куба та ін. такі неетатистські риси, як верховенство права, права людини, пріоритет інтересів особи перед державою, подекуди навіть демократія, сьогодні залишаються все ще вельми невиразними.

У цьому контексті цікавим видається дослідження, проведене американською неурядовою організацією Freedom House, яке присвячене

проблемам стану політичних і громадянських свобод, «демократичних змін у світі», «підтримці демократії» та «захисту демократії та прав людини». На наведеній нижче мапі червоним кольором помічені «несвободні» країни, жовтим – «частково свободні», зеленим – «свободні» країни [210].

Рис. 1. Свободні, частково свободні та несвободні держави світу на 2009 р. за дослідженнями Freedom House

Враховуючи цивілізаційну й культурну специфіку різних країн світу, загалом можна стверджувати, що значні відмінності в їх державному ладі, особливостях взаємодії особи, суспільства, держави і права тощо є цілком природними, що якнайкраще відображає одну з рис постмодерну – плюралізм політико-правових і суспільно-економічних векторів розвитку різних держав.

При цьому, слід зазначити, що панування в деяких сучасних державах етатизму, іноді навіть надмірне, далеко не завжди є шкідливим, викликає супротив народу та нівелює їхню легітимність.

Так, скажімо, за результатами виборів останніх років у Росії, можна стверджувати, що від двох третин до чотирьох п'ятих росіян не заперечують проти концентрації влади та «рокіровок» В.В. Путіна – Д.А. Медведєва.

При цьому, незважаючи на «несвободу» Росії (за оцінкою організації Freedom House), її економіка є сьомою в світі за обсягами ВВП, обчисленого за паритетом купівельної спроможності [211].

У Китаї вся повнова влади зосереджена в руках Комуністичної партії Китаю [212]; ринкова економіка розвивається під керівництвом партії на основі п'ятирічних планів [170]; ЗМІ практично повністю контролюються владою; заборонено поширення у ЗМІ будь-якої негативної інформації про державу; реалізація прав людини викликає великі сумніви тощо [213].

Тим не менше, сьогодні безсумнівними є значні досягнення Китаю, насамперед в економіці (як важливій сфері забезпечення загального добробуту): на 2010 р. економіка КНР займає друге місце в світі за розмірами номінального ВВП, а також друге місце по ВВП, розрахованому по паритету купівельної спроможності [212]; починаючи з 1980 р. китайська економіка зростає в середньому на 15% щороку [170] тощо.

Також не безпідставними є прогнози щодо перетворення Китаю у найближчому майбутньому в державу – світового лідера.

Так само, достатньо важко уявити нелегітимність чи шкідливість пануючих режимів у країнах Перської затоки, які, з одного боку, освячені ісламською релігією, а, з іншого, забезпечують досить високий життєвий рівень народу та функціонування держави загального благоденства.

При цьому, наприклад, у Саудівській Аравії панує абсолютна теократична монархія; міністерські посади розподіляються особисто королем між його родичами; замість парламенту функціонує Консультативна Асамблея, усі 150 членів якої призначаються королем на 4-річний строк; конституцією держави є Коран; закон і право засновані на шаріаті; законом заборонено усні або письмові обговорення наявного політичного ладу; до 2005 р. вибори не проводилися навіть до органів місцевої влади; у державі заборонено політичні партії; у системі покарань наявні болісні та калічицькі покарання, а також смертна кара. Разом із тим, варто зазначити, що, при цьому, деякі, нехай навіть і досить незначні, елементи демократії і лібералізму наявні навіть в цій країні: визнання принципу презумпції невинуватості; визнання стану крайньої необхідності як обставини, що звільняє від відповідальності; введення виборів до органів місцевої влади;

приватизація у сфері електроенергетики та телекомунікацій; вступ до Світової організації торгівлі (2005 р.) та ін. [171].

При цьому, необхідно зазначити, що контроль за родовищами нафти (25% світових запасів) і газу – основою економіки Саудівської Аравії (експорт нафти дає 90% експортних доходів країни, 75% бюджетних надходжень і 45% ВВП) – належить державній компанії Saudi Aramco, яка є найбільшою нафтовою компанією світу [214].

У зв'язку з цим, скептики схильні вважати, що благоденство цієї країни в перспективі, коли запаси нафти закінчуватимуться, є сумнівним.

При цьому, однак, не варто забувати того, що: по-перше, запаси нафти в Саудівській Аравії є найбільшими в світі (вони приблизно рівні російським запасам нафти), тому в інших країнах вони закінчатимуться раніше; по-друге, закінченню запасів нафти передуватиме період її дефіциту, якому буде властиво велике підняття цін на дефіцитний ресурс – нафту, що принесе цій державі додаткові величезні прибутки; по-третє, у разі закінчення нафти важко навіть уявити наскільки катастрофічними можуть бути наслідки для світової економіки загалом та економік Західних держав зокрема.

Також не варто забувати й того факту, що за станом на квітень 2008 р. Саудівська Аравія займає перше місце в світі за рівнем інвестицій в іноземні економіки (друге місце посідає Росія) [214], що є свідченням диверсифікації її економіки, тобто розподілу капіталу між різними галузями та регіонами з метою зниження ризику можливих втрат капіталу або доходів від нього (у т.ч. в майбутньому, коли запаси нафти закінчуватимуться).

Наведені дані дають змогу стверджувати, що екстенсивність розвитку етатистських держав у минулому та, подекуди, нині може стати важливою засадою його інтенсифікаційної трансформації в майбутньому, втілюючи один із законів діалектики – перехід кількості в якість.

Зазначимо, що сучасних етатистських держав, а, особливо, сучасних держав із досить значними проявами етатизму, є чимало. Однак, якщо взяти до уваги лише такі держави, як Росія, Казахстан, Білорусь, Куба, Північна

Корея, Китай, Індія, країни Перської затоки (Оман, Об'єднані Арабські Емірати, Саудівська Аравія, Катар, Бахрейн, Кувейт, Іран, Ірак), стає зрозуміло, що сучасним етатистським державам належить чільне місце у світі, адже тільки згадані вище країни займають більше 25% суходолу. На їх територіях проживає більше 42% населення Землі, вони виробляють більше 22% світового ВВП, як це показано в Таблиці 2.

Таблиця 2. 15 характерних етатистськи-орієнтованих держав сучасного світу, їх площа, населення та ВВП

№	Країна	Площа, млн.кв.км.*	Населення, млн.*	ВВП, млн. \$.**
1.	Росія	17,075	143,2	2225000
2.	Казахстан	2,725	16,4	167600
3.	Білорусь	0,208	9,46	105200
4.	Куба	0,11	11,45	125500
5.	Північна Корея	0,12	24,05	40000
6.	Китай	9,6	1339	7800000
7.	Індія	3,287	1178	3319000
8.	Оман	0,309	3,2	61610
9.	ОАЕ	0,083	4,798	167300
10.	Саудівська Аравія	2,218	28,687	600400
11.	Катар	0,01	1,697	57690
12.	Бахрейн	0,00075	0,791	24500
13.	Кувейт	0,18	3,566	130100
14.	Іран	1,648	74,2	859700
15.	Ірак	0,437	31,234	102300
Загалом / % від світового показника		37,9 / 25,4%	2869,8 / 42,2%	15785900 / 22,3%
Весь світ		Суходол – 149; Водні об'єкти – 361	6800	70650000

* За даними Вікіпедії

** За даними Всесвітньої книги фактів ЦРУ 2008 р. [215].

Можна сказати, що в багатьох сучасних країнах світу етатизм є прогресивним шляхом розвитку, важливою засадою забезпечення добробуту, оскільки дає змогу державі зберігати контроль за економікою і природними ресурсами, використовувати їх у загальних інтересах, забезпечувати планомірність подальшого розвитку.

При цьому, однак, варто зазначити, що далеко не в усіх окремо взятих сучасних етатистських державах виключно етатизм є панацеєю від усіх проблем суспільно-політичного буття. До речі, так само, як і прагнення до свободи і демократії. Так, скажімо, вияви етатизму в Північній Кореї доволі часто є навіть абсурдними. Однак, так само, багато «свободних» країн Африки (Гана, Бенін, Малі, Кабо-Верде, Сан-Томе і Прінсіпі та ін.), Латинської Америки (Гайана, Суринам, Уругвай, Сальвадор та ін.), Азії (Індонезія, Монголія та ін.), Океанії (Вануату, Мікронезія, Тувалу, Кірібаті, Науру, Маршалові острови та ін.) є далекими від процвітання.

Тому можна вказувати на високу ймовірність відсутності прямого зв'язку між свободою в країні та її процвітанням.

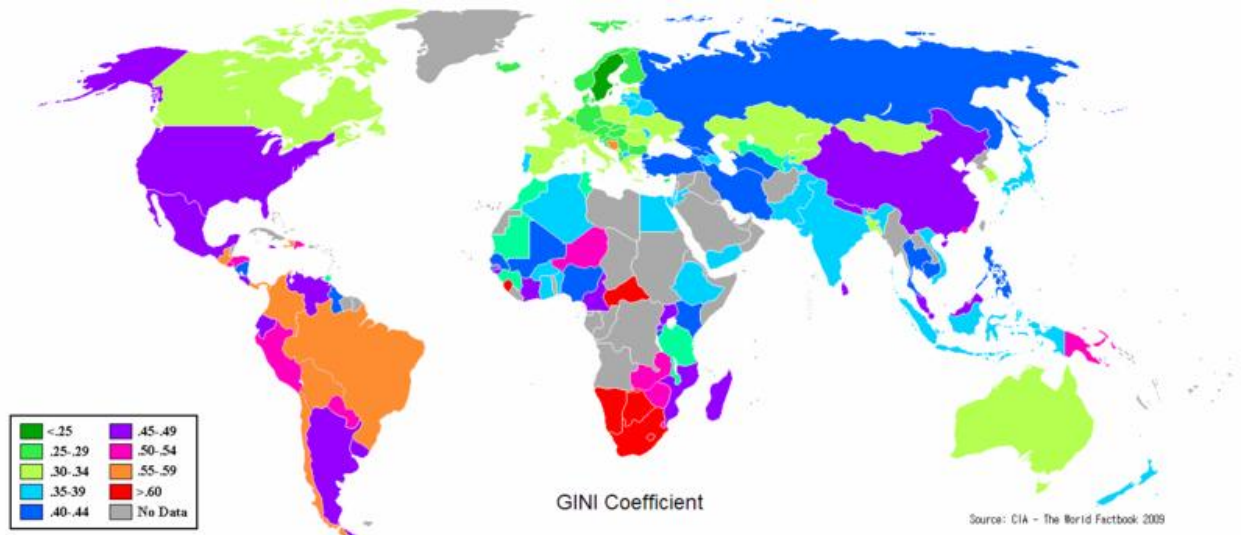
При цьому, теоретично можна передбачити, що благоденство є найбільш ймовірним у країні, якщо: а) великим є її ВВП загалом; б) високим є рівень ВВП на душу населення; в) якнайкраще забезпечено рівність. У разі реалізації наведених вище принципів, по-перше, держава володіла б значними ресурсами (ВВП загалом) для здійснення своїх зовнішніх і внутрішніх функцій. По-друге, населення країни (та кожний окремий індивід) було б добре забезпечено (ВВП на душу населення). По-третє, належний розподіл національного багатства, забезпечення соціальної злагоди, єдності суспільства та його вдоволеності досягалися б за допомогою рівності.

Це є теоретичною схемою, адже в більшості випадків державі складно досягти успіху за усіма трьома наведеними позиціями. Так, ВВП багатьох держав, в яких його рівень на душу населення є високим, може бути загалом низьким (невеликі багаті країни – Люксембург, Ліхтенштейн, Катар, Норвегія, Сингапур тощо), порівняно з іншими державами, в яких ВВП на душу населення може бути середнім або низьким, а загалом – великим (Росія, Китай, Індія, Бразилія та ін.). Ситуація ще більше ускладнюється, якщо взяти до уваги такий критерій, як рівність: скажімо, рівень нерівності є одним з

найвищих у світі в такій великій країні, як США, що має значний загальний ВВП і високий рівень ВВП на душу населення.

Нерівність вимірюється т.зв. «індексом Джині» (відмінності у рівності доходів у різних країнах за коефіцієнтом Джині ілюструє Рис. 2 [216]).

Рис. 2. Відмінності у рівності доходів у різних країнах за індексом Джині *

*Коефіцієнт Джині є числом між 0 та 1, де 0 відповідає абсолютна рівність (де кожен має однаковий дохід) і 1 відповідає абсолютна нерівність (коли одна особа має всі доходи, а всі інші мають нульовий дохід).

У цьому контексті доречно згадати відомого американського мислителя Т. Джадта, який стверджує, що важливо не те, наскільки багатою є країна, а те, наскільки нерівною вона є. Статистика засвідчує прямий пропорційний зв'язок між індексом Джині, тривалістю життя та рівнем злочинності й обернено пропорційний – із соціальною мобільністю, тобто можливість піднятися вверх соціальними сходами. Мислитель підкреслює факт існування зв'язку між зростанням нерівності та занепадом суспільної довіри – тої субстанції, яка уможливорює функціонування ефективної демократії. Попри наївну віру, що ринкова економіка автоматично породжує довіру (бо як вести бізнес з компанією чи окремою особою, якій не довіряєш?) усе відбувається з точністю до навпаки: ринкова конкуренція нищить правила чесної гри. Не дивно, що найнижча довіра зафіксована в тих західних країнах, які стали на шлях нерегульованого капіталізму: у Великобританії, Ірландії та США. У результаті, зауважує Т. Джадт, розвинуті

країни стають усе більше схожими на країни відсталі: як у перших, так у других уявно всі громадяни одержують користь з економічного зростання – але насправді це зростання збагачує лише привілейовану меншість. Зростання нерівності є порівняно недавньою тенденцією. З кінця XIX ст. й аж до 1970-х років усі розвинуті суспільства тяжіли до вирівнювання доходів шляхом прогресивного оподаткування, державної допомоги бідним і збільшення субсидій і соціальних виплат. Це врятувало капіталізм, який, згідно з передбаченнями багатьох пророків (серед яких і К. Маркс – один із дуже відомих, але не єдиний) був приречений на загибель. Парадокс полягав у тому, що на капіталістичному Заході капіталізм врятували реформи, які за своїм характером були соціалістичними – чи, як пише Т. Джадт, капіталізм був врятований соціалізмом [217; 218].

Тому необхідно сказати, що етатизм є одним із шляхів розвитку сучасної держави в епоху постмодерну, який зовсім не вичерпав себе на сучасному етапі розвитку людства, хоча, загалом, процеси конвергенції в перспективі сприятимуть все більшому зближенню різних політико-правових і суспільно-економічних моделей – етатистської та антиетатистської.

Висновки до розділу 2

У результаті дослідження поняття й ознак класичної, а також особливостей сучасної етатистської держави, ми робимо такі висновки:

1. Етатистська держава – це максимальна патерналістська елітарна держава, яка концентрує публічну владу, претендує на роль визначальної політичної цінності суспільства, проголошує пріоритет своїх інтересів, позиціонує себе вище волеустановленого права, активно впливає на економічну, політичну, соціальну та ін. сфери суспільного буття.

2. Можна сказати, що сутність етатистської держави відображається у тому, що: а) державна влада в ній належить еліті (в аксіологічному чи

альтиметричному сенсі); б) державна влада, при пріоритеті інтересів держави, захищає інтереси останньої, фактично, втілюючи формулу «влада для держави»; в) соціальне призначення держави полягає в забезпеченні загального добробуту за допомогою соціально-необхідного патерналізму; г) основними напрямками діяльності етатистської держави є соціальний, економічний і політичний, за допомогою яких держава набуває підтримки економічно-задоволеного суспільства, забезпечується стабільність, суверенітет і незалежність держави в умовах глобалізації; г) найбільше її еталонній формі відповідають: непарламентарна республіка чи монархія; державний режим, що поєднує елементи демократії і, за потреби, авторитаризму; унітарна форма політико-територіального устрою.

3. Дослідження класичної етатистської держави дає змогу виокремити такі її ознаки: а) максималізм як прагнення здійснювати якнайширший вплив на буття суспільства; б) елітарність; в) патерналізм; г) концентрація публічної влади; г) претензії держави на роль визначальної цінності суспільства; д) пріоритет інтересів держави, що ототожнюються з інтересами суспільства; е) позиціонування держави вище волеустановленого права, визнання її основним чинником його формування й розвитку; є) активний вплив на соціальну, економічну й політичну сфери суспільного буття; ж) велике значення ідеології в житті суспільства; з) вождизм та ін.

4. Реалії буття вимагають зближення різних суспільно-політичних моделей. В умовах зростання густоти населення і зменшення запасів природних багатств, роль держави й державного регулювання перманентно зростає. Криза лібералізму й неспроможність анархізму забезпечити належне існування суспільства актуалізують деякі положення етатизму та необхідність реалізації певних його елементів у сучасній етатистській державі.

5. Спадкоємицею класичної етатистської держави є сучасна етатистська держава, яка визнається міжнародною спільнотою, тяжіє до легітимності, не має абсолютного суверенітету, не може ігнорувати сучасні демократичні

процеси. Вона схильна до збереження позитивних (пріоритет інтересів держави, тотожних інтересам суспільства; претензії на роль великої суспільної цінності; патерналізм; помірне втручання в економічну й соціальну сфери; реалізація ідеї соціальної держави; належний добір владарюючих, їх підконтрольність державі тощо) і відходу від негативних (зневажання права; надмірна концентрація влади; нерівність, породжена корпоративною, класовою чи ін. елітарністю; підкорення суспільства; гіперболізація значення певної ідеології; вождизм тощо) рис класичної етатистської держави.

6.Сьогодні вияви класичних елементів етатизму помітні в багатьох країнах. Лише такі держави, як Росія, Казахстан, Білорусь, Куба, Північна Корея, Китай, Індія, країни Перської затоки займають більше 25% суходолу і виробляють більше 22% світового ВВП; на їх територіях проживає більше 42% населення Землі.

Екстенсивність розвитку етатистських держав у минулому і, подекуди, нині може стати важливою засадою його інтенсифікації в майбутньому, втілюючи один із законів діалектики – перехід кількості в якість. При цьому, вже сьогодні деякі етатистські держави лідирують за темпами росту економіки (Китай, Росія, Саудівська Аравія), обсягами інвестицій в економіку іноземних держав (Саудівська Аравія, Росія), і навіть претендують на світову гегемонію (Росія, Китай).

Отже, у багатьох країнах сучасного світу етатизм є прогресивним шляхом розвитку, важливою засадою добробуту, адже дає змогу державі зберігати контроль за економікою і природними ресурсами, використовувати їх у загальних інтересах, забезпечувати плановірність подальшого розвитку.

7.Процеси конвергенції сприяють все більшому зближенню елементів соціальної, етатистської, правової, демократичної держави. Вбачається, що у певній футуристичній перспективі буде досягнуто оптимального балансу, і ці моделі відрізнятимуться насамперед історичною традицією та певними акцентами (рівнем патерналізму, елітарності, активності держави тощо).

РОЗДІЛ 3

СТАТИКА Й ДИНАМІКА СУЧАСНОЇ ЕТАТИСТСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

3.1. Статика сучасної етатистської держави

3.1.1. Форма правління сучасної етатистської держави

Проблемам форми правління було присвячено праці таких дослідників: С.К. Бостан [219], Л.С. Мамут [220], М.П. Орзіх [221], О. Святоцький [222], В.В. Сухонос [223], В.Є. Чиркін [224], В.М. Шаповал [225; 226] та ін.

Форма правління є важливою характеристикою етатистської держави. Відомо, що зростанню етатизму сприяють соціально-економічні й політичні кризи [24, 145]. Недаремно вчення найвидатніших мислителів етатистської спрямованості (Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Т. Гоббс, Х. Вольф та ін.) формувалися під впливом складних суспільно-політичних проблем (Італія, роздerta іноземними державами; релігійні війни XVI ст. у Франції; Англійська революція XVII ст.; феодально-роздроблена Німеччина відповідно), розв'язання яких видавалося можливим лише за умови гідної, сильної, належно організованої влади.

Проте, на нашу думку, надзвичайно важливо не тільки те, щоб держава була сильною й мала достатню владу (щоб не допустити хаосу), а й те, щоб така влада належала гідній особі та була спрямована на досягнення загального добробуту. Розширення повноважень держави може дати позитивні наслідки лише за умови належності влади гідним у морально-професійному плані особам, а також, за умови належної організації системи влади. У цьому контексті актуалізується значення такої характеристики держави, як форма правління, адже саме вона відповідає на питання, кому належить влада [227, 71].

У межах цього пункту ми плануємо дослідити форму правління, яка найбільше відповідає єству етатистської держави, дає змогу їй якнайкраще здійснювати функції держави, сприяє покращенню реалій суспільно-політичного буття. Також нами буде досліджено особливості форми правління сучасних етатистських держав, що дасть змогу прослідкувати зв'язок відповідних теоретичних викладок з практикою.

Нагадаємо, що етатизм є близьким до ідеалів консерватизму й авторитаризму та протиставляється анархізму, лібералізму та ін. течіям, які виступають за послаблення державної влади, зростання свободи, що інколи може перевищувати розумні межі тощо. При цьому, відповідно, етатистській державі властиві тяжіння до консерватизму та авторитаризму, патерналізм, активний вплив на економічну, політичну та ін. сфери соціального буття, претензії на роль визначної цінності тощо.

У зв'язку з цим, на нашу думку, для етатистської держави досить важливим є питання форми правління, оскільки ця категорія дає змогу зрозуміти, хто саме претендує на значну повноту влади. Слід сказати, що лише та форма правління може вважатися відповідною єству етатистської держави, яка забезпечує її силу, стабільність і легітимність [227, 72].

С.К. Бостан зазначає, що дослідження форми правління почалися ще в епоху античності (Платон, Арістотель, Полібій, Цицерон). Однак цими мислителями не було сформовано єдиного підходу до такої категорії. Більш чіткою вона стає завдяки зусиллям наступних поколінь мислителів (Б. Спіноза, Дж. Локк, Дж. Мільтон, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін.), у творах яких закладено відповідну базу для сприйняття її як системи верховної влади, форма котрої визначається насамперед кількістю правлячих. Суттєвий внесок у теоретичне осмислення форми державного правління зробили юристи-державознавці другої половини XIX – початку XX ст. (О. Алексєєв, Л. Гумплович, Г. Єллінек, М. Коркунов, Б. Чичерін, Г. Шершеневич та ін.), які, беручи за основу юридичне становище носіїв верховної влади, розширили межі розуміння форми правління як системи

верховної влади, зміст якої визначається порядком формування верховних органів держави (виборний – спадкоємний), принципами їх організації й діяльності (колегіальний – єдиновладний) та їх відповідальністю (відповідальний – невідповідальний). На цій базі здійснювався подальший розвиток доктринального розуміння форми державного правління, результати якого відображені насамперед у радянській юридичній літературі 60-х – поч. 80-х рр. XX ст. Такі юристи-державознавці, як Й. Благож, А. Денисов, Є. Кучера, А. Мішин, А. Орлов, В. Петров та інші пропонували різні підходи до розуміння форми правління (вузький, широкий). Серед них найбільшу підтримку теоретиків і конституціоналістів одержав підхід В. Петрова. Учений, синтезуючи вузький (А. Мішин) та широкий (Й. Благож) підходи, визначив форму правління як організацію верховної влади в державі, що характеризується її джерелом та принципами взаємовідносин органів влади між собою і з населенням [228, 16-17].

Слід зазначити, що честь обґрунтування традиційного сьогодні теоретичного поділу форм правління на республіканську й монархічну належить видатному італійському мислителю доби Відродження – Н. Макіавеллі (1469-1527), який писав: «усі держави, що володіли або володіють владою над людьми, були та є або республіки, або держави, що управляються єдиновладно» [229, 33]. При цьому, на думку мислителя, монархія виявляється набагато більш стійкою, аніж республіка: «спадковому державцю, чії піддані встигли зжитися з правлячим домом, набагато легше утримати владу, аніж новому, оскільки для цього йому достатньо не переступати звичаю предків та в майбутньому без поспіху враховувати нові обставини. При такому способу дій, навіть посередній правитель не втратить влади, якщо тільки не буде скинутий особливо могутньою і грізною силою, але й у цьому випадку він відвоює владу за першої ж невдачі завойовника» [229, 34].

Разом із тим, нерівнозначність змісту слів-антонімів «монархія» («єдиновладдя») і «республіка» («спільна справа») та породжена цим

неоднозначність дають змогу сказати, що «теорія держави і права зараз знаходяться лише на шляху до наукової типології форм правління (як і форм державності загалом)» [230, 70]. Тому цілком природними є прагнення науковців виробити нову класифікацію форм державного правління, яка усунула б відповідну логічну суперечність. Зазначимо, що перші, достатньо успішні, кроки в цьому напрямку вже зроблено (праці С.К. Бостана [219; 228], Є.О. Тюгашева [230] та ін.), хоча традиційний підхід нині все ще зберігає домінуюче положення в політико-правовій науці.

Форма державного правління – це спосіб організації державної влади, який засвідчує взаємозв'язки між вищими органами держави, насамперед між органами законодавчої і виконавчої влади, та особливості статусу глави держави. При цьому, традиційно виділяють монархію (абсолютну, дуалістичну, парламентарну) і республіку (президентську, парламентську, змішану) [225, 295].

Враховуючи, що етатистській державі властиве прагнення до забезпечення високого рівня стабільності, вкажемо, що не всі форми державного правління забезпечують його рівною мірою.

Так, на думку видного вченого В.Є. Чиркіна, «напіваабсолютно-теократична форма (монархії) забезпечує дуже високу стабільність державного управління... Зміна правителя... не зумовлює ніяку дестабілізацію в державі, просто місце одного монарха займає інший. Надійна стабільність забезпечується і в дуалістичній монархії, оскільки монарх довічно займає свою посаду, готує заздалегідь собі сина-наступника... він призначає і відправляє у відставку уряд. Зміна партій у парламенті не впливає на стратегію й методи управління... Стабільність уряду (міністрів) забезпечується в усіх формах президентських республік, адже парламент не формує його (це робить президент)... У парламентарній монархії і парламентарній республіці партійна належність міністрів, склад уряду повніше і точніше відображає зміни суспільної думки, її коливання передусім через парламент. Однак це зумовлює значний недолік –

нестабільність уряду... У післявоєнній Італії (на 1998 р.) змінилося 56 складів уряду, кожен з них існував у середньому рік...» [65, 151-152].

Враховуючи викладене, ми схильні вважати, що природі етатистської держави найбільше відповідають президентська республіка і монархія (непарламентарна) [227, 72; 155, 300], адже саме ці форми правління забезпечують достатньо широку владу голови держави.

Справді, якщо поглянути на відомі історії приклади етатистських держав або держав із відчутними елементами етатизму, можна сказати, що в переважній більшості випадків голова держави є своєрідним вольовим центром державної влади.

Як приклади в цьому контексті можна навести абсолютні монархії Нового часу, Наполеонівську і де-Голлівську Францію, Туреччину епохи Ататюрка, СРСР, Третій Рейх, сучасні КНДР і КНР, Саудівську Аравію, Катар, Росію, Білорусь, Казахстан та ін.

Тому зупинимося детальніше на тих формах правління, які забезпечують широкі повноваження голови держави, тобто на президентській республіці та непарламентарній монархії.

Загалом визначення монархії презентується через таку дефініцію: монархія – це форма державного правління, за якої верховна влада (яка, як правило, передається у спадок) зосереджена (повністю чи частково) в руках одноособового голови держави, який править за власним правом та не залежить від волі виборців [231, 758; 232, 251-252].

Джерелом влади в монархічній державі визнається монарх, що пов'язується з його статусом суверена, затвердженням ним законів, здійсненням його ім'ям правосуддя та ін. [231, 758].

Варто зазначити, що за рівнем обмеження влади монарха традиційно монархії поділяють на абсолютні, дуалістичні та парламентарні [228, 28].

Слід сказати, найширшою повнотою влади державець користується в умовах абсолютної монархії, що постала у Західній Європі на межі XV-XVI ст. [233, 10-11] та набула особливого розквіту у XVII-XVIII ст.

Абсолютизм (походить від фр. *absolutisme*, від лат. *absolutus* – необмежений, безумовний) – це самодержавство, тобто форма правління, за якої влада (законодавча, виконавча, судова) повною мірою належить одній особі, існує розгалужений бюрократичний апарат, що підпорядковано монархові, практично не діють представницькі установи [233, 10-11]; глава держави особисто призначає посадовців на найбільш важливі посади, самостійно встановлює податки та розпоряджається здобутими коштами, влада є високо централізованою, існує відповідальність безпосередньо перед монархом, існують розвинуті поліцейний і фінансовий апарати, значна армія, жорстка судова система, наявний значний вплив держави у практично усі сфери суспільного життя [234, 7-8].

Разом із тим, варто зазначити, що близькість абсолютної монархії до тиранії сприяла формуванню певних ідей щодо обмеження її всесилля.

У цьому контексті слід згадати ідеї «змішаної» форми правління. Так, Р. Стилль стверджує, що «монархія, коли її підкупають, вироджується в тиранію, аристократія – в олігархію, а демократія схильна до заворушень і безпорядків. І тому, аби усунути небезпеку, яку може зумовлювати кожна з них окремо, винайшли змішану форму правління, що означає правління короля, лордів, громад» [235, 114].

Загалом, англійські просвітники вважали ідеальною формою правління конституційну монархію, коли до «монархічного стовбуру безболісно прищеплюються аристократичні й демократичні гілки» [236, 92], що зумовлює органічне поєднання свободи та влади: корона має достатню владу, але не здатна до руйнівних діянь, а народ використовує надану свободу для захисту своїх інтересів; закон, що обмежує владу корони, чітко розмежовує владу й підпорядкування, ставить межі як прерогативі правителя, так і безмежній свободі підданих [237, 62].

Водночас, Ш.Л. де Монтеск'є вважав, що монархія тримається на честі (моралі й честолобстві, прагненні слави як нагороди за визначні вчинки) і законі [238, 29-30]. Мислитель наводить основне правило монархії – «Нема

монарха, нема й дворянства, нема дворянства, нема й монарха» – і стверджує, що «в монархії, де нема дворянства, монарх стає деспотом» [238, 20-21]. Схожих думок притримувався й визначний російський мислитель та діяч XVIII ст. М.І. Панін, який визнавав значення ролі все тих же «фундаментальних» законів на сторожі правопорядку. Мислитель вважав, що за умови безправності усіх станів, де «нема фундаментальних законів, адже верховне правління є бездушною машиною, що керована сваволею Державця», «кожен може бути завжди або тиран, або жертва». Тож, М.І. Панін обстоював ідеї необхідності т.зв. «дворянського конституціоналізму» [239, 46].

Враховуючи викладене й повертаючись до сьогодення, слід зазначити, що більш сучасною формою монархії, яка, однак, передбачає збереження реальних повноважень короля, є дуалістична монархія.

Дуалістична монархія є різновидом конституційної монархії, за якого реальні владні повноваження розподілені між монархом і парламентом. При цьому домінуючі позиції зберігає монарх, влада якого обмежується октройованою ним самим конституцією, а повноваження, зазвичай, є дещо ширшими [240, 308].

Дж. Локк зазначав, що «існує багато речей, які закон ніяк не може передбачити» [241, 89]. Тому прерогативою короля є загальне «право творити суспільне благо без закону» [241, 96]. Варто сказати, що таке право короля, створене на противагу принципу спеціальної компетенції органів влади, очевидно, за своєю природою аналогічне т.зв. праву справедливості, та є спробою заповнення прогалин у праві, коли оперативність правового регулювання і правозастосування страждає від недосконалості роботи парламентського механізму.

Державний механізм за дуалістичної монархії побудовано на засадах поділу влади на виконавчу (належить переважно монарху) й законодавчу (належить переважно парламенту, але монарх має право безумовного вето, а

в міжсесійний період видає акти, що мають силу закону, які, щоправда, можуть контролюватися парламентом).

За дуалістичної монархії низка депутатів (або вища палата парламенту загалом) призначається монархом, який наділений правом законодавчої ініціативи та правом розпуску парламенту. Виконавча влада фактично належить монархові, який досить часто реалізовує її через уряд, голову та членів якого монарх призначає і звільняє, зазвичай, самостійно.

За дуалістичної монархії, конституційно обмежена влада монарха залишається найвагомішою. Конституційно визначені повноваження монарха є такими, що, по суті, державець залишається своєрідним епіцентром у державному механізмі, найважливішою державною інституцією. Уряд відповідає перед монархом та парламентом, причому, останній (принаймні нижня його палата) може бути розпущений державцем. Акти монарха мають силу закону [242, 759].

Дехто вважає дуалістичну монархію перехідною її формою від абсолютної до парламентарної, наводячи приклади країн Європи XIX-XX ст. (Австро-Угорщина, Італія, Пруссія, Румунія тощо) [240, 308-309]. Однак будь-яку форму правління, що зазнала еволюції, можна назвати «перехідною». Очевидно, найкращим прикладом дуалістичної монархії є об'єднана у XIX ст. Німеччина, що стала імперією. Дуалістичні монархії існують і зараз, зокрема в Йорданії, Марокко, Свазіленді, Кувейті (останню іноді вважають абсолютною монархією) [243].

Грунтовно ідеали обмеженої, але, разом із тим, реальної монархічної влади знайшли відображення у вченні Л.О. Тихомирова. Мислитель наголошував, що кожний державний лад має як сильні, так і слабкі сторони. Л.О. Тихомиров вважав, що демократія малопридатна для організації верховної влади насамперед тому, що при пануванні більшості влада неминуче належить найменш здібним. До того ж демократія зазвичай діє не прямо, а опосередковано, внаслідок чого постає когорта політиканів, які концентрують у собі «все розбещене, що лише є окремо в масі народу,

чиновництві та одноосібній диктатурі» [244]. Проте мислитель визнає, що важливою позитивною рисою демократії є здатність «відчувати наслідки» політичних заходів. Водночас «аристократія має пречудові та незамінні властивості, але лише в галузі управительській» [244]. Але вона не може бути досконалою верховною владою насамперед через нездатність забезпечити сильну владу, превалювання приватного інтересу над спільним, надзвичайну нерухомість, нездатність до великих реформ тощо. Мислитель підкреслює, що «Властивості, які вимагаються від Верховної влади, повністю збігаються з природними властивостями монархії: міцна влада, єдність влади, знаходження поза партіями і приватними інтересами, високий рівень моральної відповідальності, впевненість у своїй силі, що дає мужність на протидію усім випадковим навіюванням, здатність до великих перетворень тощо» [244]. Л.О. Тихомиров продовжує: «Навіть відносна слабкість монархії для безпосереднього керівництва щоденними справами робить її схильною притягати до участі в державних справах усі соціальні сили, тобто спонукає породжувати поєднану управительську владу, а це означає – утилізувати в державній справі кращі властивості всіх принципів влади, не припускаючи їх лише до шкідливого верховенства» [244].

Якщо перейти з ідейного рівня на організаційний, то, на нашу думку, в досконалішій сучасній етатистській державі найбільш доречною формою правління (з-поміж різновидів монархії) є дуалістична монархія, адже вона є придатною для забезпечення високого рівня наступності і стабільності, можливості проведення масштабних реформ, сили держави й законності, органічного поєднання позитивних елементів єдиновладдя, аристократії і демократії тощо [227, 75-76; 155, 301-302].

Разом із тим, необхідно визнати, що нині республіканська форма правління є більш популярною, ніж монархічна. Тому безумовно, проблеми її належної організації заслуговують пильної уваги.

Дослідник В.В. Колюх вважає, що первинним потенційним інституціональним джерелом політичної нестабільності є поділ державної

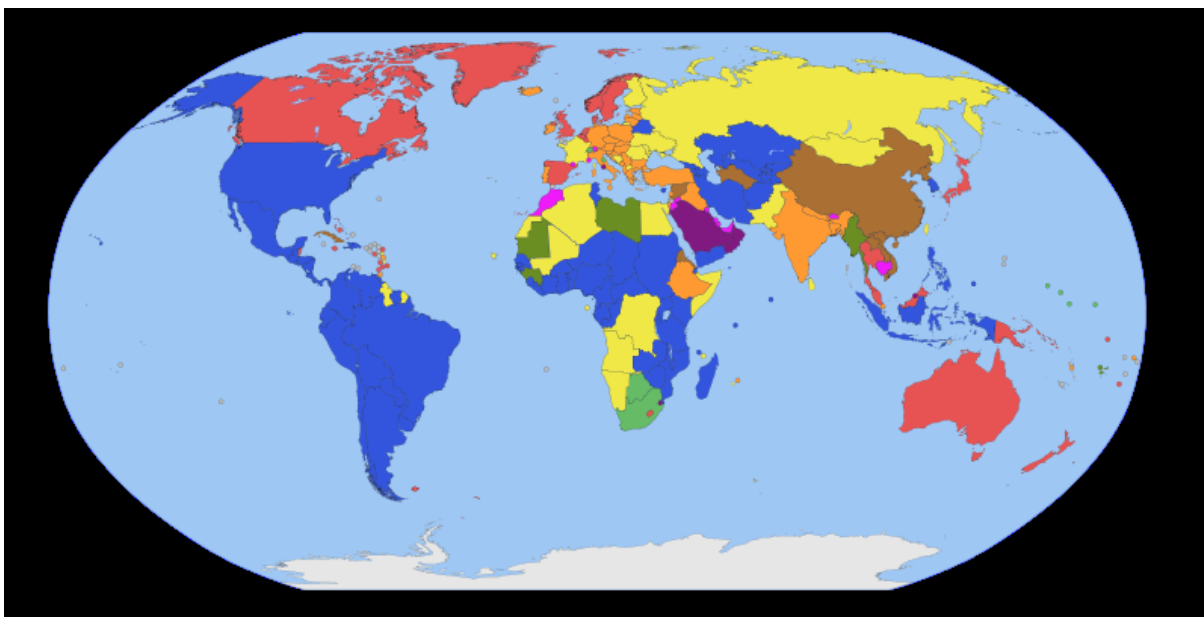
влади. Поділ влади, з одного боку, виступає необхідною умовою її демократичної організації і функціонування. З іншого боку, він може породжувати політичну нестабільність у формі протистояння вищих органів держави. При цьому, є два основні різновиди поділу влади – жорсткий (у президентській республіці) і гнучкий (у парламентарній) [245, 8-9].

На нашу думку, жорсткий варіант поділу влади, властивий президентській республіці, може мати такі позитивні прояви, як: по-перше, чіткість визначення компетенції усіх гілок влади, що дасть змогу уникнути боротьби за поділ повноважень між вищими органами державної влади; по-друге, може дати змогу наділити президента та його уряд широкими повноваженнями, однак у межах законів, створених парламентом.

При цьому, у межах законів, у державі матиме місце панування єдиної волі – волі президента, що дає більшу ймовірність стрімкого розвитку, аніж в умовах парламентарної республіки, коли єдина воля не є чітко вираженою, внаслідок коливань всередині багаточисельного парламенту.

Недаремно більшість республік світу є президентськими (США, Південна Корея, Індонезія, Філіпіни, Ємен, Афганістан, Іран, Азербайджан, Армения, Грузія, Білорусь, Узбекистан, Казахстан, Туркменістан, Таджикистан, більшість держав Латинської Америки та Африки) [65, 147], тоді як суто парламентських республік на сучасній політичній карті зовсім небагато (Литва, Латвія, Естонія, Польща, Чехія, Німеччина, Австрія, Словаччина, Угорщина, Болгарія, Італія, Туреччина, Греція, Португалія, Ірландія, Ісландія, Ірак, Бангладен, Ефіопія та деякі інші – ось практично всі), як це демонструє Рис. 3 [246].

Наведені дані дають змогу стверджувати, що у більшості держав світу голова держави має важливу роль у системі органів державної влади, а досить часто є навіть її основною фігурою.

Рис. 3. Форми правління держав на карті світу*

Синій – президентські республіки, де наявне повне керівництво виконавчою владою президентом, президент є головою уряду.

Зелений – президентські республіки, де виконавча влада президента залежить від парламенту.

Жовтий – змішані республіки (напівпрезидентські, парламентсько-президентські, президентсько-парламентські), де уряд підзвітний парламенту і президенту, парламент впливає на вибір голови уряду президентом.

Помаранчевий – парламентські республіки, де парламент формує уряд.

Червоний – парламентарні конституційні монархії, де парламент формує уряд, а монарх не володіє реальною владою.

Ліловий – конституційні монархії, в яких монарх володіє реальною владою, часто (але не завжди) при слабкому парламенті.

Фіолетовий – абсолютні монархії.

Коричневий – республіки, де керівна роль однієї партії закріплена конституцією.

Оливковий – держави, де не існує основного закону про уряд.

Сірий – держави, що не підходять під жодне з наведених вище визначень.

*Ця карта презентує форми правління de jure, а не de facto. Деякі держави, які за конституцією є багатопартійними, з демократичною процедурою формування влади, можуть вважатися авторитарними, з домінуванням виконавчої влади.

Президентська республіка – один із різновидів сучасної форми державного правління, що сполучає в руках президента повноваження голови держави та голови уряду [247].

Тому у цьому випадку має місце реальне піднесення виконавчої влади як важлива засада стабільності управління. При цьому, зрозуміло, що стабільність не є панацеєю, вона не повинна суперечити необхідним реформам, тим не менше, незаперечною є її значення як основи, підґрунтя належного розвитку.

Найбільш характерними рисами президентської республіки є: позапартійний метод обрання президента і формування уряду; відповідальність уряду перед президентом, а не перед парламентом; більш широкі, ніж в парламентській республіці, повноваження голови держави.

Характерним для всіх президентських республік, попри їх різноманіття, є те, що президент поєднує повноваження голови держави й голови уряду в одній особі (США) або безпосередньо призначає голову уряду та бере участь у формуванні кабінету або ради міністрів (Франція, Індія). Президент наділяється й іншими важливими повноваженнями: як правило, він має право розпускати парламент, є верховним головнокомандувачем, оголошує надзвичайний стан, затверджує закони шляхом їх підписання, нерідко головує в уряді, призначає членів Верховного суду, здійснює право помилування [247].

У цивілізованих державах президентську республіку відрізняє сильна виконавча влада, поряд з якою функціонують законодавча та судова влада. Ефективний механізм противаг та стримувань, що існує в сучасних президентських республіках, сприяє можливості гармонійного функціонування влад, дає змогу уникнути сваволі з боку виконавчої влади [248].

Очевидно, при цьому, у межах панування законності, навіть можливі елементи суперпрезидентської влади, з одного боку, зберігатимуть такі позитивні риси, як здатність до значних реформ та рішучих дій, а з іншого – буде відсутня можливість протиправних зловживань.

При цьому, варто звернути увагу на досвід першої республіканської демократичної країни світу, яка існує і нині – США. Так, по-перше, автори

Конституції США прийняли рішення про те, що вища виконавча влада повинна бути єдиною, тобто зосередитися в руках однієї, а не кількох осіб (тобто переміг принцип єдиновладдя); по-друге, визначальним фактором при встановленні посади президента стала наявність загальновизнаного лідера – генерала Дж. Вашингтона. Тому перший президентський пост було встановлено під конкретну особистість [249, 303].

Отже, певна харизма голови держави є важливим чинником державного будівництва.

В.В. Колюх зазначає, що одним із найважливіших інституціональних чинників політичної стабільності в демократичному суспільстві має бути інститут президентства. Президент має узгоджувати позиції різних політичних сил та державних органів, за необхідності бути арбітром між ними. Виконувати функцію політичного арбітражу президент зможе лише в разі політичної нейтральності, чого від нього так чи інакше вимагають конституції більшості держав. Якщо ж президент стає на бік тих чи тих, особливо опозиційних, політичних сил, він виступає джерелом політичної нестабільності. У такому разі інституціональним засобом впливу на нього, чинником політичної стабільності має бути дієвий інститут імпічменту [245, 10].

Тому президент загалом має бути етатистом, тобто переслідувати загальнодержавні цілі. Інтереси окремих партій мають цікавити його лише настільки, наскільки вони збігаються з інтересами держави. У цьому контексті, монархічна форма правління є більш досконалою, ніж республіканська, як про це сказано вище (щодо позапартійності й міцї монархічної влади).

Разом із тим, інститут президентства долає такі значні недоліки монархії, як перехід влади незалежно від особистих якостей особи по праву народження (за винятком виборних монархій), а також, безстроковість влади конкретного державця (якщо він виявиться недостатньо гідним найвищої посади).

Дослідник Ю.Ю. Цакіров вказує, що своєрідність конкретної форми державного правління будь-якого історичного періоду визначається насамперед рівнем зрілості суспільного й державного життя, завданнями й цілями, які ставить перед собою суспільство. Найбільш прогресивні, перевірені історико-правовою практикою суспільного розвитку основні риси попередніх форм (у т.ч. конституційної монархії) державного правління (такі, як принцип поділу влад, виборність, «міцна» центральна державна влада і т.д.) були використані при створенні перших президентських республік у США, Швейцарії та Франції [247].

Тому за умови забезпечення, по-перше, високих інтелектуального та морального цензу для кандидатів на посаду президента, по-друге, достатньо широких повноважень президента як голови виконавчої влади, по-третє, дієвого інституту відповідальності за наслідки своїх діянь, президентська республіка може бути достатньо досконалою формою правління сучасної етатистської держави.

Таким чином, підсумовуючи викладене, варто зазначити, що: по-перше, враховуючи широту владних повноважень етатистської держави, питання, кому в ній ввірена влада, є винятково важливим; по-друге, природі сучасної етатистської держави найбільше відповідають президентська республіка й дуалістична монархія, які забезпечують високий рівень стабільності управління, як важливої засади суспільно-політичної стабільності, і дають змогу здійснювати значні реформи в суспільстві.

При цьому, варто сказати, що формам правління з сильним головою держави (у межах закону) властиві такі позитивні риси, як:

1. Більша міра стабільності управління (уряди рідше змінюються внаслідок опосередкованості впливу коливань всередині парламенту тощо).

2. Панування в межах законів єдиної волі, що сприяє планомірності суспільного розвитку та зменшує ймовірність ситуації, коли сутність реформ нової влади полягає у скасуванні реформ попередньої влади.

3.Більша ймовірність реалізації масштабних програм загальнодержавного значення.

4.Оперативність управління, пов'язана є наявністю єдиного центру прийняття рішень.

5.Більша ймовірність існування певного «центру» влади, який забезпечує домінування загального, спільного, позапартійного, надкласового інтересу та здійснює арбітраж і примирення в разі боротьби між гілками влади чи певними посадовими особами.

6.Уособлення органу, який може застосувати відповідальність, що спонукає чиновників краще виконувати їхні посадові обов'язки та ін.

Якщо від теорії перейти до практики, можна упевнено сказати, що сучасним етатистським державам властиві такі форми правління, за яких значні повноваження належать сильному голові держави. При чому, наступник на найвищій посаді, зазвичай, продовжує лінію попередника. Це насамперед стосується Росії (де нові президенти обираються «з благословіння» попередніх), Китаю (де помітні риси вождізму та панує однопартійна система), Північної Кореї (де, окрім однопартійної системи і вождізму, наступник голови держави, зазвичай, є його родичем, що, взагалі дає змогу побачити деякі натяки на монархізм), Куби (якою з 1959 р. правлять Фідель і Рауль Кастро), Білорусі, Казахстану (президенти обох країн не змінювалися з часів здобуття незалежності), країн Перської затоки (більшість яких є монархіями зі значними повноваженнями монарха) та ін.

Слід зазначити, що така ситуація в сучасних етатистських державах є цілком природною, оскільки досить точно відповідає природі етатистської держави загалом, та її тяжінню до незмінності й концентрації влади, елітарності й вождізму зокрема.

Також необхідно вказати, що тією чи іншою мірою наявність досить сильного голови держави властива значній частині, якщо не більшості, країн світу (це доводиться фактом домінування президентської республіки як

форми правління в сучасному світі), що дає змогу стверджувати про природність такого стану справ.

При цьому, на завершення, необхідно зазначити, що формі правління сучасної етатистської держави властиві такі особливості:

1.Орієнтація на форми правління, яким властиве наділення голови держави значними повноваженнями – непарламентарних республіки й монархії.

2.Схильність до незмінності владарюючих та системи влади загалом (що може мати як прогресивний, так і регресивний характер).

3.Піднесення виконавчої гілки влади.

4.Домінування голови держави в системі органів державної влади.

5.Значні повноваження й сила голови держави.

6.Харизма голови держави, подекуди навіть вождізм.

7.Схильність до призначення головою держави свого «наступника» (часто за згоди народу) тощо.

3.1.2.Форма політико-територіального устрою сучасної етатистської держави

Проблемам форми політико-територіального устрою присвячено праці таких дослідників: Т.П. Євсеєнко [250], І. Курас [251], В.Ф. Погорілко, С.В. Бобровник [252], В. Сухонос [253], С. Телешун [254] та ін.

У межах цього пункту варто окреслити основні засади територіальної організації етатистської держави.

Слід вказати, що для характеристики територіальної організації держави у зв'язку із здійсненням державної влади, її зв'язків з територіальним групуванням населення тривалий час використовувався, та й зараз використовується термін «державний устрій». Разом із тим, це поняття характеризується надмірно широким змістом. Тому в останні роки його

намагаються замінити формулюванням «політико-територіальний» чи «територіально-політичний устрій» держави [65, 157].

Форма політико-територіального устрою – це спосіб організації владно-територіальної цілісності держави, що виявляється в розподілі держави на складові частини й розподілі влади між ними і її керівним центром. Форма державного устрою виражає структуру розподілу державної влади «по вертикалі» (наприклад, у межах систем «влада центра – влада на місцях», «влада федерального центра – влада суб'єктів федерації»), визначає характер взаємин між центральними й місцевими органами [255].

На сьогодні прийнято виділяти три основні форми політико-територіального устрою держави:

1. Унітарна держава – це проста, єдина держава, що характеризується відсутністю в адміністративно-територіальних одиниць ознак суверенітету. Виділяються централізовані та децентралізовані унітарні держави, з наявністю чи відсутністю автономних утворень.

2. Федерація – це складна, союзна держава, частини якої є державними утвореннями з елементами суверенітету. Важливою її рисою є розподіл функцій управління між центром і суб'єктами федерації.

3. Конфедерація – це тимчасовий союз держав, що створюється для досягнення політичних, економічних, культурних та ін. цілей. Вона не має самостійного суверенітету та єдиної системи законодавства [256].

Окремої уваги заслуговує така форма політико-територіального устрою, як унія. Вона являє собою союз (спільність) держав, що очолені одним монархом. Унію не можна вважати конфедерацією, оскільки:

- конфедерація виникає за участю як монархій, так і республік, тоді як унія можлива лише за участі монархічних країн;

- конфедерація засновується угодою між державами, тоді як унія виникає внаслідок належності монарху права на престол у двох чи більше державах; при цьому, договір не є обов'язковою умовою утворення унії;

- дійсна політична спільність країн – обов’язкова умова існування конфедерації, тоді як унія може існувати без тісних міждержавних зв’язків, союзницьких зобов’язань. Учасники унії зберігають свою державність, тоді як суверенітет монарха, що їх очолює, подвоюється, потроюється і т.д. [257].

При цьому, варто зазначити, що унія може існувати і нині. Так, деякі дослідники вважають унією відносини Британії з деякими державами-членами Британської Співдружності (Австралія, Гренада, Канада, Нова Зеландія, Сент-Вінсент і Гренадини, Ямайка та ін.) [257].

Крім того, на користь того факту, що унія є цілком можливою нині вказує й та обставина, що для її утворення необхідно лише, щоб у якогось монарха виникло право на престол хоча б у ще одній країні, що теоретично не є неможливим.

Ще однією формою політико-територіального устрою є імперія, яка являє собою велику державу, яка включає території інших народів та держав [258]. У цьому визначенні поняття «інші народи» означає ті, що не є титульною нацією в імперії.

Загалом під імперією розуміють велику державу, що характеризується такими ознаками:

- наявність сильної армії та поліції;
- великий зовнішньополітичний вплив;
- потужна національна ідея (релігія, ідеологія тощо);
- жорстка, зазвичай одноособова влада;
- висока лояльність населення;
- активна зовнішня політика, спрямована на експансію, прагнення до регіонального чи світового панування [258].

Таким чином, імперію також можна вважати однією з сучасних форм політико-територіального устрою, оскільки названі вище ознаки притаманні певним існуючим державам (Росія, США, Китай та ін.).

При цьому, необхідно зазначити, що, загалом, імперіалізм та етатизм є тісно спорідненими, що підтверджується прикладами Франції епохи

Наполеона, імперій Нового часу (Османської, Німецької та ін.), СРСР, Третього Рейху та ін.

На нашу думку, можливість утворення унії чи імперії значною мірою залежить не тільки від волі влади конкретної країни, а й від зовнішньополітичних особливостей її існування, наявності відповідної можливості [259, 13].

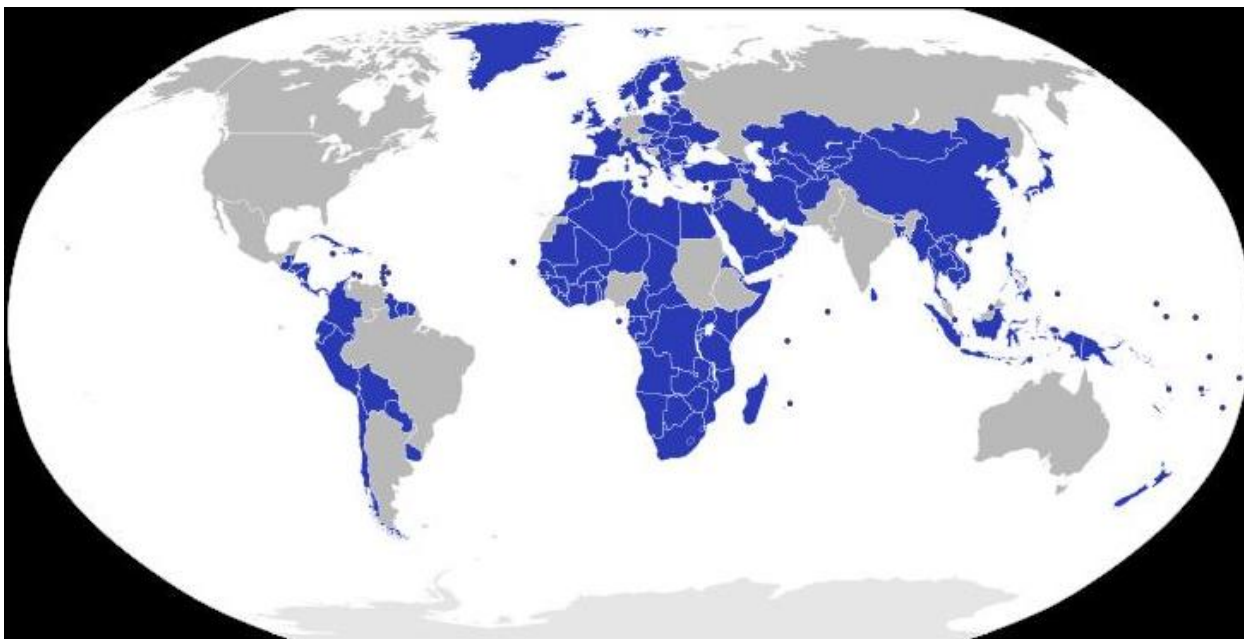
Водночас вкажемо, що вибір унітарної чи федеративної форми політико-територіального устрою значною мірою залежить від волі влади. Разом із тим, важливими критеріями, що зумовлюють вибір унітарної чи федеративної форми політико-територіального устрою можна визнати: розмір держави; наявність компактно-проживаючих груп населення з певними особливостями (етнічними, побутовими та ін.); наявність територій, що відрізняються своєю специфікою (у т.ч. географічними умовами) [65, 163], а також, безумовно, данину історично-зумовлених традицій та ін.

Разом із тим, ми доходимо висновку, що етатистській державі, як державі з підвищеним рівнем концентрації влади та деяким тяжінням до авторитаризму, її прагненням до єдності, могутності, втручання у найважливіші сфери буття суспільства та ін. найбільше відповідає унітарна форма політико-територіального устрою [155, 303].

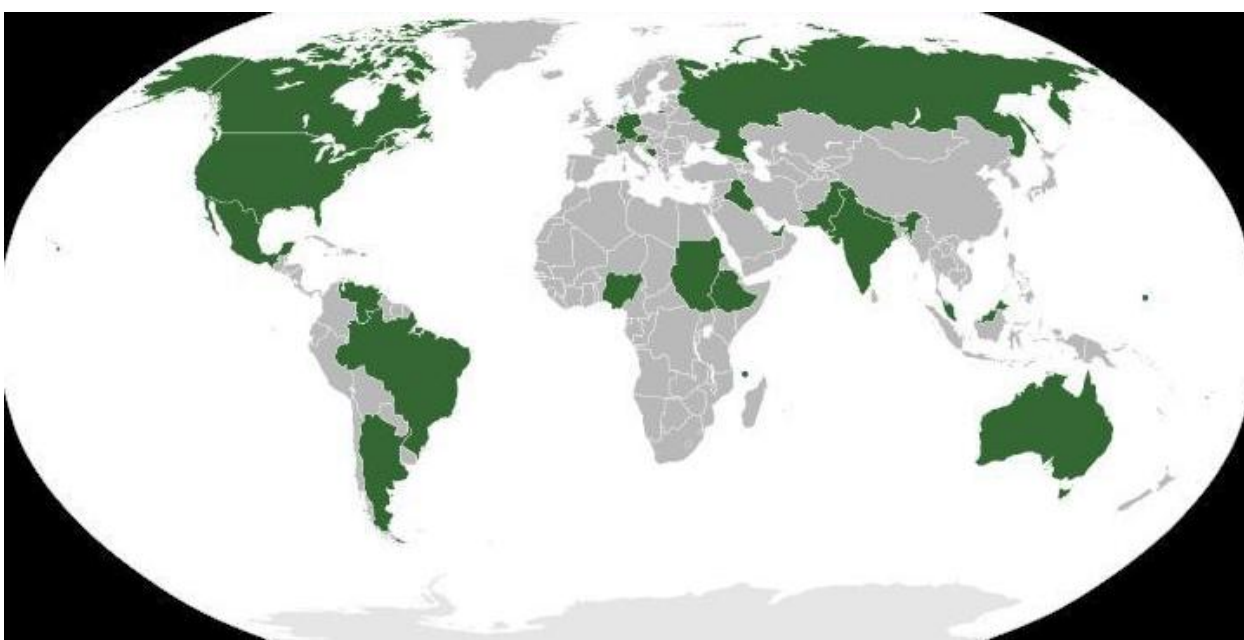
Річ у тім, що форма унітарної держави дає можливість більш повної концентрації ресурсів у руках центру. Вона може сприяти прискоренню економічного й культурного розвитку країни, утворенню єдиної нації, вихованню громадянськості. Саме з цією метою у низці країн, що розвиваються, федеративні держави були перетворені в унітарні (Індонезія, Лівія, Камерун та ін.). Унітарна форма зручна для управлінських структур. Їй надають перевагу авторитарні режими (хоча вона може мати місце і в демократичних країнах) [65, 163].

Досвід показує, що унітарна форма політико-територіального устрою є найбільш зручною, тому переважна більшість країн світу є унітарними –

близько 170 країн світу, як це показано на Рис. 4 [260], тоді як федерацій нараховується всього лише близько 30, як це показано на Рис. 5 [261].

Рис. 4. Унітарні держави сучасного світу

Рис. 5. Федеративні держави сучасного світу

Очевидно, що кількісно переважають унітарні держави, тоді як найбільші держави світу, як правило, є федеративними.

Нижче ми наводимо таблицю десяти найбільших країн світу [262], яка дає змогу побачити, що з 10 найбільших країн світу тільки 2 (Китай і Казахстан) є унітарними (очевидно, через їх орієнтацію на централізацію влади).

*Таблиця 3. Форма політико-територіального устрою
десяти найбільших країн світу*

№	Назва країни	Площа, кв.км	Форма політико-територіального устрою
1.	Росія	17 075 400	Федерація
2.	Канада	9 976 140	Федерація
3.	КНР	9 598 077	Унітарна держава
4.	США	9 532 776	Федерація
5.	Бразилія	8 511 965	Федерація
6.	Австралія	7 687 453	Федерація
7.	Індія	3 287 590	Федерація
8.	Аргентина	2 766 890	Федерація
9.	Казахстан	2 727 300	Унітарна держава
10.	Судан	2 505 810	Федерація

8 найбільших федеративних країн світу (Росія, Канада, США, Бразилія, Австралія, Індія, Аргентина, Судан) разом займають площу 61,344024 млн. кв. км. Враховуючи той факт, що площа суші на планеті Земля складає 148,94 млн. кв. км. [263], можна сказати, що нечисленні федеративні держави займають майже половину суходолу Землі.

Звідси ми можемо зробити висновок, що федеративна форма політико-територіального устрою більшою мірою актуальна для великих, а то й найбільших держав світу (внаслідок складності управління надвеликою територією). При цьому, для середніх та малих держав оптимальною є унітарна форма політико-територіального устрою (насамперед завдяки зручності управління).

Тим не менше, як свідчать теорія і практика, етатистським державам більшою мірою відповідає унітарна форма політико-територіального устрою (навіть дві з десяти найбільших держав світу – КНР і Казахстан – є унітарними, очевидно внаслідок реалізації елементів етатизму і тяжіння до централізації та концентрації влади), оскільки:

- вона сприяє концентрації влади й ресурсів;
- вона є зручнішою для централізованого правління;
- вона спрощує систему управління;
- вона дає змогу державі повніше здійснювати позитивний вплив на певні сфери буття суспільства;
- ліквідуються можливості «підриву» державної цілісності діями влади окремих регіонів;
- досягається краще підпорядкування та виконання наказів центру;
- зникає потреба в утриманні численного бюрократичного апарату різноманітних гілок органів влади в регіонах;
- досягається полегшення взаємодії між окремими регіонами та ін.

Разом із тим, ми схильні вважати, що управління занадто великою унітарною державою може викликати певні труднощі, тому, можливо, у найбільших державах світу (у т.ч. етатистських) достатньо виправданою є федеративна форма політико-територіального устрою, що дає змогу підвищити місцеву владу в регіонах, проте й у таких випадках важливим завданням верховної влади є подолання відцентрових тенденцій і проведення політики централізації та оптимізації управління, що дало б змогу в перспективі зменшити суверенітет регіонів на користь державного [259, 13].

Незважаючи на ту обставину, що низка сучасних етатистських держав мають федеративну форму політико-територіального устрою (Росія, Індія, ОАЕ, Ірак та ін.), тим не менше, необхідно зазначити, що більшість етатистських держав, все ж, є унітарними (Китай, Казахстан, Білорусь, Туркменістан, Куба, Саудівська Аравія, Йемен, Оман, Катар, Кувейт, Іран, Північна Корея та ін.).

Отже, практика підтверджує теорію. Тому можна сказати, що сучасним етатистським державам загалом властива тенденція до централізації територіальної організації, що є одним з виявів концентрації влади.

3.1.3. Механізм сучасної етатистської держави

Дослідженню механізму держави було присвячено праці таких авторів, як В.В. Копейчиков [264; 265; 266], Л. Наливайко [267], Т.О. Пікуля [268], В.Ф. Сидоренко, М.В. Оніщук [269], В. Титарчук [270] та ін.

Дослідження ества механізму етатистської держави доречно почати зі з'ясування того, що ж являє собою механізм держави як такий. При цьому, варто сказати, що категорія «механізм держави» є досить неоднозначною.

Л.Л. Григорян зазначає, що існує три основні концепції розуміння механізму держави: а) механізм держави може розумітися у вузькому і в широкому значеннях. При цьому, у вузькому значенні – це апарат державної влади, у широкому – політична система суспільства; б) традиційна концепція, що розглядає механізм держави лише як апарат державної влади; в) багатоаспектна концепція, що характеризує механізм держави як систему всіх державних органів, підприємств, установ та організацій [271].

Дослідниці Є.Є. Прокошенкова та І.М. Максимовська констатують, що перша концепція нині повністю себе вичерпала. Однак широке й вузьке розуміння механізму держави існують у науці й сьогодні, щоправда, мають дещо інше значення. Так, сьогодні мова йде вже про співвідношення понять «механізм держави» та «апарат держави», про включення в структуру механізму держави категорії апарату держави [272, 253].

Цікавими є спроби деяких дослідників прослідкувати відмінність апарату й механізму держави на основі категорій статички – динаміки. Так, зокрема, Е.П. Григоніс вважає, що «поняття «державного механізму» і «державного апарату» знаходяться в різних площинах і співвідносяться між собою як річ, що знаходиться у спокої, у статиці (державний апарат), і та сама річ у русі, у динаміці (державний механізм)» [273, 13].

Загалом зауважимо, що в науці на сьогодні відсутнє єдине усталене визначення механізму держави, хоча існуючі значною мірою перегукуються. Найбільш довершеним, на нашу думку, є визначення механізму держави, що

запропоновано В.М. Карельським і В.Д. Переваловим: механізм держави – це цілісна ієрархічна система державних органів і закладів, що практично здійснюють державну владу, завдання і функції держави [274, 154].

На думку Г.Ф. Шершеневича, «Чим досконаліший механізм, тим легше одному правити велетенською державою» [56, 229]. Отже, важливою засадою позитивного функціонування механізму держави є належна його організація.

Таким чином, у межах цього пункту доречно з'ясувати особливості механізму сучасної етатистської держави, виявити можливі проблеми його функціонування та запропонувати шляхи їх розв'язання.

При цьому, слід зазначити, що деякі науковці акцентують увагу на недоліках механізму держави. Ю.М. Оборотов зазначає: «Багато спеціалістів вказують на надмірність вимог населення до держави. А звідси перевантаження держави, що виражається в розростанні механізму держави, нездатності органів держави виконувати надані їм повноваження» [64, 49].

Водночас, В.Є. Чиркін звертає увагу на «три головні зла», які в будь-якій країні чатують на професійний державний апарат, чиновництво:

1.Збільшення апарату, який намагається розширяти свої функції, регулювати нові сфери відносин.

2.Бюрократизація (не з погляду «розумної» бюрократії, а з погляду непотрібного «крючкотворства», тяганини, бездушного ставлення до людей, намаганні «відгородитися» від них своїм мундиром).

3.Корупція, тобто використання свого службового становища, доступу до влади в корисливих цілях [65, 246].

При цьому, необхідно сказати, що в етатистських державах ці проблеми можуть бути дуже відчутними, що пов'язано насамперед з тим, що:

1.Етатистські держави, хай навіть із патерналістськими намірами, прагнуть якнайширше втручатися в буття суспільства – внаслідок цього зростає кількість і чисельність державних органів, і, відповідно, простір для зловживань чиновництва.

2. Необхідність нормативного оформлення діяльності чисельних органів державної влади породжує видання безлічі підзаконних нормативних актів, необхідність слідування приписам яких є одним із факторів паперової тяганини і «крючкотворства».

3. Чим менше влада відповідає за свої діяння – тим більше зловживань (включаючи корупційні) вона чинить.

Корупція є поширеним явищем у світі, і зовсім небагато держав характеризуються невисоким її рівнем, як це демонструє Рис. 6. [275].

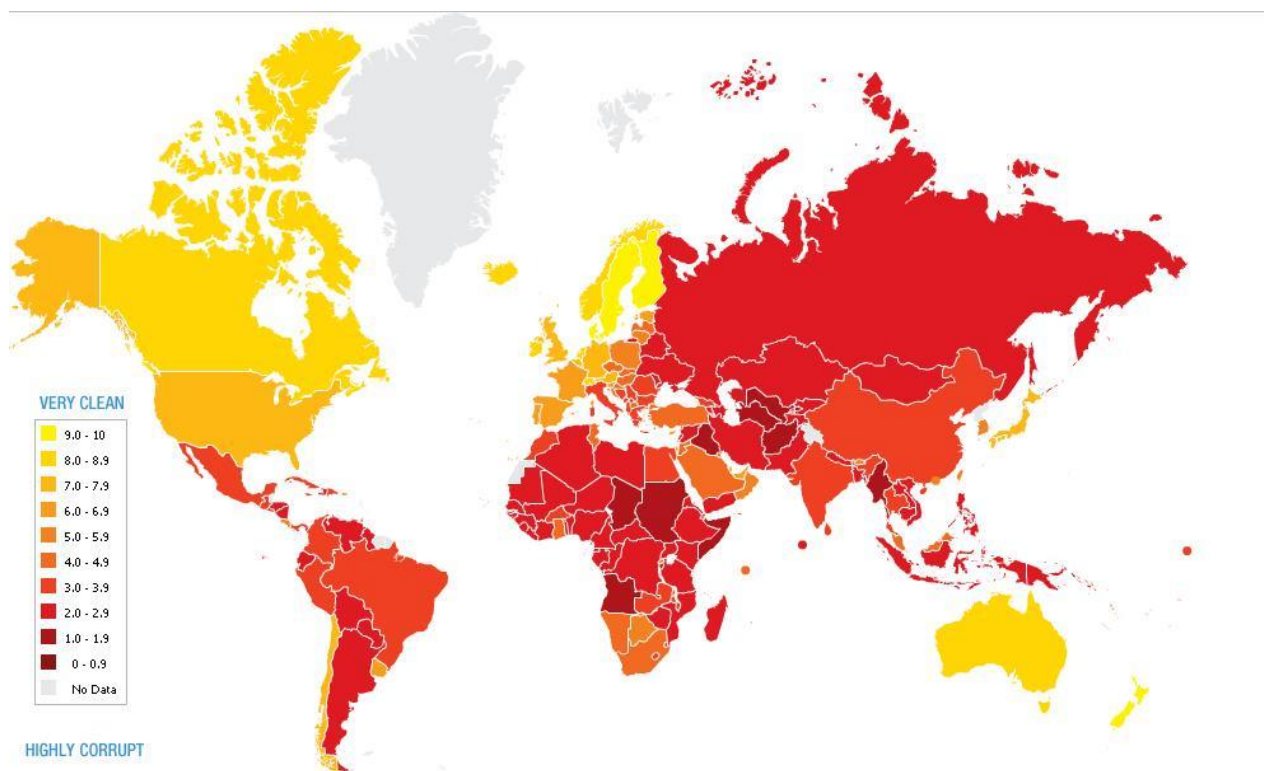

Рис. 6. Карта сприйняття населенням наявності корупції за даними *Transparency International* (2010 р.)

При цьому, варто зазначити, що, знову ж таки, як видно з наведеного вище Рис. 6. відносно невисокий рівень корупції, на думку народу, властивий лише державам усталеної демократії. Натомість, державна влада в багатьох молодих демократичних і недемократичних країнах є вельми корумпованою (з погляду населення цих країн). Наведені дані зайвий раз свідчать про значну відмінність між стилем буття Західної та інших цивілізацій.

Разом із тим, теоретично можна сказати, що одним із факторів відносно невеликого поширення корупції в державах Заходу є скорочені обсяги

втручання держави в буття суспільства, відповідно до положень ліберальної парадигми. Натомість, можна передбачити, що в разі здійснення державою широкого кола функцій, відповідно до положень етатистської парадигми, корупція має усі підстави для зростання, що пов'язано зі збільшенням обсягів і масштабів діяльності державної влади.

Разом із тим, навіть якщо корупція є своєрідним «побічним ефектом» державного патерналізму, навряд чи варто говорити про необхідність переходу до «мінімальної держави»: піклування держави про суспільство, хай навіть і з певними недоліками, все ж, краще за фактичну її бездіяльність. Очевидно, таке твердження є справедливим, особливо, якщо навіть при досить високому рівні корупції державна влада й держава загалом володіють легітимністю – у такому разі можна говорити, що народ бажає користуватися певними благами державного патерналізму, навіть якщо чиновництво не забуватиме про власні інтереси.

Як приклад в цьому контексті можна згадати Росію, де при достатньо високому рівні корупції влада В.В. Путіна та Д.А. Медведєва загалом зберігає легітимність і підтримується 70-80% народу.

Зрозуміло, при цьому, що, в ідеалі, будь-яка держава повинна прагнути до зменшення рівня корупції з метою збільшення масштабів свого позитивного впливу на буття суспільства.

Також слід звернути увагу на зв'язок між надмірністю вимог до держави та збільшенням чисельності апарату держави й бюрократизацією. При цьому, справді, намагання держави оптимізувати широке коло суспільних відносин за відсутності такої реальної можливості веде до утворення безлічі бюрократичних органів, у яких бюрократія є спробою самозахисту чиновництва від нарікань щодо його бездіяльності та неефективності. Також у зв'язку з названими вище проблемами постають хабарництво й корупція, як поширені форми зловживань представників влади.

Зазначимо, що необхідність втручання органів держави в найширше коло питань суспільного буття напряду пов'язана зі слабкістю суспільства та його членів, у т.ч. економічною. У зв'язку з цим, власне, й актуалізується значення «опіки» з боку держави. Справді, ідеї соціальної держави та патерналізму меншою мірою актуальні (хоча й більш досяжні) в умовах багатого суспільства, де кожен може подбати про розв'язання власних проблем самотійно.

Також зауважимо, що в бідних країнах наявність розгалуженого забюрократизованого апарату, безпідставне втручання органів влади у другорядні сфери буття суспільства пов'язані зі спробами влади заповнити «дірки» в дохідній частині бюджету. У зв'язку з цим, в умовах зародження ринкової економіки, особливо в низці перехідних країн і країн, що розвиваються, спостерігається розростання бюрократичного апарату, завищення податків тощо, що є спробою підвищити дохід держави без виробництва і відмежуватися від розв'язання низки соціальних питань.

Зазначимо, що в сучасних умовах актуалізації ідей соціальної держави важливе значення належить наявності в держави реальної можливості забезпечити реалізацію широкого кола соціальних гарантій, прав і свобод людини і громадянина. При цьому, за відсутності в держави значного доходу, необхідного для покриття відповідних витрат, вона може стати заручницею великого капіталу та буде вимушена відмовитися від реалізації ідей соціальної держави. Це підвищує ризик втрати державою авторитету, значення й вартісності в очах народу.

Вкажемо, що скорочення обсягу державного втручання в буття суспільства й перенесення акцента уваги на оптимізацію буття його економічної сфери є важливою засадою вивільнення державних органів від другорядних справ, зменшення їхньої кількості, спрощення процедур та зменшення бюрократії.

Відповідно, сучасній етатистській державі варто переакцентувати увагу з дріб'язкових другорядних питань на справи глобальні, які потребують

участі держави. Насамперед це стосується розширення втручання держави в економіку з метою її налагодження та оптимізації, як про це буде сказано нижче, коли йтиметься про функції сучасної етатистської держави.

Доречно згадати, що ще з часів виходу ранніх праць відомого вченого В.В. Копейчикова існує традиція поділу механізму держави на державні органи, підприємства, установи та організації [266, 30]. Так, В.В. Копейчиков вважав, що «органи держави у своїй сукупності складають апарат держави у власному сенсі слова» [266, 31]. На думку дослідника, поняття «механізм держави» та «апарат держави» не ідентичні. Вони взаємопов'язані, але кожне з них відносно самостійне. При цьому, за своїм обсягом поняття «механізм держави» набагато ширше поняття апарату держави [266, 32]. За концепцією В.В. Копейчикова, механізм держави складається з державних органів, державних підприємств і закладів, перші з яких, володіючи державно-владними повноваженнями, керують останніми. Останні ж здійснюють функції держави (похідні і непохідні) [272, 254].

Отже, варто підкреслити, що, очевидно, перспективи поліпшення функціонування механізму сучасної етатистської держави пов'язані зі зростанням ролі державних підприємств, установ, організацій, діяльність яких спрямована на реалізацію функцій держави (зокрема патерналізму) при відсутності зростання (або відносно незначному зростанні) влади державного апарату в умовах сучасного демократичного суспільства.

Важливе значення належить також проблемі підвищення морально-інтелектуального рівня посадовців та рівня їхньої відповідальності.

Зазначимо, що, на думку Дж. Аддісона, не часта зміна міністрів, а правильний вибір державних чиновників, приносить велику користь для управління країною [276, 81]. У зв'язку з цим слід згадати У. Темпля, який стверджував, що якість правління напрямую залежить від якостей правителів [277, 366].

Вимоги до влади є особливо важливими саме в умовах сучасної етатистської держави, оскільки широта державної влади має

врівноважуватися належним її застосуванням. Вважаємо, що не зайвим для цього було б таке: а) існування т.зв. закритої моделі державної служби; б) ефективний механізм контролю й відповідальності, що включав би скасування імунітетів, моніторинг доходів і видатків, заборону обіймати державні посади особам, які раніше були їх позбавлені в результаті неналежного виконання обов'язків чи правопорушень; в) заміщення низки найвищих вакантних посад на основі суворого конкурсного добору, як у професійному, так і в моральному плані; г) політика влади щодо піднесення загальної культури просвітницькими та ін. заходами; ґ) поступове формування державою прошарку національної еліти та ін.

Важливою засадою належного функціонування влади є суворий контроль за її діяльністю та реальна відповідальність представників влади.

І.Г. Савченко зазначає, що перенесення тягаря відповідальності на державних чиновників, як індивідів, а не як осіб, що уособлюють державні органи влади, властиве етатистській моделі соціальної відповідальності в державі [122, 9].

Важливою справою видається вироблення механізму, що забезпечив би реальну відповідальність конкретних посадовців.

При цьому, основними завданнями відповідальності чиновників як індивідів є, з одного боку, покарання винних, їх виправлення, спеціальна та загальна превенція, а, з іншого, – відшкодування заподіяної ними шкоди.

Ідея відповідальності чиновників, як індивідів, не суперечить етатистській ідеї неможливості відповідальності держави, яка мислиться виключно як «благо», що покликане служити реалізації інтересів суспільства (Арістотель, Т. Гоббс, Г.В.Ф. Гегель та ін.). Зрештою, в реальності ті чи інші зловживання здійснюються не усією державою (територією, народом, владою), а безпосередніми посадовими особами, які, до речі, при цьому, у більшості випадків, ще й порушують чинне законодавство. Більше того, перенесення акценту відповідальності з держави на конкретних посадовців, безсумнівно, примушуватиме останніх більш ретельно обирати методи й

характер своєї діяльності, забезпечуватиме більшу її відповідність інтересам суспільства й законодавству.

На нашу думку, доречним могло б бути створення для усього чиновництва страхувально-відшкодувальної системи, на зразок тієї, що нині існує в Україні в органах приватного нотаріату.

Зрозуміло, що це питання потребує окремого аналізу та розробки, проте, загалом, ситуація могла б мати такий вигляд: усі чиновники страхують (в межах певної досить значної суми) свою відповідальності за шкоду, яка може бути заподіяна фізичній чи юридичній особі, державі чи її органам, підприємствам, установам, організаціям внаслідок невиконання чи неналежного виконання чиновником своїх посадових обов'язків, зловживання службовим становищем тощо.

Також з метою активізації контролю за діяльністю чиновництва, можливо, доречним заходом було б запровадження певної істотної винагороди контролюючим органам за кожне виявлене зловживання. Зрозуміло, при цьому, що важливо забезпечити й виконання чинних правових норм щодо боротьби зі службовими проступками і злочинами загалом, а також корупцією й хабарництвом, зокрема.

Зазначимо, що держава уповноважує чиновників здійснювати повноваження в межах законодавства й на благо суспільства. Тому будь-яка шкідлива чи протиправна діяльність посадовців є їх особистою ініціативою, відповідати за яку повинна не держава, а безпосередньо самі винуватці.

Досить цікавою видається також концепція Ю.І. Мухіна щодо забезпечення відповідальності влади, відома як «справократія» (рос. «делократия»). «Справократія» означає «владу справи», що, на думку автора, є антиподом «бюрократії» – «влади бюро» (влади столу, начальника). За цією концепцією, будь-яка діяльність має підкорятися не вказівкам вищих керівників, а інтересам справи. Головною метою влади мислитель вважає покращення життя народу, для чого пропонує прийняття закону (за допомогою референдуму, якщо влада чинитиме супротив) щодо введення

контролю за вищими посадовцями шляхом проведення над ними, після закінчення строку їхніх повноважень, суду народу у формі референдуму з можливими варіантами рішень: «Заслуговує заохочення», «Без наслідків», «Заслуговує кари». У першому випадку представник влади оголошується героєм і йому віддається належна шана. У другому випадку – представник влади не зазнає ні заохочення, ні кари. У третьому випадку представник влади відбуває тюремне ув'язнення, що прирівнюється строку його повноважень [278; 279].

Зрозуміло, що наведена вище концепція не завжди може сприйматися серйозно. Очевидно, вона потребує певного вдосконалення, і може бути спрямована насамперед щодо перших осіб країни (на загальнодержавному рівні) чи регіону (на рівні місцевого самоврядування). Проте, безумовно, наявність такого закону та навіть сама ймовірність застосування кари неодмінно спонукала би можновладців належно виконувати свої повноваження в ім'я блага народу, суспільства та держави. Тоді б перші посадові особи держави чи регіону самі мусили бути зацікавленими в ефективності управління й перетворилися б на найкращих контролерів усіх структур вертикалі влади.

Слід, хіба що, додати, що, при цьому, актуалізується значення незалежних ЗМІ і правової культури суспільства, що необхідно для інформованості народу й можливості прийняття ним справедливого рішення.

Іншим важливим механізмом забезпечення контролю за представниками влади є моніторинг балансу доходів і видатків. При цьому, зауважимо, що такий моніторинг повинен стосуватися усього населення, оскільки поширеною нині в Україні є практика оформлення майна не на його реального власника. Якщо ж доходи й видатки перебуватимуть під реальним суворим наглядом компетентних органів, це аж ніяк не перешкоджатиме діяльності чесних людей. Водночас щонайменше створить значні перешкоди тим, хто здобув майно чи кошти незаконним шляхом.

Також доречною була б активізація правоохоронних органів у питаннях контролю за міграцією капіталу, аби не дати можливості нечесним посадовцям вивезти з країни незаконно здобуті кошти.

Визначне місце в системі забезпечення реальної відповідальності владарюючих належить скасуванню імунітетів, що неодмінно сприяло б зменшенню зловживань (такий закон міг би бути прийнятий референдумом).

Гадаємо, що в поєднанні з елементами «справократії», такі заходи могли б бути досить ефективним для певного покращення діяльності посадовців, а також забезпечення їх реальної відповідальності.

Окремої уваги заслуговує проблема дуалізму влади. Йдеться про існування апарату муніципального управління, який у багатьох країнах не входить до системи органів державної влади, і не є у точному сенсі слів державним апаратом [65, 245].

Наявність одночасно представників муніципальної та центральної влади на місцях погіршує ситуацію: вдвічі збільшується владний апарат, вдвічі зростає бюрократизм, вдвічі ускладнюється система управління тощо.

Як вказує В.Є. Чиркін, у багатьох країнах є представники держави на місцях, територіальні органи міністерств, а це – частини державного апарату. Крім того, у деяких країнах мери, префекти муніципій, що обираються на місцях, затверджуються на посаді урядом як представники державної влади, чим сполучають якості ланок муніципального та державного апарату [65, 245].

Слід зазначити, що об'єднання муніципального та державного апарату видається визначною засадою зменшення бюрократичного апарату, що надзвичайно позитивно впливає на його оптимізацію.

Іншою важливою проблемою організації і функціонування механізму держави Ю.М. Оборотов називає його центрування, тобто визначення органу або органів, що будуть центром [64, 49].

При цьому, вкажемо, що в етатистській державі, як державі, що певною мірою орієнтована на концентрацію влади, центром влади має стати її виконавча гілка, оскільки її піднесення сприяє зростанню ефективності управління внаслідок концентрації влади в руках однієї особи, що особливо актуалізується в умовах назрілих умов для проведення кардинальних реформ, системних змін у суспільстві та державі [280, 10].

Отже, функціональна перенасиченість етатистської держави є передумовою ускладнень у діяльності її механізму внаслідок необхідності здійснення патерналізму та забезпечення перебування значного обсягу суспільних відносин у полі зору держави, що, однак, не варто вважати підставою для відходу держави з життєво важливих сфер буття суспільства. При цьому, актуалізується значення боротьби з негативними явищами в роботі механізму етатистської держави (бюрократизм, корупція тощо). Важливими її напрямками є перенесення акценту уваги держави на основні сфери буття суспільства (економічна, соціальна та ін.) та поступове полишення другорядних сфер, забезпечення можливості їх самостійного прогресивного розвитку без прямого втручання держави на основі її оптимізуючого впливу в основних сферах. Важливе значення також належить проблемі належного добору посадовців та забезпечення контролю за їх діяльністю, у т.ч. за допомогою скасування імунітетів та моніторингу їхніх доходів і видатків.

3.2.Динаміка сучасної етатистської держави

3.2.1.Форма державного режиму сучасної етатистської держави

У пропонованому пункті спробуємо окреслити сутність державного режиму та визначити належну форму державного режиму сучасної етатистської держави.

Дослідженню державного режиму було присвячено праці таких авторів: Х. Арендт [281], Р. Арон [282], Ю.А. Кудрявцев [283], С.Ю. Кашкін [248], Є.С. Папригін [284; 285], С.Г. Серьогіна [286], В.В. Сухонос [287], В.Є. Чиркін [288], І.В. Шакірзянова [289], В. Якушин [290] та ін.

Чимало дослідників вважають близькими категорії державного і політичного режиму. Так, В.М. Шаповал зазначає, що політичний режим – це сукупність способів і методів здійснення політичної влади, при цьому, він «тісно пов'язаний з поняттям державного режиму» [164].

Деякі дослідники вказують практично на синонімічність цих понять. Так, Б. Кухта стверджує, що політичний режим – це «спосіб реалізації, регулювання здійснення політичної влади, притаманний певному конкретному суспільству, його політичній організації – державі» [291, 374]. Фактично, можна казати, що певний політичний режим є основою певного державного режиму.

В.М. Шаповал зауважує, що сьогодні не існує універсальної класифікації політичних режимів, причому вітчизняні автори зазвичай виділяють демократичний, авторитарний й тоталітарний режими. Всі ці три види політичних режимів є певними абстракціями, адже державно-політичне життя кожної країни має свої особливості і досить звичайною є ситуація, коли в певній державі одночасно наявні ознаки двох із названих видів політичних режимів – демократичного й авторитарного або авторитарного й тоталітарного [164].

Різні дослідники схильні виділяти різні види державного (політичного) режиму, хоча найбільш визнаною є класифікація, що виділяє тоталітарний, авторитарний, демократичний режими [65, 193-196]. Дехто, також, окрім названих, виділяє ще й ліберальний режим [291, 374].

Б. Кухта зазначає, що в основу цієї класифікації закладено домінування тієї чи іншої гілки влади. Причому, за тоталітаризму поділ влад взагалі відсутній. При авторитаризмі домінує виконавча влада, а при демократії – судова або законодавча (при лібералізмі) [291, 374-375]. Ю.М. Оборотов

виділяє, крім того, такий критерій класифікації державних режимів, як визначення органу, що є центром прийняття рішень у державі [64, 38].

У цьому контексті варто сказати, що демократія не завжди є стовідсотковою гарантією забезпечення суспільного добробуту, адже їй, окрім позитивних, властиві й деякі негативні риси. Варто особливо підкреслити небезпеку вияву останніх при спробах прискореної демократизації, що мають місце в певних перехідних суспільствах. Яскравим прикладом цього можуть бути країни пострадянського простору, включаючи Україну, де старі командно-адміністративні структури було зламано, але виявилось, що в нових умовах замінити їх нема чим, адже громадянське суспільство неформоване, а держава знаходиться у стані затяжної системної кризи.

Незаперечними є такі переваги демократії, як: а) здатність запобігти деспотизму; б) здатність допомогти людям захистити їхні інтереси; в) надання можливості керівництву отримувати більш повну інформацію; г) надання людям максимальної можливості жити відповідно до їх власних законів; ґ) гарантування широкого діапазону особистої свободи і прав людини; д) наділення громадян моральною відповідальністю за їхні політичні рішення; е) здатність загалом забезпечити політичну рівність; є) демократичні країни мають тенденцію бути багатшими та володіти більш високим рівнем людського розвитку в порівнянні з недемократичними країнами (правда, не завжди); ж) блага т.зв. «теорії демократичного миру» (невисока ймовірність війни між демократичними країнами) [292; 293; 294; 295].

Також слід сказати, що стабільність демократії корелює з міжособистісною довірою, терпимістю по відношенню до непопулярних груп, підтримкою громадянських свобод та політичною активністю населення [292; 296].

При цьому, слід наголосити на двох вельми важливих основах існування й належного функціонування демократії:

1.Громадянське суспільство є найбільш важливим компонентом (фундаментом і основою) цивілізованого існування й високоефективної демократії [183, 382].

2.Немає свободи без відповідальності і права без обов'язку [297, 125].

Разом із тим, на нашу думку, незважаючи на популярність демократії, спроби її побудови, особливо в перехідних суспільствах, можуть зустрітися з численними проблемами, перш за все через відсутність національно-державної орієнтації інтересів еліти, цензів моральності, професійності, сформованого й усталеного громадянського суспільства, послаблення влади та її потрапляння під вплив великого капіталу та ін. [155, 302; 298, 366].

Таким чином, з метою якнайкращого використання благ демократії не зайвим буде вказати на деякі її недоліки, корекція яких є важливою засадою забезпечення належного буття суспільства.

Загалом, на думку деяких дослідників, демократії, окрім багатьох позитивних рис, можуть бути властиві й деякі недоліки, зокрема: а) утворення можливості для певних кіл просувати свої інтереси за рахунок усіх інших; б) утворення можливості диктатури більшості по відношенню до меншості; в) ймовірність наділення правом прийняття рішення людей, які недостатньо компетентні; г) відволікання людей від проблем і можливостей їх приватного життя; г) неефективність у перехідний період у плані економіки, управління і порядку та ін. [292; 293].

Відомий австрійський мислитель Ф.А. фон Хайєк також піддає критиці деякі елементи існуючої моделі демократії, головним недоліком якої він вважає «необмежену владу», породжену принципом парламентського суверенітету, коли представницький орган не може ставити загальні принципи вище своїх, бо для самозбереження мусить купувати підтримку груп тиску шляхом надання їм особливих привілеїв [299, 14-15]. Ф.А. фон Хайєк, також, вказує, що демократія загалом легко піддається впливу груп тиску, адже уряд «купує» їхню підтримку [299, 154-155].

На нашу думку, вказана вище проблема зумовлена тим фактом, що у відповідних випадках державна влада втрачає свою властивість виразника загальної волі і підкорюється приватному егоїстичному інтересу, який часто суперечить інтересам суспільства.

Також, зауважимо, що стрімка, нееволюційна демократизація за певних обставин може супроводжуватися зайвими жертвами (революції в Англії, Франції, Росії, хаос у низці країн пострадянського простору у 80-90-х рр. ХХ ст. тощо) і, певною мірою, деградацією, адже нова «еліта» досить часто завойовує свій статус відверто протизаконними способами, прикладами чого можуть бути епоха первісного накопичення капіталу й перетворення криміналітету в бізнесменів та політиків й утворення олігархії на пострадянському просторі [300, 18].

Слід додати, що домінування капіталу в умовах демократії є природним явищем. Скасування різноманітних станових і класових привілеїв та загальне утвердження формальної рівності і, особливо, сам традиційно властивий буржуазному суспільству факт поділу на бідних, середній клас і багатих дає змогу практично безпомилково визначити тих, хто має найбільші шанси зайняти пріоритетне становище в суспільно-політичній ієрархії.

При цьому, також, варто зазначити, що в певних випадках великий капітал в особі транснаціональних корпорацій може навіть створювати загрозу інституту держави як такому [301, 200].

Проблема піднесення олігархії особливо актуальна для молодих країн, що знаходяться на шляху до демократії (у т.ч. і для України), адже неврівноваженість суспільно-політичного і правового життя дає змогу відповідним особам порушувати чинне законодавство. Слід сказати, що влада капіталу не повинна бути некерованою, оскільки у протилежному випадку можливими є концентрація більшості національного багатства в руках дуже небагатьох осіб, що може вести до зубожіння народу та занепаду суспільства (на жаль, такі тенденції помітні і в Україні наприкінці ХХ – на

початку ХХІ ст.), а також виникнення різноманітних криз, на зразок Великої Депресії 1929-1933 рр.

Відомий дослідник О.Д. Керімов солідаризується з Дж. Сарторі щодо того, що демократія є не владою народу або більшості, а лише «певною технологією набуття і здійснення державної влади меншістю за допомогою більшості, з опорою на більшість, але далеко не завжди в інтересах і на благо більшості» [302, 25-26]. Також ним виділяється низка недоліків демократії: а) можливість доступу до влади далеко не найкращих осіб; б) велика ймовірність необдуманих дій і хибного вибору; в) меншість, що прийшла до влади демократичним шляхом, набагато охочіше задовольняє свої особисті, а не суспільні інтереси; г) виборність негативно впливає на діяльність політиків, оскільки вони реально діють в інтересах меншості і лише прагнуть догодити більшості (часто всупереч її істинним інтересам); ґ) відсутність чіткої волі більшості як такої (25% виборців остаточно визначаються лише в останній день, а 10% виборців відчують «шок кабінки» і радикально змінюють раніше виношену думку вже при заповненні бюлетеня); д) фарисейство демократії, яка створює хибну впевненість, що кожен може взяти участь у здійсненні владних повноважень чи влитися до лав владарюючих; е) демократія часто довільно тлумачить волю більшості та буває агресивною до всього, що виходить за межі загальноприйнятого тощо [302, 29-44].

Крім того, слід додати, що зазвичай демократичний режим досить тісно взаємодіє з ринковою економікою. При цьому, варто зазначити, що, з одного боку, ринкова економіка продемонструвала достатньо високу ефективність в умовах стабільності, але, з іншого, демократичні перетворення часто настають в умовах кризи попереднього ладу, а спроба введення ринкової економіки в умовах кризи є кроком неоднозначним, або й необачним, що підтверджується хоча б хаосом на пострадянському просторі в 1990-х рр., коли в умовах несформованого громадянського суспільства та відсутності належної системи контролю за народним господарством було породжено

клептократію та плутократію. Крім того, сумнівним є перекладання відповідальності за економічну ситуацію на т.зв. «невидиму руку», яка протягом XX століття ніколи не відновлювала рівноваги у кризових умовах (це робила державна влада). У цьому контексті доречною видається думка президента Франції Н. Саркозі: «Ідея, що ринки завжди праві – безглузда ідея. Ідея невтручання держави померла. Ідея всемогутніх ринків померла» [303].

Відповідно, необхідно визнати, що ринкова економіка є корисною й ефективною при стабільному розвитку, але не в кризових умовах, за яких актуалізується значення державного регулювання.

Враховуючи викладене вище, на нашу думку, інститути демократії можуть бути ефективними не завжди, особливо в перехідних суспільствах [298, 367]. Як зазначає В.І. Пантін, ситуація нагадує замкнене коло: «нові демократичні політичні інститути не можуть стати достатньо ефективними, адже не мають необхідної підтримки з боку масових та елітарних груп суспільства, а одержати підтримку й легітимність ці інститути не можуть, оскільки на думку більшості населення не є ефективними, здатними допомогти у розв'язанні проблем, що виникають перед суспільством» [304, 400].

Тож, на нашу думку, демократія має настільки багато шансів на позитивну реалізацію, наскільки поступово й помірковано вона була сформована. Так, демократія в західних державах зароджувалася й розвивалася протягом тривалого часу, перш ніж дала змогу забезпечити в метрополіях колишніх колоніальних імперій властивий сучасності добробут. Періоду становлення багатьох сучасних демократичних держав західного світу було властиво чимало загальновідомих позитивних (завоювання свободи; утвєдження рівності; участь народу в управлінні державою; промислова революція; зростання життєвого рівня тощо) і негативних («огороджування» в Англії і зникнення (вимирання, еміграція, «перепрофілювання») селянства як класу; революції і революційний терор в

Англиї й, особливо, у Франції; епоха первісного накопичення капіталу (включаючи рабство, пограбування колоній, фінансування піратських рейдів урядами); епоха «дикого капіталізму» в ХІХ ст.; колоніальні бузувірства й геноцид автохтонного населення тощо) рис.

Досить показовим є й той факт, що кріпацтво в «деспотичній» Росії було скасовано 1861 р. волею царя, тоді як рабство в «демократичних» США – 1865 р. у результаті перемоги північних штатів у громадянській війні.

Маємо визнати, що процес утвердження демократичного ладу є неоднозначним, тривалим і складним.

Враховуючи викладене, варто сказати, що незважаючи на численні позитивні риси, народовладдя в умовах перехідного суспільства може також мати й негативний вплив, оскільки: по-перше, народ (особливо той, що не має давніх демократичних традицій) не є достатньо вольовим, свідомим та обізнаним у тонкощах політико-правового життя; тому він не може завжди належно самостійно здійснювати державну владу; по-друге, створюється широкий доступ до влади посередніх осіб, плутократів та клептократів; по-третє, часто в молодих демократіях наступництво влади є непослідовним, і влада не встигає довести свої програми до логічного завершення тощо.

На жаль, приклади уього цього сьогодні яскраво помітні в Україні, деяких інших державах пострадянського простору та «третього світу», які тільки нещодавно стали на шлях демократичних перетворень.

Тим не менше, варто підкреслити, що демократія є вартісною, враховуючи її спрямованість на служіння реалізації прав і свобод людини і громадянина. Забезпечення інтересів народу є надзвичайно важливою справою, оскільки за відсутності такого, невдоволеність народних мас загрожувє суспільній стабільності. При цьому, утворюється замкнене коло: невдоволеність народу породжує соціальну нестабільність, а суспільні потрясіння ще більше шкодять реалізації інтересів народу. Тому забезпечення стабільності й добробуту в суспільстві та державі немислиме в умовах заперечення демократії. Слід також додати, що демократія, як

важлива засада реалізації інтересів народу, є важливою підвалиною легітимності, а, отже, і сили держави.

Таким чином, у сучасних умовах державний режим в етатистській державі повинен сприяти реалізації ідеалів соціальної держави, давати змогу державі здійснювати патерналістський вплив на суспільство, забезпечувати високий рівень стабільності, а також, безумовно, забезпечувати реалізацію законних прав, свобод та інтересів людини і громадянина.

Варто зазначити, що благоденство тієї чи іншої держави значною мірою залежить від рівня її соціально-економічного розвитку. Ми схильні вважати, що за наявності високого життєвого рівня значно зменшується вулична злочинність, влада не вважається одіозною й ненависною, народ має достатні доходи, аби самостійно реалізувати основні свої свободи, права та інтереси, програми соціального забезпечення населення не є для багатой держави важким тягарем, у суспільстві відсутні підстави для радикалізації чи інших виявів девіантних схильностей; держава має достатньо ресурсів для гарантування проголошених прав і свобод, а також захисту своїх інтересів на міжнародній арені, панують спокій і порядок тощо [298, 367].

Сьогодні все більш визнаними стають економічні моделі, які об'єднують риси ринкової і планової економіки. Так, голландський вчений, лауреат Нобелівської премії з економіки Я. Тінберген сформулював «основне правило» економічної політики: «уряд повинен мати кілька різних засобів економічної політики (оскільки в економічних системах існує дві основні координаційні задачі (мікро і макро). Тому стає очевидним: для ефективного управління економікою необхідні хоча б два координаційні механізми – плановий і ринковий» [150, 69; 305].

Слід сказати, що суспільне благоденство можливе при значній варіативності державного режиму. Наприклад, такі найбагатші держави, як Кувейт, ОАЕ, Саудівська Аравія мають тоталітарно-релігійну систему, а європейські абсолютні монархії Нового часу сприяли подоланню анархії,

утвердженню достатньо могутніх національних держав, деякі з яких у майбутньому стали імперіями.

Натомість, Українська Козацька Держава, Річ Посполита (виборна монархія зі слабкою владою короля і широкими повноваженнями сейму), міста-держави Італії, УНР, Веймарська республіка та інші держави, що характеризувалися значно вищим рівнем демократизму державного режиму, ніж сучасні їм держави, були далекі від того, щоб забезпечити порядок і добробут, і, врешті решт, припинили своє існування.

Якщо поглянути на наведений вище (п. 2.2.) Рис. 1, стає зрозуміло, що більшість країн світу, близько 2/3, є якраз «несвободними» або «частково свободними». При цьому, серед «несвободних» і «частково свободних» країн є як світові лідери (Китай, Росія, Саудівська Аравія тощо), так і аутсайдери (Гвінея, Кот-д'Івуар та ін.). Так само, серед «свободних» країн є як процвітаючі (США, Німеччина, Японія тощо), так і вельми бідні (Малі, Гана, Монголія тощо).

Так само, не можна стверджувати, що тільки демократичний державний режим є єдиною запорукою благоденства. Так, скажімо, стан справ у багатьох сучасних «свободних» країнах Латинської Америки (Гайана, Суринам, Уругвай, Сальвадор та ін.), Африки (Гана, Бенін, Малі, Кабо-Верде, Сан-Томе і Прінсіпі та ін.), Азії (Індонезія, Монголія та ін.) та Океанії (Вануату, Мікронезія, Тувалу, Кірібаті, Науру, Маршалові острови та ін.) є не кращим, ніж в їхніх «несвободних» сусідів.

Більше того, сьогодні гегемонія у світі процвітаючих демократичних держав заходу (країни ЄС і США) все більше оспорюється такими досить далекими від демократії державами, як Росія, Китай та ін.

На нашу думку, все це переконливо засвідчує, що абстрактно взятий державний режим сам по собі не є запорукою добробуту і процвітання, важливою основою яких є рівень соціально-економічного розвитку суспільства. Проте впевнено можна сказати, що конкретний державний режим може сприяти соціально-економічному розвитку суспільства, але

лише за наявності трьох вимог: а) коли влада служить суспільним інтересам; б) коли влада є достатньо професійною і чесною; в) коли влада має достатньо широкі повноваження для реалізації своїх задумів [298, 368].

При цьому, М.О. Баранов зазначає, що інститути, які заважають концентрації влади, можуть паралізувати роботу уряду й перешкоджати проведенню реформ [306, 179-185].

Аби концентрація влади мала позитивний характер і не спрямовувалася на шкоду суспільству, владарюючі повинні нести відповідальність за свої діяння, як про це сказано вище.

Також, безумовно, надзвичайно важливою засадою оптимізації соціального буття та позитивного розвитку суспільства є стабільність, адже лише в умовах спокою і стабільності є можливою активізація планомірної позитивної діяльності численних суб'єктів громадянського суспільства, його оформлення та зростання його впливу.

Разом із тим, необхідно зазначити, що стабільність не є самоціллю. Швидше за все, вона має бути належним ґрунтом для планомірності реформ як важливої засади розвитку суспільства.

Так, скажімо, «ідеальна» стабільність деяких надто консервативних мусульманських держав (Афганістан, Ємен, Судан, Бангладеш та ін.), що ігнорує вимоги часу й реалії сучасності, часто може спричиняти негативні наслідки, оскільки, наприклад, важко уявити адекватність сьогоденню права, основним джерелом якого виступає Коран, створений ще в VII ст.

Професор Л. Харрісон зауважує: «іслам дуже відстає... практично в усіх аспектах. Показники мусульманського світу демонструють сильну протидію модернізації, що контрастує з тією авангардною роллю ісламських держав, яку вони відігравали у перших століттях зародження цієї релігії...» [307].

Натомість, нестабільність як загальне тло проведення певних реформ, зазвичай, прирікає їх на провал, розмір негативних наслідків якого, як правило, прямо залежать від міри нестабільності й масштабу запланованих

змін. Яскравим прикладом грандіозного провалу є перші роки незалежності багатьох пострадянських держав, коли спроба проведення масштабних реформ збіглася з досить високим рівнем нестабільності, а також суттєво загострила її.

У цьому аспекті варто згадати Н. Макіавеллі, який вважав, що державцеві, зазвичай, варто не порушувати усталених традицій, продовжувати лінію своїх попередників і без поспіху враховувати нові обставини буття [229, 34].

В.П. Горбатенко вважає, що реформи, як правило, модернізують і змінюють форму та зміст суспільних відносин, не порушуючи при цьому їхніх принципових засад. Цим реформи відрізняються від революцій, у ході яких характер перетворень є швидкоплинним і руйнівним для певної системи [308].

Тому бачимо, що реформи (на відміну від революцій, що передбачають руйнацію існуючих основ) спрямовані насамперед на збереження існуючих принципових засад буття суспільства, певне їх оновлення в умовах динамічного життя. Водночас, реформи є закономірним процесом у межах певного напрямку суспільного розвитку, невід'ємною складовою стабільності й розвитку, що дає змогу зберігати й застосовувати усталений лад, традиції до реалій певного часу.

При цьому, можна говорити про наявність зв'язку між стабільністю й реформами, коли, по-перше, останні являють собою певну форму трансформації суспільного буття, спрямовану на збереження першої, а, по-друге, успіх тих чи інших реформ залежить від рівня стабільності під час їх реалізації.

Слід наголосити, що найбільш стабільним є управління в тих державах, де домінуюче становище займає виконавча влада. В.Є. Чиркін зазначає, що високий рівень стабільності забезпечується у теократично-абсолютистських й дуалістичних монархіях, а також у президентських республіках. Натомість у парламентарній монархії і парламентарній республіці партійна

приналежність міністрів, склад уряду повніше й точніше відображає зміни суспільної думки, її коливання передусім через парламент, що зумовлює значний недолік – нестабільність уряду. Так у післявоєнній Італії (на 1998 р.) змінилося 56 складів уряду [65, 151-152], а в Україні за роки незалежності – близько двадцяти, зважаючи на те, що наша держава є змішаною республікою!

Варто сказати, що на думку О.Д. Керімова, домінуюче становище виконавчої влади є історично визначеним, об'єктивно зумовленим всім ходом розвитку людської цивілізації [302, 106-107], оскільки саме вона має найбільші фінансові, матеріально-технічні, техніко-технологічні, організаційні, людські та ін. ресурси; надзвичайно великі можливості впливу на всі інші державно-владні структури, передусім на парламент; є ініціатором прийняття більшості законів; має найміцніші управлінські потужності; створює переважну більшість нормативних (підзаконних) актів; характеризується найбільшою оперативністю тощо [302, 100-112].

З цього ми робимо висновок, що стабільність управління, як важлива засада його досконалості, тісно пов'язана з домінуванням виконавчої влади [298, 366].

Аналізуючи природу влади, С.С. Алексєєв зауважує: «Політична, державна влада, яка і робить «право правом», у той же час являє собою явище, певною мірою з ним, правом, несумісне, таке, що є по відношенню до права таким, що протидіє, а іноді чужим, гостро ворожим фактором» [309, 197]. Причини цього парадоксу вчений вбачає у тому, що влада є суперечливою категорією, якій одночасно притаманні як позитивні (необхідність і конструктивність в контексті оптимізації людського буття, управління суспільними справами тощо), так і потенційно-негативні (тенденції «самозростання», невпинної централізації, нетерпимості до будь-якої іншої влади) риси. При цьому, у випадку надмірного переважання останніх, та під впливом низки інших причин, влада ризикує перетворитися в тоталітарну [309, 197].

Разом із тим, Ф.А. фон Хайєк вказує, що влада обмежується і ґрунтується на громадській думці про певні властивості, які повинні мати її акти, навіть законодавчу владу мислитель визнає сувереном лише до того часу, поки вона виправдовує сподівання громадськості [102, 131-132].

Таким чином, легітимність, підтримка громадськості є визначальною підвалиною досконалості будь-якого державно-політичного режиму. Разом із тим, легітимність можлива лише при задоволенні законних прав і свобод людини і громадянина. Тому будь-який режим, навіть авторитарний, повинен служити їх реалізації, аби не бути поваленим.

Разом із тим, необхідно сказати, що певною мірою самій природі владарювання відповідають деякі достатньо прийнятні риси авторитарного режиму, зокрема: відсутність штучного піднесення ролі судової чи законодавчої влади; відсутність надмірної свободи, що перевищує розумні межі; наявність певної елітарності й реальна здатність влади керувати політичними та економічними процесами, вживати в разі потреби певних рішучих заходів.

Слід зазначити, що засади й рівні авторитаризму можуть бути різними: від раціональних, виправданих ситуацією (стан війни, суспільна криза), до ірраціональних, коли авторитаризм набуває крайньої форми жорстокості. При цьому, авторитаризм і тоталітаризм не слід ототожнювати. На відміну від останнього авторитарним формам влади властиві певні елементи демократизму, зокрема автономія особистості й суспільства в неpolітичних сферах. Варто наголосити, що авторитаризм вважається виправданим і природним за умови краху старих соціальних структур, переходу до нових. Він є досить поширеним (певні монархії, диктаторські режими, військові хунти і т.п.), що пояснюється низкою його позитивних можливостей, особливо при проведенні радикальних реформ: забезпечення громадського порядку, проведення швидкої реорганізації соціальних структур, концентрація зусиль і ресурсів для виконання конкретних завдань тощо [152, 30].

Слід додати, що елементи авторитаризму певною мірою відповідають природі етатистської держави, насамперед у контексті посилення державної влади, курсу на стабілізацію соціального буття, елітарності влади, пріоритету інтересів держави і її серйозного впливу в політичній та економічній сферах.

Саме тому, у сучасному світі авторитарні (інколи навіть тоталітарні) режими часто існують в етатистських державах.

Варто сказати, що за дослідженнями Freedom House, відображеними на Рис. 1 (п. 2.2.), більшість сучасних етатистських країн віднесено до «несвободних» або, у кращому разі, «частково свободних» – це стосується Росії, Китаю, Північної Кореї, країн Перської затоки, Білорусі, Куби та ін.

Разом із тим, не можна заперечувати й того факту, що в багатьох сучасних етатистських державах, незважаючи на їхню «несвободу», має місце динамічний прогресивний розвиток (Росія, Китай, країни Перської затоки тощо).

Відповідно, на нашу думку, авторитаризм може виявлятися (особливо у кризових умовах) корисним як знаряддя етатистської держави, що дає їй змогу ефективно керувати суспільними процесами та розвивати соціально-економічну сферу, як основу суспільного добробуту і процвітання [298, 369].

Зрозуміло, однак, що авторитаризм повинен бути не правилом, а швидше за все винятком для державної влади. За умови нормального розвитку інститутів громадянського суспільства та ефективного функціонування держави він є малоприйнятним, бо тією чи іншою мірою порушує права та законні інтереси громадян, тим самим підриваючи легітимність як основу сили держави. Натомість, у кризових умовах застосування авторитаризму може бути виправдане крайньою суспільною необхідністю, коли метою авторитаризму є відвернення певного великого зла чи зменшення масштабів трагедії (війна; масштабна загальносоціальна, суспільно-економічна чи системна криза; стрімке зростання злочинності; поширення епідемій тощо).

Слід сказати, що історія підтверджує наведену вище позицію: наприклад, під час війни в багатьох країнах навіть демократичний режим трансформується в авторитарний – панує воєнний стан, оголошуються комендантські години, вибори не проводяться, продовольство відпускається по картках і т.ін.

В.В. Бушанський зазначає, що авторитаризму властиві позитивні й негативні риси, але сама закономірність його виникнення (необхідність подолання кризи, наведення порядку, прискорення формування нової системи суспільного буття, управління народним господарством тощо) певною мірою його виправдовує. Водночас, ефективність та функціональність авторитаризму дають змогу констатувати, що авторитарні важелі управління варто не ігнорувати, а використовувати [310, 593].

При цьому, загалом слід сказати, що певний авторитарний режим у конкретній етатистській державі є виправданим настільки, наскільки він є легітимним. Тому, скажімо, недемократичні режими в Росії, Білорусі, Китаї, країнах Перської затоки, очевидно, є більш доречними, ніж в Північній Кореї.

Легітимність авторитарної влади значною мірою залежить від причин її утворення, адекватності застосованих нею заходів реаліям суспільно-політичного буття, зрештою, особистих якостей голови держави.

Також враховуючи, що реальними факторами, які обмежують всесилля влади, є її розсудливість і моральна свідомість, а також можливість протидії підвладних [56, 217-218], слід сказати, що саме ці фактори заслуговують на визнання в якості фундаментальних засад забезпечення відповідності певного державного режиму ідеалам добра і справедливості.

Тому з одного боку, формування влади має відбуватися на основі критеріїв моральності і професійності, а, з іншого, – на основі реальної відповідальності представників влади за свої діяння (як про це сказано вище).

Зазначимо, що в умовах суворого добору за особистими якостями та реальної відповідальності, влада може бути наділена достатньо широкими

повноваженнями, оскільки ймовірність їх застосування саме на благо народу, суспільства та держави, за таких обставин, різко зростає.

Отже, державний режим етатистської держави, в ідеалі, має включати позитивні демократичні та, за потреби, авторитарні риси, зокрема щодо захисту прав і свобод людини і громадянина, реальної відповідальності влади, побудови соціальної держави, патерналізму, стабільності влади, піднесення її виконавчої гілки, розширення втручання держави в економіку, управління народним господарством тощо.

3.2.2. Функції сучасної етатистської держави

Дослідженню функцій держави було присвячено праці таких авторів, як О.В. Бермічева [311], В. Борденюк [312], Б.П. Ганьба [313], М.В. Жигуленков [314], С.К. Могил [315], Н.М. Онищенко, О.М. Лощикін [316], П.В. Онопенко [317], О.В. Родіонова [318; 319] та ін.

На думку відомого вченого В.С. Нерсисянца, функції держави по відношенню до суспільства (громадянського суспільства) – це основні напрями її діяльності, спрямованої на розв’язання спільних справ суб’єктів суспільства (громадянського суспільства) [45, 629].

Цікавою видається концепція відомого історика Ф. Броделя, який вважав, що загалом у «нових» держав (держав, що сформувалися у Новий час й існують нині) було три основні напрями діяльності, три головні завдання:

1. Заставити слухатися, підкорити агресивні схильності людей, очистити внутрішнє життя від спалахів насильства, «зарезервувати» потенціал агресивності для війн із зовнішніми ворогами.

2. Контролювати різними способами економічне життя, організувати його так, щоб воно розвивалося безперебійно та забезпечувала державі отримання значної частини національного доходу – джерела усіх її витрат, у

т.ч. на утримання чиновництва, армії і поліції, ведення війн, здійснення міжнародних справ.

3.Брати участь у духовному житті, заохочувати одні й обмежувати інші культурні, ідеологічні чи релігійні течії і теорії [320, 403].

Загалом, можна сказати, що перш за все будь-яка держава виконує три такі завдання: управління господарством та суспільством, захист класу провладної верхівки й придушення опору класу підвладних, оборона власної території та (за можливості) грабіж і загарбництво чужої. Щоправда, у результаті розвитку суспільства з'являється можливість більш цивілізованої діяльності держави [321].

Із плином часу, розвитком суспільства та інститутів держави, кількість і єство функцій держави зростають, пропорційно ускладненню соціального буття.

В умовах сьогодення, існує чимало критеріїв типології функцій держав.

Функції держави класифікуються:

- за тривалістю дії: на постійні і тимчасові;
- за значенням: на основні та неосновні;
- за видимістю: відкриті й латентні;
- за впливом на суспільство: охоронні та регулятивні;
- за сферою суспільного життя: на зовнішні та внутрішні.

Функції держави також можуть бути класифіковані й за іншими критеріями, проте основним вважається їх поділ на внутрішні і зовнішні.

До внутрішніх функцій держави належать:

- правова функція — забезпечення правопорядку, встановлення правових норм, що регулюють суспільні відносини та поведінку громадян, охорона прав і свобод людини і громадянина;

- політична функція — забезпечення політичної стабільності, формування програмно-стратегічних цілей та завдань розвитку суспільства;

- організаторська функція – впорядкування всієї владної діяльності, здійснення контролю за виконанням законодавства, координація усіх суб'єктів політичної системи;

- економічна функція – організація, координація та регулювання економічних процесів за допомогою податкової та кредитної політики, планування, створення стимулів економічної активності, здійснення санкцій;

- соціальна функція – забезпечення солідарних відносин у суспільстві, співробітництва різних соціальних станів суспільства, реалізація принципу соціальної справедливості, захист інтересів тих категорій громадян, які внаслідок об'єктивних причин не можуть самостійно забезпечити собі гідний рівень життя (інваліди, пенсіонери, матері, діти), підтримка житлового будівництва, охорони здоров'я, системи громадського транспорту;

- екологічна функція – гарантування людині здорового довкілля, встановлення режиму природокористування;

- культурна функція – створення умов для задоволення культурних запитів людей, формування високої духовності, громадянськості, гарантування відкритого інформаційного простору;

- освітня функція – діяльність щодо забезпечення демократизації освіти, її неперервності та якості, надання людям рівних можливостей одержання освіти.

До зовнішніх функцій держави належать:

- функція забезпечення національної безпеки – підтримка достатнього рівня обороноздатності суспільства, захист територіальної цілісності, суверенітету держави;

- функція підтримки світового порядку – участь у розвитку системи міжнародних відносин, діяльність щодо запобігання війнам, скорочення озброєнь, участі у розв'язанні глобальних проблем людства;

- функція взаємовигідного співробітництва в економічній, політичній, культурній та ін. сферах з іншими державами [321].

Разом із тим, російська дослідниця Л.О. Морозова пропонує виділити п'ять груп загальних функцій держави: економічну, політичну, соціальну, ідеологічну, екологічну [322, 106].

Дослідники В.М. Жиміров, О.Г. Тищенко, В.О. Колокольцев зазначають, що важливими критеріями класифікації функцій держави ще з середини ХХ ст. визнається сфера їх дії та соціальне значення. На думку цих дослідників, враховуючи, що здійснення деяких функцій держави одночасно стосується питань і зовнішньої, і внутрішньої політики, доречним є виділення трьох основних груп функцій держави за сферою дії:

1. Внутрішні функції держави – це основні напрями державної діяльності, реалізація яких обмежена юрисдикційною територією держави (функції забезпечення стабільності та охорони державного ладу, збирання податків, фінансового контролю та ін.).

2. Зовнішні функції держави – це основні напрями діяльності держави у сфері міжнародних відносин (функції оборони, міжнародного співробітництва та ін.).

3. Комплексні (універсальні) функції можуть реалізовуватися як у внутрішній, так і в зовнішній сфері діяльності держави (політична, економічна, соціальна функція, охорона законності і правопорядку, інформаційно-комунікативна функція та ін.) [323, 7-8].

Доречно згадати думку деяких дослідників, які стверджують, що залежно від характеру впливу глобалізаційних процесів функції сучасної держави можуть бути диференційовані на антиглобалізаційні та нейтральні. Так, до числа перших належать: а) забезпечення стратегічного рівня національної (економічної) безпеки за рахунок здійснення заходів, пов'язаних з примноженням технологічного потенціалу країни та ефективною реструктуризацією економіки; б) підвищення якості людського капіталу, що безпосередньо передбачає активні дії урядів у галузі культури, збереження національної ідентичності, запровадження сучасних освітніх програм і розвитку охорони здоров'я; в) формування сприятливого іміджу

держави. До числа других слід віднести створення і регулювання правової основи функціонування економіки, проведення політики макроекономічної стабілізації, вплив на розміщення ресурсів і діяльність у сфері розподілу доходів та ін. [324, 7].

На думку деяких дослідників, в умовах глобалізації можливе виявлення руйнівного впливу центробіжних сил, нею породжених, що може зумовити розрив традиційних зв'язків всередині країни, деградацію неконкурентноздатних (але необхідних, наприклад – АПК) виробництв, загострення соціальних проблем і зміни моделей поведінки. При цьому, негативні вияви глобалізації в загальному плані зумовлені: нерівномірністю розподілу переваг від глобалізації в окремих галузях національної економіки; можливістю втрати суверенними урядами контролю над економікою та дестабілізацією фінансової сфери. Тому, очевидно, найбільш серйозної трансформації зазнають функції держави, безпосередньо пов'язані з забезпеченням національної та економічної безпеки [324, 8].

На думку дослідника А.С. Ілларіонова, під економічною безпекою слід розуміти таке поєднання економічних, політичних і правових умов, яке забезпечує стійке на перспективу виробництво максимальної кількості економічних ресурсів на душу населення найбільш ефективним способом [325, 49].

Дослідник О.М. Данилов вважає, що комплексна оцінка рівня досягнення економічної безпеки включає: оцінку ресурсного потенціалу та можливості його розвитку; рівень ефективності використання ресурсів (та співвідношення з аналогічними показниками розвинених країн); оцінку конкурентоспроможності країни; рівень соціальної стабільності й оцінку умов відвернення та розв'язання соціальних конфліктів; цілісність територіального й економічного простору [326, 172].

Загалом же, дослідники О.С. Бендь та Л.Ю. Бондаренко зазначають, що «завдання збереження економічної безпеки за останні 10 років остаточно

укріпило свій статус в якості основної функції держави» і прогнозують зростання ролі держави в умовах глобалізації [324, 8-9].

Таким чином, слід сказати, що сьогодення вимагає від сучасної держави активізації, підвищення впливу в найважливіших сферах буття суспільства, адже успішність діяльності держави є важливою засадою її легітимності та стабільності, як підвалин самозбереження держави.

Варто згадати, що під функціями держави розуміють основні напрями її діяльності в найголовніших сферах життя суспільства по виконанню головних завдань держави; при цьому, держава діє в тих цілях, для здійснення яких вона виникла, а самі функції держави залежать від її соціальної природи [65, 99].

Дослідник А.О. Куковський зазначає, що традиційно функції держави визначаються як основні напрями діяльності держави, що зумовлені її сутністю і змістом, а також завданнями й цілями, що стоять перед нею на певному етапі її розвитку, її соціальним значенням [327, 7].

При цьому, на нашу думку, по-перше, невтручання держави в буття соціуму не тільки суперечить логіці її утворення, а й таїть у собі велику небезпеку для суспільства, а, по-друге, функції держави виражають її сутність [328, 23].

І.Г. Савченко зауважує, що історично склалися два підходи до реалізації органами державної влади соціальних функцій – ліберальний та етатичний [122, 7]. Вони є похідними від двох основних моделей співвідношення громадянського суспільства та держави – лібералізму та етатизму: перша доводить шкідливість втручання держави в буття громадянського суспільства, друга – корисність [45, 632].

Таким чином, можна сказати, що кількість і масштаб функцій, що здійснюються державою, може варіюватися – від абсолютного мінімуму в ліберальній державі (коли діяльність держави фактично обмежується підтримкою правопорядку та зовнішньої безпеки) до абсолютного

максимуму в етатистській (коли функції держави охоплюють практично усі сфери буття суспільства).

Спробуймо ж визначити єство та особливості функцій сучасної етатистської держави.

Насамперед необхідно вказати на той факт, що прагнення до патерналізму, опіки й контролю за багатьма, якщо не усіма, сферами буття суспільства є однією з особливостей етатистської держави. Історія і сучасність цілком підтверджують викладену вище думку – значне втручання держави в буття суспільства сьогодні найбільш помітне у мусульманському світі (де найважливішим джерелом права є Коран, що регулює навіть найбільш приватні сфери життя), у Північній Кореї, та, значно меншою мірою, – у Китаї, Росії, Білорусі та ін.

При цьому, результати такого втручання можуть варіюватися – від бідності і відсталості в таких державах як Йемен чи Пакістан, до багатства і процвітання в таких державах, як Саудівська Аравія чи ОАЕ. Більше того, деякі етатистські держави навіть можуть претендувати на світову гегемонію (Росія, Китай).

Таким чином, сумнівними нам видаються думки, що функціональна перенасиченість етатистських держав неодмінно завжди зумовлює їх тоталітаризацію, стагнацію і крах.

Загалом, варто зазначити, що етатистські держави, яким властиве широке патерналістське втручання в буття суспільства, реалізують практично усі функції, що можуть бути властиві державі загалом, включаючи як ті, що реалізуються ліберальною державою, так і ті, що є для неї надмірними і протиприродними.

При цьому, чим більш етатистською є держава, тим більше функцій вона має і тим глибше вона втручається в буття суспільства.

Тому перелік функцій сучасної етатистської держави є надзвичайно широким і включає безліч функцій, зокрема: правову; політичну; організаторську; економічну; соціальну; екологічну; культурну; освітню

функції; функцію забезпечення національної безпеки; функцію підтримки світового порядку; функцію взаємовигідного співробітництва в економічній, політичній, культурній та ін. сферах з іншими державами; функцію забезпечення стабільності та охорони державного ладу; збирання податків; фінансовий контроль; охорону законності і правопорядку; інформаційно-комунікативну функція; забезпечення стратегічного рівня національної (економічної) безпеки; підвищення якості людського капіталу; формування сприятливого іміджу держави тощо.

Насамперед необхідно зазначити, що в етатистській державі підноситься значення політичної та організаторської функцій. Державний інтерес ставиться понад усе. Держава проголошує себе виразником інтересів суспільства й намагається їм служити, насамперед шляхами координації діяльності усіх суб'єктів політичної системи і забезпечення суспільно-політичної стабільності.

При цьому, варто сказати, що стабільність, як така, можлива лише в умовах легітимності державної влади, для чого сучасній етатистській державі слід відмовитися від обмеження прав і свобод людини й громадянина, запровадити ефективну систему відповідальності представників влади (як про це сказано вище), спрямовувати свою діяльність на забезпечення інтересів народу тощо.

Особливе місце в системі функцій сучасної етатистської держави належить т.зв. антиглобалізаційним функціям, до числа яких дослідники О.С. Бендь та Л.Ю. Бондаренко зараховують, насамперед забезпечення національної (економічної) безпеки, підвищення якості людського капіталу, формування належного іміджу держави [324, 7] тощо.

Справді, якщо взяти до уваги той факт, що глобалізація кидає виклик державності [141, 667; 142, 49; 139], цілком природно, що державницькі суспільства прагнуть протидіяти такому її впливу за допомогою інституту етатистської держави. Виявами цих процесів можна вважати «закритість» і консерватизм ісламського світу, автаркію Північної Кореї, фактичну

незмінність лідерів у Білорусі, Казахстані та Росії, однопартійні системи в Китаї, Туркменістані та на Кубі, значне втручання більшості названих держав в економіку тощо.

Враховуючи, що вільний, практично зовсім не регульований ринок може зумовлювати утворення монополій, які не зацікавлені у збереженні вільної конкуренції, політичної свободи та незалежного правосуддя [45, 634], а у XX ст. виявилось, що саморегулювання без допомоги держави створює чимало проблем, пов'язаних із циклічністю суспільного розвитку, відображеного у фазах підйому, спаду, кризи [45, 635-636], стає очевидно, що ліберальний шлях розвитку держави й суспільства має недоліки, власне, так само, як й етатистський.

При цьому, необхідно зауважити, що в сучасних умовах актуалізується значення синтезу позитивних рис різних моделей (етатизму й лібералізму, соціалізму й капіталізму тощо), про що зазначали ще автори теорії конвергенції – П. Сорокін, Дж. Бернем, Дж.К. Гелбрейт, які вважали, що окремі різні економічні системи не є досконалими, тому зростає значення зближення систем, створення нових форм соціально-економічного та культурного життя, які б концентрували те найкраще, що наявне в окремих системах [329].

Тому цілком природно, що сьогодні більше не існує «мінімальних» держав, які встигли достатньо себе скомпрометувати протягом XIX – початку XX ст. Натомість, на сучасному етапі свого розвитку, людство все більше орієнтовано на ідеали соціальної держави, положення про яку містяться в конституціях багатьох країн.

Зауважимо також, що, на нашу думку, можливість побудови «мінімальної» соціальної держави є сумнівною внаслідок того, що мінімальна держава (сама природа якої не передбачає широких заходів соціального характеру) просто не витримає навантаження, яке, зазвичай, властиве соціальній державі [330, 17].

Річ у тім, що мінімальна держава є антиподом етатистської. Класичними прикладами мінімальної держави були ліберальні держави XIX ст., у яких не йшлося про широкі соціальні гарантії, і навіть про наявність реальних прав робітників. Якщо взяти до уваги той факт, що основними функціями мінімальної держави вважається підтримка обороноздатності та правопорядку, зрозуміло, що вся система такої держави розрахована саме на здійснення зазначених вище заходів. Тому соціальні гарантії не передбачені ні її природою, ні бюджетом.

Важливо також звернути увагу на особливості слабкої держави, як антиподу сильної. Якщо останній притаманні ефективність та породжена нею підтримка з боку задоволеного народу, можна дійти висновку, що ні ефективністю, ні легітимністю слабка держава, на відміну від сильної, не володіє.

Доречно також згадати, що деякі дослідники схильні залежно від ефективності класифікувати держави на: а) сильні; б) слабкі; в) ті, що розпадаються; г) ті, що розпалися [94, 68]. Відповідно, якщо взяти до уваги той факт, що держава не є статичною, а завжди знаходиться в розвитку, можна передбачити, що наведені вище різновиди держав можуть переходити один в інший. При цьому, зрозуміло, слабка держава ближче до розпаду, ніж сильна.

Усе це підтверджує викладену вище тезу про те, що сильна держава придатніша до реалізації ідеалів соціальної держави, ніж слабка або мінімальна.

Дослідниця К.С. Романова констатує: «Будучи завоюванням цивілізації, держава, як соціальний феномен, пройшла тривалий історичний шлях розвитку, перетворилася в певну соціальну сферу. Сьогодні держава це не просто інструмент влади одного класу, а сила, що організує життя суспільства, визначальний елемент його організації не тільки політичної, а й соціальної. Умовно виділяються три моделі соціальної держави.

Ліберальна, або англосаксонська (приклад – Велика Британія). У ній державні зобов'язання зведено до мінімуму – захисту від бідності найбільш незабезпечених. Потреби інших громадян у захисті доводиться задовольняти вільному ринку і самостійно.

Скандинавська, або соціал-демократична (приклад – Швеція). Вона націлена на боротьбу з бідністю й забезпечення гідного життєвого стандарту для усіх громадян – за умови, що ті беруть участь у системі зайнятості.

Континентально-європейська – соціальна держава (найбільш яскравий приклад – Німеччина), яка поєднує боротьбу проти бідності із забезпеченням гідного рівня життя усім громадянам. При цьому держава разом із соціальними партнерами регулює ринок праці, скорочуючи безробіття» [331, 172].

Деякі дослідники (Ф. Норманн, Т. Тімоті, Г.Н. Краснолуцький) наводять альтернативну типологію «держав благоденства»:

1.«Позитивна держава соціального захисту» – ґрунтується на ідеології індивідуалізму та охороні корпоративних цінностей і не гарантує високого рівня захисту усім верствам населення (прототип – США).

2.«Держава соціальної безпеки» – забезпечує повну зайнятість населення із доходами, не нижчими прожиткового мінімуму й гарантує рівність можливостей, а не матеріальну рівність (прототип – Велика Британія).

3.«Соціальна держава всезагального благоденства» – реалізує принципи рівності, солідаризму, корпоративізму, активно проводить соціальну політику через державні й суспільні служби, вирівнює відмінності в доходах населення (прототип – Швеція) [332].

При цьому, доречно звернути увагу та той факт, що соціальна держава за своєю природою є тісно спорідненою з державою загального благоденства, патерналістською, етатистською державою. Так, ще М.М. Коркунов зазначав, що визнання головною ціллю держави здійснення благоденства властиве

поліцейській державі [53, 53]. Тому, сама спроба побудови соціальної держави в будь-якій країні вже є проявом елементів етатизму.

Тому на нашу думку, цілком справедливо було б виділити ще й четверту модель соціальної держави – соціальну етатистську державу, тим паче, що вони відомі історії (наприклад, СРСР) і сучасності (країни Перської затоки, Росія, Білорусь тощо).

На нашу думку, до особливостей моделі соціальної етатистської держави варто віднести підвищений рівень патерналізму, широту втручання держави в економіку та інші сфери суспільного буття, домінування держави у процесі здійснення соціального забезпечення, орієнтацію на забезпечення всезагальної рівності тощо.

Реалізація ідей соціальної держави, держави загального благоденства займає важливе місце в діяльності етатистської держави. Патерналізм, забезпечення достатньо високого життєвого рівня, принаймні доступних (якщо не безкоштовних) освіти й охорони здоров'я, суспільних злагоди й добробуту тощо є своєрідною «компенсацією» за деякі незручності етатизму. Одержавлення суспільства передбачає не тільки посилення держави, а й застосування нею своєї широкої влади на благо суспільства. При цьому, ми схильні бачити важливу відмінність етатистської держави від ліберальної. Перша проголошує, можливо, менше прав і свобод, але практично гарантує їхню реалізацію для всіх членів суспільства, часто забезпечує реальну рівність, тоді як друга проголошує надзвичайно широкий комплекс прав і свобод, але фактично не втручається в процес їхньої реалізації. Тому можливість скористатися ними мають не всі [328, 24-25].

При цьому, варто зазначити, що реалізація ідеалів соціальної держави та задоволення основних природних і законних прав, свобод та інтересів людини і громадянина є першочерговим завданням сучасної етатистської держави, заради втілення якої, власне, і передбачається дещо підвищений рівень її втручання в буття суспільства.

Особливе місце в системі функцій етатистської держави займає втручання держави в економіку з метою оптимізації її функціонування на благо всього суспільства.

У цьому контексті, слід згадати, що етатистська держава тісно пов'язана з реалізацією патерналістських ідей [11, 115-116], та ідей втручання в економічну (та ін.) сферу буття суспільства [2, 367; 4; 5].

Достатньо важливим сьогодні й досить неоднозначним є питання щодо меж і характеру втручання держави в економіку.

Гадаємо, що таке втручання повинно мати два основні напрямки, перший з яких виражається у здійсненні державою патерналістсько-партнерських заходів по відношенню до бізнесу, другий – у безпосередній соціально-необхідній патерналістській діяльності держави у ключових галузях національного господарства з метою забезпечення загального благоденства.

Положення класичного лібералізму щодо «мінімальної держави», «нічного сторожа» тощо вже давно себе скомпрометували численними кризами, ними породженими (наприклад, Велика Депресія 1929-1933 рр.). Сьогодні нерегульована ринкова економіка більше не визнається єдиною панацеєю, адже «невидима рука» є ефективною далеко не завжди. Дж. Сорос влучно зауважив: «Фундаменталісти вважають, що ринок зорієнтовано на рівновагу і що переслідування учасниками ринку особистих інтересів найбільшою мірою відповідає інтересам суспільним. Це неправильно, оскільки від кризи фінансові ринки завжди рятувало втручання влади» [303].

При цьому, варто звернути увагу на той факт, що планова економіка також не є панацеєю, оскільки їй, окрім позитивних (відсутність інфляції, або інфляція, близька до нульової; безробіття, близьке до нульового; незначне соціальне розшарування; можливість концентрації ресурсів для виконання певних важливих завдань тощо [333]), властиві також і негативні риси (складність оперативного реагування на потреби суспільства, можливість прийняття неправильних рішень; відсутність у виробників стимулів до

інновацій, ефективності використання ресурсів, розширення асортименту товарів і послуг; складність заміни старого обладнання на нове через необхідність призупинення виробництва, що становить загрозу невиконання плану [333] та ін.).

Тому сьогодні у світі все більшого визнання набирають системи, що поєднують елементи ринкової і планової економіки [200-205; 305; 334 та ін.].

Важливо в цьому контексті окреслити основні загальновизнані функції держави як суб'єкта господарювання, зокрема:

1. Виробництво суспільних благ та послуг (оборона, освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, регулювання діяльності природних монополій та ін.).

2. Корегування економічних інтересів суб'єктів приватного сектору з метою їх гармонізації із загальнодержавними пріоритетами, підтримка науково-технічної сфери, інвестиційної активності на перспективних, але ризикованих для приватного капіталу напрямках малого підприємництва і т.д.

3. Формування правового простору функціонування господарюючих суб'єктів усіх форм власності, що, з одного боку, гарантує захист їхніх прав, а з іншого – регламентує їх діяльність з метою захисту прав споживачів, охорони довкілля, забезпечення безпеки праці тощо [334, 81; 335].

Слід зазначити, що необхідність взаємодії держави й бізнесу сьогодні вже є практично загальновизнаною. Дослідники А.Л. Кураков та Є.А. Дмитрієва підкреслюють, що «економічна теорія і практика переконливо доводять: немає і не може бути ефективної, такої, що базується на сучасних науково-технічних досягненнях, соціально орієнтованої ринкової економіки без активної регулюючої ролі держави» [320, 404].

Основними принципами економічної політики сучасної держави вважаються такі: а) держава бере на себе те, що неспроможний здійснити приватний бізнес; б) держава не конкурує з бізнесом, а допомагає йому; в) держава бере на себе деякі збитки, аби забезпечити прибуток підприємствам, іноді окремим галузям [320, 404].

Тому можна сказати, що патерналізм по відношенню до бізнесу, як етатистський вияв сучасної держави, є дуже поширеним і практично загальноновизнаним у світі.

Разом із тим, теорія етатизму передбачає значну участь держави в економіці [4-6 та ін.]. Практика підтверджує теорію: практично всі етатистські держави здійснюють тією чи іншою мірою велике втручання в економіку – це стосується й абсолютних монархій Нового часу, і СРСР, й наполеонівської Франції, й ататюрківської Туреччини, і Третього Рейху, і сучасних Росії, Китаю, країн Перської затоки та ін.

В умовах командно-адміністративної системи держава не просто впливає на економіку, а є організатором і керівником усього господарського й політичного життя країни. Вона тотально регулює всі процеси в суспільстві: що; скільки виробляти; кому продавати; коли сіяти; розмір заробітної плати, штат робітників на підприємстві, ціни та ін. [320, 403].

Теоретично, якщо уявити можливість ідеального планування й організації господарства, наведені вище риси командно-адміністративної системи могли б бути дуже корисними. Однак на практиці часто ситуація є зовсім протилежною: необхідність прискіпливо керувати не десятками, а мільйонами людей і тисячами підприємств в умовах придушення особистої ініціативи можуть гальмувати розвиток економіки, породжувати надмірну чисельність бюрократичного апарату, що врешті решт може зумовити масштабну кризу. Очевидно, саме внаслідок зазначених вище факторів, а також надмірних військових витрат, свого часу розпався СРСР.

Слід визнати, що якщо підприємництво відповідно до означення завжди пов'язане з ризиком, то в разі, якщо держава безпосередньо займатиметься ним, вона так само ризикуватиме. Наслідки такого ризику можуть бути дуже трагічними.

Отже, державі, якщо вона має намір займатися підприємництвом, варто сконцентрувати свої зусилля насамперед у відносно безпрограшних напрямках бізнесу. Реалії буття та їх дослідження свідчать, що до останніх в

умовах сьогодення варто віднести виробництво і збут алкогольно-тютюнових виробів, товарів масового споживання (такі товари широко й постійно споживаються), надання кредитів під заставу (держава нічим не ризикує), діяльність у нових надприбуткових галузях (мобільний зв'язок тощо) та ін. Можливо, в деяких сферах досить виправданою була би монополія держави (земельні відносини; зв'язок; галузі експортної орієнтації; використання надр; військово-промисловий комплекс тощо).

Враховуючи масштаб держави як суб'єкта господарської діяльності, збитки однієї з галузей зможуть бути перекриті доходами інших, у разі належної диверсифікації економіки. Крім того, рівномірне функціонування підприємств усіх форм власності та належна сплата податків сприятимуть збалансованості народного господарства.

Зрозуміло, однак, що наведені вище заходи мають здійснюватися державою разом із підтримкою приватного бізнесу, а також деяких малорентабельних, але необхідних галузей народного господарства (АПК та ін.).

З метою надання етатистській державі реальної можливості належним чином виконувати покладені на неї функції, такій державі варто здійснювати достатньо широке втручання в економіку з тим, щоб забезпечити хоча б часткове покриття витрат держави (у т.ч. на соціальні питання) за рахунок доходів державного сектору економіки.

При цьому, на нашу думку, необхідно вказати, що перспективними напрямками втручання держави в економіку, у межах етатистської парадигми, є заходи щодо: реалізації ідей потекціонізму, підтримки національного виробника, забезпечення переважання експорту над імпортом, активізації діяльності держави у стратегічних та надприбуткових галузях народного господарства, підтримка державою певних малорентабельних, але необхідних галузей (АПК та ін.), виробництва продукції масового споживання, забезпечення належного контролю за експлуатацією природних

ресурсів (а то й, за наявності відповідних обставин, відповідна монополія держави) тощо.

Варто сказати, що більшість наведених вище заходів у той чи інший час застосовувалися тими чи іншими державами: протекціонізм, меркантилізм, підтримка національного виробника, забезпечення позитивного сальдо, безпосередня діяльність держави в певних галузях народного господарства та ін. – усе це було властиве багатьом європейським суспільствам періоду становлення національних держав в Новий час, а в певних випадках подекуди зберігається й нині (наприклад, державна монополія на розробку родовищ нафти й газу в Саудівській Аравії, позитивне сальдо за рахунок переважання експорту над імпортом у Китаї тощо).

Стосовно протекціонізму, слід сказати, що в умовах становлення держави, розвитку її економіки, його роль важко переоцінити.

Відомий вчений Д.І. Менделєєв вказував, що «Засновники різних промислових справ отримують перші свої товари дорожче, ніж можуть їх продавати підприємства, що вже сформувалися, набули досвіду і погасили початкові витрати. Подібні сформовані підприємства, володіючи капіталом і кредитом, легко припиняють починання суперництва, що відроджується в деяких країнах, зменшуючи ціни або навіть продаючи товари тимчасово у збиток. Чимало загальновідомих даних про це свідчать» [336].

Мислитель стверджував: «Якщо Англія років 50 фритрейдерствує у наш час (друга половина XIX ст.), то не можна забути, що років 200 в ній діяв посилений протекціонізм, початок якому було покладено Навігаційним актом (1651), що вона й нині перевершує інші країни промислово-торгівельним розвитком, що виріс на ґрунті протекціонізму» [336].

Тому С.П. Сисягін вказує: «У західних країнах існує думка, що не всупереч, а саме завдяки широкому й умілому втручанню держави в ринкові відносини багато країн досягли тих економічних і технологічних висот, на яких вони зараз знаходяться» [203, 24].

Можна припустити, що утвердження економічного лібералізму в західних державах в XIX ст. було закономірним наслідком елементів економічного етатизму, які мали місце до цього протягом кількох століть. І, відповідно, до XIX ст. у західних державах етатистськими заходами було сформовано потужний стан зміцнених національних виробників, для подальшої діяльності яких прийнятними стали класичні ліберальні положення щодо фритредерства, «мінімальної держави», «держави – нічного сторожа», «невидимої руки ринку» тощо, що й змусило державу вдатися до їх реалізації.

При цьому, варто підкреслити, що реалізація ідей лібералізму є другим етапом у розвитку національних держав, який стає можливим лише після першого етапу – певного періоду діяльності держав, яка мала елементи етатизму (протекціонізм, меркантилізм, підтримка національного виробника, забезпечення позитивного сальдо тощо) і, фактично, заклала основи майбутнього добробуту.

Загалом же, у межах етатизму вважається природним планомірне державне керівництво економікою, державне володіння найголовнішими галузями промисловості [4, 201], пряме втручання в економічну сферу [5].

Окреме місце в цьому контексті належить проблемі існування і збільшення державного сектору економіки. Теоретично, у межах етатизму державі належить збільшити останній, насамперед за рахунок великої промисловості і надприбуткових галузей, що сприятиме збагаченню державного бюджету, здобуттю державою економічної незалежності, можливості належної реалізації завдань і функцій держави, убезпеченню держави від олігархії та ін. Зростання державного сектору економіки також могло б дати змогу знизити податки для малого й середнього бізнесу (держава матиме достатній дохід і не потребуватиме завищених податків), що посприє зростанню їх ефективності.

Разом із тим, мусимо визнати, що питання щодо зростання державного сектору економіки є складним і неоднозначним.

Російська дослідниця М.О. Коломейцева зауважує, що «Серед найбільш важливих джерел зростання державної власності найголовнішим є націоналізація. З погляду існуючої політичної кон'юнктури сама постановка проблеми націоналізації є некоректною, але з економічного погляду це один з інструментів управління національним багатством в інтересах населення країни. Наприклад, вузькогосподарські інтереси нафтових монополій ставлять на межу існування окремі галузі народного господарства (наприклад, АПК), загострюють проблему бідності через формування економічно необґрунтованих тарифів у ЖКГ, цінами на енергоносії... гальмують розвиток національної економіки загалом... За подібних умов під тиском населення країни... влада може вжити певних заходів, оскільки в межах економічного ультралібералізму нафтові та інші природні монополії ігнорують інтереси держави і всього суспільства» [334, 82].

Незважаючи на неоднозначність наслідків, приклади націоналізації є поширеними в історії людства, зокрема:

1. Націоналізація в європейських країнах транспорту і зв'язку у другій половині XIX ст., вугільної промисловості, наукомістких галузей у XX ст., спрямована на забезпечення їх функціонування (при низькій рентабельності і ризикованості інвестицій приватний капітал не поспішав їх освоювати) [337, 261].

2. Націоналізація великої промисловості в Радянській Росії в 1917-1920 рр.

3. Націоналізація нафтодобувної промисловості в Мексиці в 1938 р.

4. Націоналізація низки галузей промисловості у Великобританії в 1940-х рр.

5. Націоналізація Суецького каналу урядом Єгипту в 1956 р.

6. Націоналізація гірничорудної промисловості в Чилі у 1970-х рр.

7. Націоналізація нафтодобування у Венесуелі в 1976 р. [338].

8. Націоналізація нафтової промисловості Ірану.

9. Націоналізація фруктових садів у Гватемалі [339] тощо.

Разом із тим, окрім достатньо простих і радикальних, а тому часто непопулярних заходів (націоналізація, експропріація і т.ін.), існують досить ефективні та більш виважені й обережні способи збільшення державного сектору економіки.

Йдеться про повернення державі незаконно приватизованого майна. Загалом, ця процедура врегульована цивільним законодавством багатьох країн, включаючи Україну (ст. 387 ЦК) [340] і Росію (ст. 301 ЦК) [341]: кожний законний власник має право витребувати своє майно від особи, що незаконно, без належної правової підстави заволоділа ним.

Йдеться не про відміну або перегляд усіх актів приватизації, а про встановлення її законності в кожному конкретному випадку. Виявлення незаконних дій при приватизації повинно мати наслідком повернення державі незаконно приватизованого майна чи компенсаційного відшкодування (за знижену вартість активів, за невиконання інвестиційних умов правочину і т.д.). Інший напрямок відновлення порушених прав законного власника – держави, і, відповідно, збільшення державної власності – це виявлення в ході планових перевірок фактів умисного та фіктивного банкрутства державних підприємств, у результаті яких державне майно за символічну ціну перейшло у приватні руки. Загалом сучасний економічний інструментарій дає змогу виявити як факт істинного, реального банкрутства, так і випадки умисного й фіктивного [334, 82].

Також варто зазначити, що важливим напрямком обліку росту державної власності та національного майна є складення грамотного, науково обґрунтованого реєстру нематеріальних активів. Міжнародний досвід показує, що управління нематеріальними активами належить до тонких регуляторів бізнесу, що забезпечують високі темпи росту ВВП [334, 82-83].

Окреме місце належить проблемі виведення економіки з тіні, що дало б змогу державі отримувати податки у справедливому розмірі, і, в принципі,

могло б посприяти їх зменшенню: якщо податки платитимуть усі, зникне потреба надмірності їх збору з тих, хто не зміг приховати свої доходи.

Важливим завданням, що стоїть перед державою, є контроль за цільовим використанням бюджетних коштів. Для активізації й покращення діяльності правоохоронних органів у цьому напрямку, можливо, було б доречним призначати їм достатньо значну винагороду (премію) за кожний викритий факт нецільового використання бюджетних коштів.

Реалізація наведеного вище комплексу заходів, на нашу думку, має сприяти реальній здатності держави здійснювати активну соціальну політику, реалізувати ідеали соціальної держави, держави загального благоденства. Крім того, втручання в економіку та її контроль дає змогу державі убезпечити себе від егоїстичного деструктивного впливу великого капіталу, а також створює можливість накопичити достатні кошти, необхідні для посилення держави. При цьому, етатистська держава може вдаватися до політики протекціонізму та бути власником великої промисловості й надприбуткових галузей, що сприятиме збагаченню держави за рахунок позитивного сальдо й безпосереднього одержання доходів [328, 24]. Формування хоча б певної частини державного бюджету за рахунок власних доходів держави, а не завищених податків (більша частина яких все одно не сплачується внаслідок значного обсягу тіньової економіки), дасть змогу знизити податковий тиск і стимулювати розвиток малого та середнього бізнесу, що, разом із збагаченням суспільства, сприятиме формуванню потужного середнього класу [342, 29] – основи стабільності і процвітання.

Зазначимо, що в сучасних умовах економіка етатистської держави повинна органічно поєднувати державну власність із комунальною та приватною, елементи ринкової економіки з елементами планової.

У цьому контексті актуалізується значення т.зв. «змішаної економіки», яка й передбачає такий синтез. У межах змішаної економіки як держава, так і приватні підприємства володіють правом мати у власності або в оперативному управлінні засоби виробництва, вільно переміщувати товари,

укладати правочини, наймати робітників, і фактично є рівноправними гравцями на ринку. Діяльність держави фінансується за рахунок податків та акцизів, але, головним чином – за рахунок її власної економічної діяльності, що забезпечує їй необхідну фінансову самостійність і має своєю метою забезпечення базових її функцій [343].

Втручання держави в економіку стало поступово відроджуватися після Великої Депресії 1929-1933 рр., коли теорія і практика зішлись на тому, що державі належить певна ніша в економіці. Так, Дж.М. Кейнс та його послідовники вважали, що державне регулювання ринку – необхідна умова розвитку економіки, при цьому, втручання держави в економіку має бути кон'юнктурним і довгостроковим [344, 27], що необхідно використовувати унікальні можливості держави, як інституту, організації, суб'єкта відносин [345, 149], адже можливість ринкової системи оптимально використовувати людські й матеріальні ресурси є досить сумнівною [203, 22].

Державне втручання зумовлено необхідністю досягнення балансу економічних інтересів у країні, який, як відомо, робить суспільство стійкою, врівноваженою, і, разом із тим, придатною для розвитку системою. Держава не замінює, а доповнює ринок, допомагаючи його розвитку й удосконаленню, а також заміщаючи, пом'якшуючи та попереджаючи його провали. Недаремно певне втручання держави в економіку мало й має місце у багатьох країнах світу – у Франції (дирижизм, індикативне державне планування), у Китаї (п'ятирічні плани, затверджувані Комуністичною партією), В'єтнамі, на Кубі, в Південній Кореї, Тайвані (де при ринковій економіці мають місце такі вияви планування як розподіл інвестицій, субсидування експорту та ін.) [203, 22-23], у країнах Перської затоки, де держава володіє монополією на розробку родовищ нафти й газу тощо.

Тому, на нашу думку, сучасній етатистській державі варто додержуватися принципів змішаної економіки, протекціонізму. Цим забезпечуватиметься певний баланс, за якого недоліки планування зможуть бути перекриті ринковим елементом економіки. Однак завдяки діяльності

держави ризик виникнення криз та розорення країни буде зменшено. У такому випадку, реалізація економічної функції може стати настільки ефективною, що дасть змогу державі належно гарантувати й забезпечити широке коло соціальних прав, свобод та інтересів народу. Крім того, підтримка національного виробника є важливою засадою розвитку народного господарства, особливо в молодих державах.

Важливе значення належить також особливостям здійснення правової функції в етатистській державі, де право ставиться нижче держави і вважається похідним від неї. При здійсненні правової функції в етатистській державі домінуюче становище належить її публічно-правовим елементам, робиться акцент на забезпеченні правопорядку й регулюванні суспільних відносин при певній обмеженості комплексу прав і свобод громадян, насамперед у політичній сфері, надзвичайно підноситься роль і влада правоохоронних органів і т.ін.

У світі існує чимало яскравих прикладів особливостей здійснення правової функції етатистською державою – це і Білорусь, де антиурядові демонстрації розганяються за допомогою сили; і Саудівська Аравія, де підтримання правопорядку здійснюється досить жорсткими методами (відрубання кисті за крадіжку, покарання нагайкою за розпусту, смертна кара за вбивство тощо) [171]; і Росія, державний режим якої все частіше називають мілітократичним, адже за деякими даними ще на лютий 2008 р. доля силовиків серед представників федеральної влади складала щонайменше 42% [346] та ін.

Слід сказати, що етатистська ідеологія зовсім не заперечує ідею прав людини, але презумується, що права, свободи та інтереси людини і громадянина реалізуються особою не самостійно, а завдяки державному патерналізму.

Разом із тим, у сучасних умовах етатистська держава повинна прагнути якомога менше обмежувати права і свободи людини та громадянина, й якомога більше сприяти їх реалізації. Важливою засадою цього є, також,

забезпечення правопорядку, адже його порушення найчастіше спрямовані проти фундаментальних прав і свобод людини та громадянина – права власності, життя та здоров'я людини тощо.

Також важливим завданням сучасної етатистської держави в межах здійснення правової функції є забезпечення реальної відповідальності представників влади, як про це сказано вище. Лише за таких умов можна сподіватися, що діяльність посадовців буде спрямована на служіння інтересам суспільства.

У цьому контексті слід сказати, що, очевидно, найбільш суворою є відповідальність посадовців за їхні зловживання в деяких етатистських державах – абсолютних монархіях арабського світу та Китаї, де хабарництво карається смертю тощо.

Також зауважимо, що реалізація культурної та освітньої функції є важливою засадою діяльності сучасної етатистської держави, оскільки вони належать до блоку соціальних питань, якими патерналістськи опікується держава.

Культурна та освітня функції заслуговують особливої уваги, оскільки високий рівень культури та освіти є важливою засадою формування громадянського суспільства – фундаментального інституту, що стоїть на сторожі надмірного посилення влади та її повернення у бік тоталітаризму.

Крім того, враховуючи, що сучасна етатистська держава може викликати занепокоєність інших держав, особливо, якщо буде для них гідним конкурентом, для того, щоб вистояти на світовій політичній арені, вона повинна приділяти значну увагу зовнішнім функціям, зокрема підтримці обороноздатності та вигідних засад співробітництва з іншими державами. На нашу думку, сильна змішана економіка, легітимність та могутні збройні сили – це три складники, на яких тримається сучасна етатистська держава [328, 25].

Важливою особливістю сучасної етатистської держави є її функціональна перенасиченість, що є цілком закономірним наслідком її патерналістської природи.

Загалом сучасна етатистська держава прагне охопити своїми функціями якомога більше сфер суспільного буття, проте основні особливості її функціональної специфіки виявляються насамперед при реалізації політичної, організаторської, економічної, соціальної, правової, оборонної та антиглобалізаційних функцій.

При цьому, можна передбачити, що в умовах конвергенції характер функціонування етатистської, соціальної, правової та демократичної держави в перспективі набуватиме все більшої схожості, коли обсяг і зміст функцій держави наблизяться до оптимального балансу.

Висновки до розділу 3

Отже, у межах цього розділу ми дійшли таких висновків:

1. Особливістю статичної й динамічної сучасної етатистської держави є орієнтація на забезпечення реалізації основних положень етатизму (концентрація влади, патерналізм, втручання держави в буття суспільства, пріоритет її інтересів тощо), з урахуванням реалій і вимог сьогодення.

2. Природі сучасної етатистської держави найбільше відповідають ті форми правління, які забезпечують належність значних повноважень правлячій силі чи голові держави, концентрацію й наступництво влади (як це має місце в Росії, Казахстані, Білорусі, Китаї, Північній Кореї, Саудівській Аравії, на Кубі тощо).

Оптимальними формами правління для сучасної етатистської держави є президентська республіка та непарламентарна монархія, адже в них при реальному поділі влад голова держави володіє значними повноваженнями (необхідними для виконання ролі арбітра і примирення різних політичних сил), помітна тенденція до домінування в межах закону сильної виконавчої влади, що є важливою засадою стабільності управління, можливості

доведення до логічного завершення реформ (що зумовлено також рідкою зміною уряду в межах строку його повноважень) тощо.

3.Сучасній етатистській державі, як патерналістській державі з високим рівнем концентрації влади, могутності тощо найбільше відповідає унітарна форма політико-територіального устрою, адже: а) вона сприяє централізації й концентрації влади та ресурсів; б) вона є зручною і спрощує систему управління; в) вона дає змогу державі повніше здійснювати позитивний вплив на певні сфери буття суспільства; г) вона зменшує можливість підризу державної цілісності діями влади окремих регіонів; ґ) вона сприяє кращому підпорядкуванню й виконанню наказів центру (у межах закону); д) зникає потреба в утриманні численного бюрократичного апарату різноманітних гілок органів влади в регіонах; е) досягається полегшення взаємодії між окремими регіонами тощо.

Практика підтверджує теорію: більшість етатистських держав є унітарними (Китай, Казахстан, Білорусь, Туркменістан, Куба, Саудівська Аравія, Йемен, Оман, Катар, Кувейт, Іран, Північна Корея та ін.), причому, тенденція до територіальної централізації є виявом концентрації влади.

4.Функціональна перенасиченість етатистської держави, пов'язана зі здійсненням патерналізму і значним втручанням держави в буття суспільства, може зумовлювати загострення негативних явищ у діяльності її механізму (бюрократизм, корупція тощо). Це, однак, не є підставою переходу до «мінімальної» держави, адже піклування держави про суспільство, хай навіть і з певними недоліками, все ж, краще за фактичну її бездіяльність.

Важливими напрямками боротьби із зазначеними недоліками механізму етатистської держави є: а) полишення державою другорядних сфер, переведення їх з-під контролю апарату держави до відання різних підприємств, установ, організацій (у т.ч. державних); б) раціональне спрощення процедур; в) жорсткість моральних і професійних цензів для кандидатів на владні посади, організація системи підвищення морально-професійних якостей чиновництва; г) забезпечення реальної відповідальності

посадовців, у т.ч. за допомогою скасування імунітетів, введення моніторингу доходів і видатків особи та системи народного контролю за діяльністю влади.

5.Зміст державного режиму розкривається у взаємодії гілок влади. Традиційно виділяють тоталітарний (поділ влад відсутній), авторитарний (домінує виконавча влада) і демократичний (домінує судова або (в умовах лібералізму) законодавча влада) режими. При цьому, дослідження свідчать, що управління є найбільш стабільним в тих державах, де панівне становище (об'єктивно обумовлене найбільшими ресурсами, управлінськими можливостями, оперативністю тощо) має виконавча влада.

6.Незважаючи на існуючі стереотипи, сам по собі демократичний режим не є панацеєю: стан справ у багатьох сучасних «свободних» країнах Латинської Америки (Гайана, Суринам, Уругвай, Сальвадор та ін.), Африки (Гана, Бенін, Малі, Кабо-Верде, Сан-Томе і Прінсіпі та ін.), Азії (Індонезія, Монголія та ін.) та Океанії (Вануату, Мікронезія, Тувалу, Кірібаті, Науру, Маршалові острови та ін.) є не кращим, ніж в їхніх «несвободних» сусідів.

7.Елементи авторитаризму властиві державності як такі. Особливо вони актуалізуються у кризових умовах, що пояснюється такими корисними властивостями авторитаризму, як здатність до забезпечення громадського порядку, концентрації зусиль і ресурсів для виконання конкретних завдань, проведення швидкої реорганізації соціальних структур тощо.

Враховуючи, що будь-якому державному режиму (як авторитарному, так і демократичному) властиві певні недоліки, державний режим сучасної етатистської держави, в ідеалі, повинен мати позитивні демократичні та, за потреби, авторитарні риси, зокрема щодо захисту прав і свобод людини і громадянина, реальної відповідальності влади, побудови соціальної держави, патерналізму, стабільності влади, піднесення її виконавчої гілки, розширення втручання держави в економіку, управління народним господарством тощо.

8.Закономірним наслідком патерналістської природи сучасної етатистської держави є її функціональна перенасиченість, що виявляється у прагненні охопити своїми функціями якомога більше сфер буття суспільства.

Функціональна специфіка сучасної етатистської держави виявляється насамперед при реалізації політичної, організаторської, економічної, соціальної, правової, оборонної й антиглобалізаційних функцій. Держава виступає основою добробуту суспільства, забезпечує політичну стабільність, безпеку (у військовому й економічному аспектах). Сучасній етатистській державі властива побудова змішаної економіки, значний державний сектор народного господарства, що дає змогу їй за рахунок власних доходів покривати частину витрат, пов'язаних із реалізацією ідеалів соціальної держави, корегувати діяльність ринку, протидіяти властивим йому циклічним кризам.

При цьому, можна передбачити, що в умовах конвергенції характер функціонування етатистської, соціальної, правової та демократичної держави в перспективі набуватиме все більшої схожості, коли обсяг і зміст функцій держави наблизяться до оптимального балансу.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження ми дійшли таких висновків:

1. Етатизм – це політико-правова теорія і практика, яким властиве визнання держави великим благом і благодійником суспільства, обстоювання державного інтересу та концентрації публічної влади державою, орієнтація на розширення меж її компетенції, широке патерналістське втручання в найголовніші сфери буття суспільства (економічна, політична, соціальна та ін.), позиціонування держави в якості творця закону і права.

2. Дослідження свідчать, що витoki етатистської парадигми політико-правової науки простежуються у працях таких мислителів, як Платон (ідея докладної регламентації в ідеальній державі), Н. Макіавеллі (ідея державного інтересу), Т. Гоббс (держава-Левіафан), Г.В.Ф. Гегель (держава – втілення «Світового Духу») тощо, причому, етатизм є антиподом анархізму і лібералізму. Етатистська парадигма ґрунтується загалом на визнанні держави великою цінністю і благодійником. Водночас, сам факт утворення й існування держави свідчить про її позитивне значення для суспільства, оскільки у протилежному випадку цей інститут був би скасований. Сам факт утворення держави доводить, що поза системою політичної влади й інститутів держави суспільство підвладне хаосу, малоспроможне до саморегуляції, управління й розвитку. Основний вияв державності полягає у владарюванні, за допомогою якого держава покликана виконати свою місію – забезпечення загального добробуту.

3. Держава є принципово альтруїстичним інститутом, адже, по-перше, вона служить забезпеченню добробуту й є виразником загального інтересу, а, по-друге, сама вона, її «єго» розчинено в її складових – владі, території, населенні. Тому втручання держави в буття суспільства, її претензії на роль визначної цінності, основи добробуту і процвітання є виправданими.

4. Соціологічний підхід до проблеми цінності держави долає крайнощі етатистського (держава за своєю природою служить реалізації прав людини,

добробуту, порядку, тому є великою цінністю) та антиетатистського (держава тотожна владі, сприяє домінуванню владарюючих, обмеженню свободи підвладних, тому є «злом») підходів і ґрунтується на визнанні того факту, що цінність держави виявляється в її соціальному значенні для суспільства, народу, людини. При цьому, основними критеріями цінності держави є ефективність, стійкість, легітимність. Ефективність держави залежить від якості управління й помірності втручання в суспільне буття. Стійкість держави пов'язана зі здатністю забезпечити стабільність як основу прогресивного розвитку. При цьому, як свідчить досвід, найбільш стабільним є управління в тих державах, де домінує виконавча влада. Легітимність є свідченням цінності держави для народу; вона одночасно є фактором підтримки й обмеження державної влади.

5. Основним питанням у процесі дослідження сучасної держави є сучасність. Тому сучасна держава – це держава, яка відповідає вимогам часу.

Чи не найважливішою рисою сьогодення є глобалізація як низка процесів, що утворюють єдиний світ. В умовах глобалізації сучасною є насамперед та держава, яка зорієнтована на легітимність, є офіційно визнаною, вимушена обмежити свій суверенітет для взаємодії з іншими державами – членами світового співтовариства тощо.

6. Епосі постмодерну властивий плюралізм векторів політико-правового й суспільно-економічного розвитку, зумовлений культурно-цивілізаційними особливостями різних країн і народів. Тому сучасними можуть бути як етатистські, так і антиетатистські держави. При цьому, їх ефективність, як основа сили держави, досягається різними шляхами.

7. Найбільш перспективним шляхом розбудови сучасної держави є синтез корисних ідей ліберально-демократичної (насамперед щодо прав людини) та етатистської (насамперед щодо діяльності держави, необхідної для забезпечення загального добробуту) парадигм. В умовах глобалізації актуалізуються етатистські вияви сучасної держави, що необхідні для збереження національної й культурної ідентичності, державного

суверенітету, зрештою, самої держави, оптимізації управління в умовах загострення глобальної економічної та екологічної кризи, скорочення запасів природних ресурсів. Криза лібералізму, неспроможність анархізму забезпечити належне функціонування суспільства, принаймні в умовах сьогодення, актуалізують деякі положення етатизму й необхідність реалізації певних його елементів у сучасній етатистській державі.

8. Етатистська держава – це максимальна патерналістська елітарна держава, яка концентрує публічну владу, претендує на роль визначальної політичної цінності суспільства, проголошує пріоритет своїх інтересів, позиціонує себе вище волеустановленого права, активно впливає на економічну, політичну, соціальну та ін. сфери суспільного буття.

Загалом, класичній етатистській державі властиві такі ознаки: а) максималізм як прагнення здійснювати якнайширший вплив на буття суспільства; б) елітарність; в) патерналізм; г) концентрація публічної влади державою; ґ) претензії держави на роль визначальної цінності суспільства; д) пріоритет інтересів держави, що ототожнюються з інтересами суспільства; е) позиціонування держави вище волеустановленого права, визнання її основним чинником його формування й розвитку; є) активний вплив на соціальну, економічну й політичну сфери суспільного буття; ж) велике значення певної ідеології в житті суспільства; з) вождизм та ін.

9. Сьогодні вияви класичних елементів етатизму помітні в багатьох країнах. Лише такі держави, як Росія, Казахстан, Білорусь, Куба, Північна Корея, Китай, Індія, країни Перської затоки займають більше 25% суходолу і виробляють більше 22% світового ВВП; на їх території проживає більше 42% населення Землі.

Екстенсивність розвитку етатистських держав у минулому і, подекуди, нині може стати важливою засадою його інтенсифікації в майбутньому, втілюючи один із законів діалектики – перехід кількості в якість. При цьому, вже сьогодні деякі етатистські держави займають першість за темпами росту економіки (Китай, Росія, Саудівська Аравія), обсягами інвестицій в

економіки іноземних держав (Саудівська Аравія, Росія), і навіть претендують на світову гегемонію (Росія, Китай).

У багатьох країнах сучасного світу етатизм є прогресивним шляхом розвитку, важливою засадою добробуту, адже дає змогу державі зберігати контроль за економікою і природними ресурсами, використовувати їх у загальних інтересах, забезпечувати плановірність подальшого розвитку.

10. Сучасна етатистська держава, яка визнається міжнародною спільнотою, орієнтується на легітимність, не має абсолютного суверенітету, не може ігнорувати сучасні демократичні процеси, схильна до збереження певних позитивних (претензії держави на роль великої суспільної цінності; пріоритет інтересів держави, тотожних інтересам суспільства; патерналізм; помірне втручання в економічну і соціальну сфери; реалізація ідеї соціальної держави; належний добір і контроль за тими, хто знаходиться при владі тощо) і відходу від певних негативних (зневажання права; нерівність, породжена станом, класовою, корпоративною чи ін. елітарністю; надмірна концентрація влади; підкорення суспільства; гіперболізація значення певної ідеології; вождизм тощо) рис класичної етатистської держави.

11. Процеси конвергенції сприяють все більшому зближенню елементів соціальної, етатистської, правової, демократичної держави. Очевидно, в певній футуристичній перспективі буде досягнуто оптимального балансу, і ці моделі відрізнятимуться насамперед історичною традицією та певними акцентами (рівнем патерналізму, елітарності, активності держави тощо).

12. Особливістю статичної й динамічної сучасної етатистської держави є орієнтація на забезпечення реалізації основних положень етатизму (концентрація влади, патерналізм, втручання держави в буття суспільства, пріоритет її інтересів тощо), з урахуванням реалій і вимог сьогодення.

13. Природі сучасної етатистської держави найбільше відповідають ті форми правління, які забезпечують належність значних повноважень правлячій силі чи голові держави, концентрацію й наступництво влади (як це має місце в Росії, Білорусі, Казахстані, Китаї, Північній Кореї, Саудівській

Аравії, на Кубі тощо). Нині такими є президентська республіка й непарламентарна монархія, адже в них при поділі влад голова держави володіє значними повноваженнями (необхідними для виконання ролі арбітра і примирення різних політичних сил), помітна тенденція до домінування в межах закону сильної виконавчої влади, що є важливою засадою стабільності управління, можливості доведення реформ до логічного завершення тощо.

14. Сучасній етатистській державі, як державі, схильній до концентрації влади тощо, найбільше відповідає унітарна форма політико-територіального устрою, що є найбільш зручною, спрощує систему управління, сприяє централізації й концентрації влади й ресурсів – тому більшість етатистських держав є унітарними (Китай, Казахстан, Білорусь, Туркменістан, Куба, Саудівська Аравія, Йемен, Оман, Катар, Кувейт, Іран, Північна Корея та ін.).

15. Значне втручанням етатистської держави в буття суспільства може зумовлювати загострення негативних явищ у діяльності її механізму (бюрократизм, корупція тощо), що, однак, не є підставою переходу до «мінімальної» держави, адже патерналізм, хай навіть і з певними недоліками, все ж, краще за фактичну бездіяльність держави. Важливими напрямками боротьби із зазначеними недоліками є: а) полишення державою другорядних сфер, переведення їх з-під контролю апарату держави до компетенції різних підприємств, установ, організацій (у т.ч. державних); б) раціональне спрощення процедур; в) жорсткість моральних і професійних цензів для кандидатів на владні посади, організація системи підвищення морально-професійних якостей чиновництва; г) забезпечення реальної відповідальності посадовців, у т.ч. за допомогою скасування імунітетів, введення моніторингу доходів і видатків особи й системи народного контролю за діяльністю влади.

16. Незважаючи на існуючі стереотипи, сам по собі демократичний режим не є панацеєю: стан справ у багатьох сучасних «свободних» країнах Латинської Америки (Гайана, Суринам, Уругвай, Сальвадор та ін.), Африки (Гана, Бенін, Малі, Кабо-Верде, Сан-Томе і Прінсіпі та ін.), Азії (Індонезія,

Монголія та ін.) та Океанії (Вануату, Мікронезія, Тувалу, Кірібаті, Науру, Маршалові острови та ін.) є не кращим, ніж в їхніх «несвободних» сусідів.

Авторитарному режиму може бути притаманна низка позитивних властивостей, пов'язаних із домінуванням виконавчої влади – високі оперативність, стабільність та ефективність управління, дуже корисні для подолання надзвичайних обставин (масштабна криза, війна, стихійні лиха, організована злочинність, епідемії), забезпечення громадського порядку, концентрації зусиль і ресурсів для виконання конкретних завдань, проведення швидкої реорганізації соціальних структур тощо.

Тому державний режим сучасної етатистської держави має включати позитивні демократичні і, за потреби, авторитарні риси (захист прав і свобод громадян, реальну відповідальність влади, побудову соціальної держави, патерналізм, стабільність влади, піднесення її виконавчої гілки, розширення втручання держави в економіку, управління народним господарством тощо).

17. Функціональна перенасиченість, що виявляється у прагненні охопити своїми функціями якомога більше сфер буття суспільства, є закономірною рисою патерналістського ества сучасної етатистської держави.

Насамперед специфіка сучасної етатистської держави виявляється при реалізації політичної, організаторської, економічної, соціальної, правової, оборонної й антиглобалізаційних функцій. Держава виступає основою добробуту суспільства, забезпечує політичну стабільність, безпеку (у військовому й економічному сенсі). Сучасній етатистській державі властива побудова змішаної економіки, значний державний сектор народного господарства, що дає їй змогу за рахунок власних доходів покривати частину витрат, пов'язаних з реалізацією ідеалів соціальної держави, корегувати діяльність ринку, протидіяти властивим йому циклічним кризам.

Можна передбачити, що в умовах конвергенції характер функціонування етатистської, соціальної, правової та демократичної держави в перспективі набуватиме все більшої схожості, коли обсяг і зміст функцій держави наблизяться до оптимального балансу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- 1.Сучасний тлумачний словник української мови: 65 000 слів / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В.В. Дубічинського. – Харків: ВД «ШКОЛА», 2006. – 1008 с.
- 2.Лисенков С.Л. Етатизм / С.Л. Лисенков // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. – Т. 2: Д-Й. – С. 367.
- 3.Мамут Л.С. Этатизм и анархизм как типы политического сознания (домарксистский период) / Л.С. Мамут. – М.: Наука, 1989. – 256 с.
- 4.Köst E. Juristisches Wörterbuch. Bremen, 1961.
- 5.La Grande Encyclopédiques Larousse. 1961. Т. 4. Art. «Etatisme».
- 6.Laland A. Vocabulaire technique et critique de la philosophie 11e ed. P., 1972.
- 7.Мюллер А. Элементы государственного искусства / А. Мюллер. – СПб., 1809.
- 8.Фихте И.Г. Замкнутое торговое государство / И.Г. Фихте. – М., 1923.
- 9.Штаммлер Р. Закономерность правового порядка и народного хозяйства / Р. Штаммлер. – Киев, 1904.
- 10.Чичерин Б.Н. История политических учений / Б.Н. Чичерин // Чичерин Б.Н. История политических учений : [в 5 т.] / Б.Н. Чичерин. – М., 1877. – Ч. 4. – 614 с.
- 11.Щекотихин В.Н. Этатизм и его роль в укреплении современной государственности: зарубежный опыт и российские тенденции / В.Н. Щекотихин // Вестник ВолГУ. Серия 4. – 2008. – № 1 (13). – С. 115-122.
- 12.Большая советская энциклопедия (В 30 томах) / Гл. ред. А.М. Прохоров. Изд. 3-е. – М.: Советская энциклопедия, 1978. – Т. 30. Экслибрис – Яя, 1978. – 632 с.
- 13.Джолос С.В. Співвідношення і взаємодія держави, закону та права з точки зору етатистської парадигми юриспруденції / С.В. Джолос / Актуальні

проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави: Збірник наукових праць. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю.А., 2010. – С. 21-25.

14.Джолос С.В. Особливості сучасної етатистської держави / С.В. Джолос // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – № 934: Серія «Право». – Випуск № 8. – 2010. – С. 238-243.

15.Щекотихин В.Н. Этатизм как одна из теорий взаимоотношения государства и гражданского общества [Электронный ресурс] / В.Н. Щекотихин. – Режим доступа: http://www.rusnauka.com/NNM_2006/Politologia/16690.doc.htm. –

Щекотихин В.Н. Этатизм как одна из теорий взаимоотношения государства и гражданского общества.

16.Азаркин Н.М. Этатистский либерализм эпохи великих реформ / Н.М. Азаркин // Право и политика. – 2000. – № 9. – С. 6-14.

17.Исаев И.А. Государство-Левиафан. Карл Шмитт о теории власти Томаса Гоббса / И.А. Исаев // Lex Russica (Научные труды МГЮА). – 2007. – № 2. – С. 193-212.

18.Ковальчук В.Б. До питання про державний суверенітет та легітимність державної влади в політико-правовій концепції Нікколо Макіавеллі та Жана Бодена / В.Б. Ковальчук // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2007. – Вип. 35. – С. 49-56.

19.Ковальчук В.Б. Про державний суверенітет та легітимність державної влади у політико-правовому вченні Томаса Гоббса / В.Б. Ковальчук // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2008. – Вип. 39. – С. 153-161.

20.Мамут Л.С. Учение Маркса о государстве требует переосмысления / Л.С. Мамут // Общественные науки и современность. – 1991. – № 5. – С. 100-108.

21.Царьков И.И. Против Левиафана (политико-правовая концепция Джона Локка) / И.И. Царьков // Право и политика. – 2003. – №9. – С. 10-33.

- 22.Царьков И.И. Формула Левиафана (политико-правовая концепция Томаса Гоббса) / И.И. Царьков // Право и политика. – 2003. – №9. – С. 34-42.
- 23.Платон. Государство. Законы. Политик / Платон. – М.: Мысль, 1998. – 798 с.
- 24.Романюк А. Етатизм / А. Романюк // Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни / [Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старецька та ін.] ; за ред. Б. Кухти. – Львів: Кальварія, 2003. – С.145-146.
- 25.Шуба А.В. Макиавелли / А.В. Шуба // Философский словарь / И.В. Андрущенко, О.А. Вусатюк, С.В. Линецкий, А.В. Шуба. – К.: А.С.К., 2006. – С. 517-518.
- 26.Макиавелли Н. Избранные произведения / Н. Макиавелли. – М.: Художественная литература, 1982. – 656 с.
- 27.Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2007. – 976 с.
- 28.Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения / А.Х. Горфункель. – М., 1980.
- 29.Линецкий С.В. Боден / С.В. Линецкий // Философский словарь / И.В. Андрущенко, О.А. Вусатюк, С.В. Линецкий, А.В. Шуба. – К.: А.С.К., 2006. – С. 107.
- 30.Боден Ж. Шесть книг о государстве / Ж. Боден // Антология мировой политической мысли: [в 5 т.] – М.: Мысль, 1999. – Т. 2. – С.689-695.
- 31.Бабкіна О.В. Боден / О.В. Бабкіна // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. – Т. 1: А-Г. [Електронний ресурс] / О.В. Бабкіна. – Режим доступу: http://student-lib.net/law_encyclopedia_ua.php?letter=%E1&word_id=642. – Боден.
- 32.Гоббс Т. Избранные произведения / Т. Гоббс // Гоббс Т. Избранные произведения : [в 2 т.] / Т. Гоббс. – М.: Мысль, 1964. – Т. 1. – 583 с.

33.Шмитт К. Политическая теология. Сборник / Переводы с нем. Заключительная статья и составление А. Филиппова / К. Шмитт. – М.: КАНОН-пресс-Ц, 2000. – 336 с.

34.Гоббс Т. Избранные произведения / Т. Гоббс // Гоббс Т. Избранные произведения : [в 2 т.] / Т. Гоббс. – М.: Мысль, 1964. – Т. 2. – 748 с.

35.Прозорова Н.С. Гоббс / Н.С. Прозорова // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. – Т. 1: А-Г. – С. 600.

36.Кухта Б. Левіафан / Б. Кухта // Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни / [Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старецька та ін.] ; за ред. Б. Кухти. – Львів: Кальварія, 2003. – С. 218-219.

37.История политических и правовых учений: Учебник для вузов / [В.Г. Графский, Н.М. Золотухина, Л.С. Мамут, В.С. Нерсисянц, Л.Р. Сюкияйнен] / Под общ. ред. академика РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсисянца. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2006. – 944 с.

38.Bossuet J.B. Politique tiree des propres paroles de l'Ecriture Sainte. Paris, 1709.

39.Кущева М.В. Людовик XIV и оппозиция: борьба представлений о королевской власти / М.В. Кущева // Новый исторический вестник. – 2001. – № 4. – С. 156-163.

40.Гринар Н., Скирбекк Г. История философии / Перевод с англ. В.И. Кузнецова / Н. Гринар, Г. Скирбекк. – М.: Владос, 2003.

41.Гегель Г.В.Ф. Философия права [Электронный ресурс] / Г.В.Ф. Гегель. – Режим доступа: <http://www.psylib.ukrweb.net/books/gegel03/index.htm>. – Г.В.Ф. Гегель. Философия права.

42.Максимов С.І. Правова реальність як предмет філософського осмислення: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12 / С.І. Максимов ; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. – Харків, 2002. – 40 с.

43.Романюк А. Договір суспільний / А. Романюк // Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни / [Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старецька та ін.] ; за ред. Б. Кухти. – Львів: Кальварія, 2003. – С. 132.

44.Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Ж.-Ж. Руссо. – М.: Канон-прес-Ц, 1998. – 416 с.

45.Проблемы общей теории права и государства: Учебник для вузов / [Н.В. Варламова, В.В. Лазарев, В.В. Лапаева и др.] / Под общ. ред. академика РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсисянца. – М.: Норма, 2006. – 832 с.

46.Джолос С.В. Етатизм як природне відображення державності / С.В. Джолос // Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. – Одеса: Юридична література, 2008. – Вип. 42. – С.258-262.

47.Джолос С. Етатизм як ідейна основа державно-правового буття / С.В. Джолос / Міжнародний студентський науково-юридичний альманах «Vivat Justitia!». – Випуск IX. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2009. – С. 17-21.

48.Джолос С.В. Етатизм як природне відображення основ державно-правового буття / С.В. Джолос / Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави: Матеріали Міжнародної наукової конференції молодих науковців, аспірантів і студентів, присвяченої пам'яті видатних вчених-юристів П.О. Недбайла, О.В. Сурілова, В.В. Копейчикова. / За загальною редакцією доктора юридичних наук, професора Ю.М. Оборотова. – Одеса – Львів: Фенікс, 2008. – С.330-333.

49.Вусатюк О.А. Общество / А.О. Вусатюк // Философский словарь / И.В. Андрущенко, О.А. Вусатюк, С.В. Линецкий, А.В. Шуба. – К.: А.С.К., 2006. – С. 618-619.

50.Общество [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Общество>. – Общество.

51.Звонарева О.С. О цивилизационном подходе в теории государства и права / О.С. Звонарева // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2003. – №4. – С. 173-180.

52.Джолос С.В. Природа людини та її соціально-правові наслідки за вченнями класиків політико-правової думки / С.В. Джолос / Сучасний вимір держави та права: Збірник наукових праць / За ред. В.І. Терентьєва, О.В. Козаченка. – Миколаїв: Іліон, 2008. – 354 с. – С.332-334.

53.Коркуновъ Н.М. Русское государственное право. – Т. 1. Введение и общая часть. Изданіе шестое, подъ редакціей и съ дополненіями М.Б. Горенберга, приватъ-доцента С.-Петербургскаго Университета. – С.-Петербургъ: Типографія М.М. Стасюлевича. Вас. остр., 5 л., 28. – 1909.

54.Елистратовъ А.И. Очеркъ государственнаго права (конституціонное право). Изданіе второе, переработанное. – Москва: Типографія и цинкогр. т./д. «Мысль» (Н.П. Меснянкинъ и Ко), 1915.

55.Трубецкой Е.Н. Лекції по енциклопедіи права. – Москва: Т-во Типографіи А.И. Мамонтова, 1917.

56.Шершеневичъ Г.Ф. Общая теорія права. – Москва: Изданіе Бр. Башмаковыхъ, Типо-литографія Т-ва И.Н. Кушнеревъ и Ко, 1911.

57.Тарановскій Ф.В. Учебникъ энциклопедіи права. – Юрьевъ: Типографія К. Маттисена, 1917.

58.Алексеев С.С. Право. Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. – М.: НОРМА – ИНФРА-М. 1998. – 810 с.

59.Джолос С.В. Влада як основа державності / С.В. Джолос / Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених та аспірантів «Вдосконалення правового захисту прав та основних свобод людини і громадянина», 23 квітня 2010 р. – Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2010. – С. 11-13.

60.Линецкий С.В. Государство / С.В. Линецкий // Философский словарь / И.В. Андрущенко, О.А. Вусатюк, С.В. Линецкий, А.В. Шуба. – К.: А.С.К., 2006. – С. 197-204.

61.Головатий С. Верховенство права: від ідеї – до доктрини / С. Головатий // Головатий С. Верховенство права: Монографія : [у 3-х кн.] / С. Головатий. – К.: Фенікс, 2006. – LXIV; 1747 с. – Книга 1.. – xxxiii-xlii; с. 61-624.

62.Первобытное общество [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Первобытное_общество. – Первобытное общество.

63.Chantebout B. Droit constitutionnel et science politique. P., 1982.

64.Оборотов Ю.Н. Современное государство: основы теории. Учебный курс / Ю.Н. Оборотов. – Одесса: Астропринт, 1998. – 132 с.

65.Чиркин В.Е. Государствоведение: учебник / В.Е. Чиркин. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Юристъ, 2000. – 384 с.

66.Джолос С.В. *Salus rei publicae suprema lex!* / С.В. Джолос / Права людини у філософському, політологічному, соціологічному та правовому вимірах. Тези Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. – С. 6-7.

67.Кравчук М.В. Взаємовідносини держави і церкви (Правовий аспект) / М.В. Кравчук / Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи» (Збірник тез доповідей на науково-практичній конференції 11 квітня 2008 р.). – Тернопіль: ТЗОВ «Терно-граф», 2008. – С. 50-58.

68.Хміль В.В. Дилема етатизму та антиетатизму у сучасній французькій філософії (історико-філософський аналіз) : автореферат дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.05 / В.В. Хміль ; Нац. гірн. акад. України. – Дніпропетровськ, 1999. – 32 с.

69.Полицейское государство [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Полицейское_государство. – Полицейское государство.

70.Travis A., Dyer C., White M. Britain 'sliding into police state' // The Guardian. – Friday 28 January 2005. [Electronic source] / Access regime: <http://www.guardian.co.uk/uk/2005/jan/28/terrorism.humanrights1>

71.No 10 rejects police state claim [Electronic source] / Access regime: http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/politics/6342277.stm

72.Мамут Л. С. Метаморфозы восприятия государства / Л.С. Мамут // Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление / Л.С. Мамут. – М., 1996. – С. 56-67.

73.Бляхман Б.Я. О социальной ценности государства / Б.Я. Бляхман // Сибирский Юридический Вестник. – 2003. – № 4. – С. 8-14.

74.Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М.: Мысль, 1990. – 526 с.

75.Байтин М.И. О понятии государства / М.И. Байтин // Правоведение. – 2002. – № 3. – С. 12.

76.Иванов Р.Л. О понятии государства / Р.Л. Иванов // Государство и право на рубеже веков: Сб. науч. раб. Вып. 3. / Под ред. Е. Л. Невзгодиной. – Омск: ОмГУ, 2000. – С. 7.

77.Чиркин В.Е. Общечеловеческие ценности и современное государство / В.Е. Чиркин // Государство и право. – 2002. – № 2. – С. 5-13.

78.Конституция Мексиканских Соединенных Штатов от 5 февраля 1917 года (с позднейшими изменениями) [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Mexico&language=r>. – Конституция Мексиканских Соединенных Штатов.

79.The Reich Constitution of August 11th 1919 (Weimar Constitution) with Modifications (1) [Electronic source] / Access regime: http://www.zum.de/psm/weimar/weimar_vve.php. – The Reich Constitution of August 11th 1919 (Weimar Constitution) with Modifications (1).

80.Конституция Ирландии от 27 декабря 1937 г. [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Ireland&language=r>. – Конституция Ирландии.

81. Декларация прав человека и гражданина от 26 августа 1789 г. / Французская Республика. Конституция и законодательные акты / Под. ред. В.Е. Чиркина. – М.: Прогресс, 1989. – С. 26-29.

82. Конституционные акты Франции / Конституции зарубежных государств: Учебное пособие / Сост. проф. В.В. Маклаков. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2003. – 624 с.

83. Конституция Итальянской Республики от 22 декабря 1947 г. / Конституции зарубежных государств: Учебное пособие / Сост. проф. В.В. Маклаков. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2003. – 624 с.

84. Конституция Индии от 26 ноября 1949 г. / Конституции зарубежных государств: Учебное пособие / Сост. проф. В.В. Маклаков. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2003. – 624 с.

85. The Constitution of the Arab Republic of Egypt [Electronic source] / Access regime: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Egypt&language=e>. – The Constitution of the Arab Republic of Egypt.

86. Конституция Португальской Республики от 2 апреля 1976 г. [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Portugal&language=r>. – Конституция Португальской Республики.

87. Конституция Королевства Испания от 27 декабря 1978 г. [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Spain&language=r>. – Конституция Королевства Испания.

88. Constitution of Brazil of October 5, 1988 [Electronic source] / Access regime: <http://www.v-brazil.com/government/laws/constitution.html>. – Brazil Constitution.

89. Союзная Конституция Швейцарской Конфедерации от 18 апреля 1999 г. [Электронный ресурс] / Режим доступа:

<http://www.uznal.org/constitution.php?text=Switzerland&language=r>. –

Союзная Конституция Швейцарской Конфедерации.

90.Основной закон Финляндии от 11 июня 1999 г. [Электронный ресурс] / Режим доступа:

<http://www.uznal.org/constitution.php?text=Finland&language=r>. –

Основной закон Финляндии.

91.Constitution of the Bolivarian Republic of Venezuela of Decemder 15, 1999 [Electronic source] / Access regime: http://www.analitica.com/bitblioteca/venezuela/constitucion_ingles.pdf. –

Constitution of the Bolivarian Republic of Venezuela.

92.Энгельс Ф. Анти-Дюринг / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения : [в 50 т.] / Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1961. – Т. 20. – 828 с.

93.Лобода Ю.П. Цінність держави як її соціальна сутність (теоретико-методологічні аспекти дослідження) : автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ю.П. Лобода; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2001. – 20 с.

94.Оборотов Ю.Н. Аксиосфера государства: устойчивость государства как ценность / Ю.Н. Оборотов // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – 2007. – Т.6. – С. 61-69.

95.Петров В.Н., Селиванов С.Г. Устойчивость государства: монография / В.Н. Петров, С.Г. Селиванов. – М.: Экономика, 2005. – 491 с.

96.Джолос С.В. Аксіологія етатистської держави / С.В. Джолос / Правове життя сучасної України: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького і аспірантського складу (м. Одеса, 21-22 травня 2010 р.) / Відп. ред. д-р юрид. наук, проф. Ю.М. Оборотов // Одеська національна юридична академія. – Одеса: Фенікс, 2010. – С. 138-140.

97.Джолос С.В. Етатистська держава як цінність / С.В. Джолос // Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. – Одеса: Юридична література, 2010. – Вип. 53. – С. 397-402.

98.Оборотов Ю.М. Дослідження цінності держави як актуальний напрям сучасного правознавства / Ю.М. Оборотов // Право України. – 2010. – № 1. – С. 44-51.

99.Социальное государство [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Социальное_государство. – Социальное государство.

100.Вайцеккер Э.У. Границы приватизации: только сильное государство может заботиться о качестве и справедливости / Э.У. Вайцеккер // Internationale Politik. – 2005. – № 2. – С. 40-42.

101.Угрин Л. Легітимність / Л. Угрин // Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни / [Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старецька та ін.] ; за ред. Б. Кухти. – Львів: Кальварія, 2003. – С. 200.

102.Хайек Ф.А. Правила та порядок / Ф.А. Хайек // Хайек Ф.А. Право, законодавство та свобода : [в 3 т.] / Ф.А. Хайек. – К.: Сфера, 1999. – Т. 1. – 196 с.

103.Венгеров А.Б. Патология государственности / А.Б. Венгеров // Общественные науки и современность. – 1991. – № 5. – С. 19-27.

104.Венгеров А.Б. Политическое пространство и политическое время / А.Б. Венгеров // Общественные науки и современность. – 1992. – № 6. – С. 49-63.

105.Мамут Л.С. Государство: полюсы представлений / Л.С. Мамут // Общественные науки и современность. – 1996. – № 4. – С. 45-54.

106.Мамут Л.С. Образ государства как алгоритм политического поведения / Л.С. Мамут // Общественные науки и современность. – 1998. – № 6. – С. 85-97.

107.Оборотов Ю.М. Держава і право в епоху постмодерну / Ю.М. Оборотов // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2002. – №1. – С.13-17.

108.Оборотов Ю.М. Зміна образу держави в умовах глобалізації / Ю.М. Оборотов // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – Т. 4. – 2005. – С. 19-25.

109.Оборотов Ю. Образы государств в глобализующемся мире / Ю. Оборотов // Закон и жизнь. – 2004. – № 8. – С. 4-8.

110.Оборотов Ю.М. Поняття «образ держави» та його різновиди в умовах глобалізації / Ю.М. Оборотов // Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. – Одеса: Юридична література, 2003. – Вип. 21. – С. 7-12.

111.Сухонос В. Суверенітет як територіальний вимір держави постіндустріального суспільства: функціональний та економічний аспекти / В. Сухонос // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 3. – С. 75-76.

112.Тихомиров Ю.А. О модернизации государства / Ю.А. Тихомиров // Журнал российского права. – 2004. – № 4. – С. 3-16.

113.Тихомиров Ю.А. Суверенитет в условиях глобализации / Ю.А. Тихомиров // Политика и право. – 2006. – № 11. – С. 37-44.

114.Чиркин В.Е. Общечеловеческие ценности и современное государство / В.Е. Чиркин // Государство и право. – 2002. – № 2. – С. 5-13.

115.Чиркин В.Е. Постсоциалистическое государство XXI века / В.Е. Чиркин // Журнал российского права. – 2008. – № 5. – С. 3-17.

116.Чиркин В.Е. Современное государство / В.Е. Чиркин. – М.: Международные отношения, 2001. – 416 с.

117.Чиркин В.Е. Социальное государство: юридические индикаторы / В.Е. Чиркин // Российский юридический журнал. – 2007. – № 4. – С. 52-59.

118.Чиркин В.Е. Три ипостаси государства / В.Е. Чиркин // Государство и право. – 1993. – № 8. – С. 107-116.

119.Скакун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): учебник / О.Ф. Скакун. – Харьков: Эспада, 2007. – 840 с.

120.Cabanne G. Introduction à l'étude du droit constitutionnel et de la science politique. Toulouse, 1981.

121.Gupta R.L. Political Theory. New Delhi, 1980.

122.Савченко І.Г. Соціальна відповідальність органів державної влади в умовах розбудови соціальної держави : автореферат дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 ; Національна академія державного управління при Президентові України. Харківський регіональний інститут державного управління. – Харків, 2007. – 18 с.

123.Джолос С.В. Проблема відповідальності держави перед особою / С.В. Джолос / Закарпатські правові читання. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених та студентів, 29-30 квітня 2010 р.: У 2-х т. / За заг. ред. Ф.Г. Ващука, П.А. Трачука. – Ужгород: ЗакДУ, 2010. – Т. 1. – С. 33-35.

124.Еллинек Г. Право современного государства. Т.1. Общее учение о государстве. – СПб., 1903.

125.Кареев Н.И. Типологическая и всемирно-историческая точка зрения в изучении истории // В сб. Известия С.-Петербургского политехнического института (экономич. отд.). Т.3. Вып. 1-2. – СПб., 1905.

126.Kelsen G. General Theory of Law and State. – Cambridge, 1946.

127.Aron. Democratie et Totalitarisme. – Gallimard, 1965.

128.Maciver R. The Modern State. – Oxford, 1964.

129.Любашиц В.Я. Типологический анализ исторических форм государства в процессе эволюции: проблемы теории / В.Я. Любашиц // Северо-Кавказский юридический вестник. – 2004. – № 4. – С. 41-57.

130.Бобылев А.И. Понятие, признаки, сущность и типология государства / А.И. Бобылев // Право и государство: теория и практика. – 2006. – № 2. – С. 5-13.

131.Общая теория права и государства: учебник / [В.С. Афанасьев, А.Л. Герасимов, В.И. Гойман и др.] / Под ред. В.В. Лазарева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2001. – 520 с.

132.Объединенные Арабские Эмираты [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Объединенные_Арабские_Эмираты. – Объединенные Арабские Эмираты.

133.Ожегов С.И. Словарь русского языка. Около 57000 слов / С.И. Ожегов / Под ред. д-ра филолог. наук проф. Н.Ю. Шведовой. – Изд. 10-е, стереотип. – М.: Советская энциклопедия, 1973. – 846 с.

134.Современность [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Современность>. – Современность.

135.Линецкий С.В. Гераклит Темный / С.В. Линецкий // Философский словарь / И.В. Андрущенко, О.А. Вусатюк, С.В. Линецкий, А.В. Шуба. – К.: А.С.К., 2006. – С. 178-179.

136.Джолос С.В. Поняття, ознаки та види сучасної держави / С.В. Джолос // Юридичний вісник, 2009. – № 3. – С. 4-10.

137.Стрельников К.А. Правовая глобализация: основные тенденции / К.А. Стрельников // Юридический мир. – 2008. – № 10. – С. 22-24.

138.Robertson R. Globality, Global Culture, and Images of World Order // Social Change and Modernity. – Berkeley, 1992. – P. 396.

139.Глобализация [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Глобализация>. – Глобализация.

140.Угрин Л. Глобалізація / Л. Угрин // Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни / [Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старецька та ін.] ; за ред. Б. Кухти. – Львів: Кальварія, 2003. – С. 96-98.

141.Співак В.М. Суверенна держава у процесі глобалізації / В.М. Співак // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – Вип. 41. – С. 666-674.

142.Striker R. Globalization and welfare state // Intern. J. Of sociology a. social policy. Hull, 1998. Vol. 18. № 2/4. P. 49.

143.Джолос С.В. Етатистська держава як вид сучасної держави / С.В. Джолос // Право України. – 2010. – № 6. – С. 189-194.

144.Оборотов Ю.Н. Теория государства и права (прагматический курс): Экзаменационный справочник / Ю.Н. Оборотов. – Одесса: Юридическая литература, 2006. – 184 с.

145.Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее / Б.Н. Кузык, Ю.В. Яковец // Т. III: Северное Причерноморье – пространство взаимодействия цивилизаций. – М.: Институт экономических стратегий, 2008. – С. 18.

146.Либеральная демократия [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Либеральная_демократия. – Либеральная демократия.

147.Фукуяма Ф. Сильное государство. Управление и мировой порядок в XXI веке: [пер. с англ.] / Фрэнсис Фукуяма. – М: АСТ: АСТ МОСКВА: Хранитель, 2006.

148.Джолос С.В. Напрями удосконалення Української держави в епоху постмодерну / С.В. Джолос / Держава і право: de lege praeterita, instante, future: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Миколаїв, 27-28 листопада 2009 р. – Миколаїв: Іліон, 2009 – С. 67-69.

149.Затонский В.А. Эффективная государственность: монография / В.А. Затонский / Под ред. А.В. Малько. – М.: Юристъ, 2006. – 286 с.

150.Филонич В.С. Экономический этатизм / В.С. Филонич // Вісник Міжнародного Слов'янського університету. Серія: Економічні науки. – 2005. – 8, № 1-2. – С. 68-70.

151.Джолос С.В. Поняття, ознаки і сутність етатистської держави / С.В. Джолос / Запорізькі правові читання: Тези доповідей щорічної Міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 15-16 травня 2009 року: у 2-х томах / За заг. ред. С.М. Тимченка і Т.О. Коломієць. – Запоріжжя: ЗНУ, 2009. – Т.1. – С. 12-16.

152.Мадіссон В.В., Горбатенко В.П. Авторитаризм / В.В. Мадіссон, В.П. Горбатенко // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.:

Ю.С. Шемшученко та ін. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. – Т. 1: А-Г. – С. 30.

153.Горбатенко В.П., Бушанський В.В. Консерватизм / В.П. Горбатенко, В.В. Бушанський // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2001. – Т. 3: К-М. – С. 267-268.

154.Хайєк Ф.А. Міраж соціальної справедливості / Ф.А. Хайєк // Хайєк Ф.А. Право, законодавство та свобода: [в 3 т.] / Ф.А. Хайєк. – К.: Сфера, 1999. – Т. 2. – 200 с.

155.Джолос С.В. Форма етатистської держави / С.В. Джолос // Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць: збірник наукових праць. – Одеса: Юридична література, 2009. – Вип. 47. – С. 298-305.

156.Маслакова Н.Ю. Государственный интерес / Н.Ю. Маслакова // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Право. – 2008. – № 18. – С. 11-15.

157.Черниловский З.М. Гражданское общество: опыт исследования / З.М. Черниловский // Государство и право. – 1992. – № 6. – С. 150-151.

158.Чиркин В.Е. Общечеловеческие ценности. Философия права и позитивное право / В.Е. Чиркин // Право и политика. – 2000. – № 8. – С. 12.

159.Джолос С.В. Особливості співвідношення і взаємодії інтересів держави і суспільства / С.В. Джолос // Стратегія забезпечення сталого розвитку правової системи України: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 21-22 грудня 2010 р.): у 2-х частинах. – Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2010. – ч. 1. – С. 12-14.

160.Лоскутова М.В. Национально-государственный интерес как основа экономической политики государства / М.В. Лоскутова // Социально-экономические явления и процессы. – 2010. – № 1. – С. 73-77.

161.Чернова В.В. Национально-государственные интересы в контексте обеспечения экономической безопасности / В.В. Чернова // Вестник

Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2009. – № 2. – С. 300-304.

162. Власть [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Власть>. – Власть.

163. Горбатенко В.П. Тоталітаризм / В.П. Горбатенко // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. – Т. 6: Т-Я [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://student-lib.net/law_encyclopedia_ua.php?letter=%F2&word_id=8432. – Тоталітаризм.

164. Шаповал В.М. Режим політичний / В.М. Шаповал // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2003. – Т. 5: П-С [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://student-lib.net/law_encyclopedia_ua.php?letter=%F0&word_id=7126. – Режим політичний.

165. Меркантилизм [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Меркантилизм>. – Меркантилизм.

166. Кемализм [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Кемализм>. – Кемализм.

167. Экономика Третьего Рейха [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Экономика_Третьего_рейха. – Экономика Третьего Рейха.

168. Дирижизм [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Дирижизм>. – Дирижизм.

169. Экономика США [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Экономика_США. – Экономика США.

170. Экономика Китайской Народной Республики [Электронный ресурс]. / Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Экономика_Китая. – Экономика Китайской Народной Республики.

171.Саудовская Аравия [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Саудовская_Аравия. – Саудовская Аравия.

172.Катар [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Катар>. – Катар.

173.Скрипнюк О.В. Соціальна держава / О.В. Скрипнюк // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2003. – Т. 5: П-С [Електронний ресурс]. / Режим доступа: http://student-lib.net/law_encyclopedia_ua.php?letter=%F1&word_id=7791. – Соціальна держава.

174.Шергенг Н.А., Баширов Т.А. Анализ понятий права и закона с социально-философских позиций / Н.А. Шергенг, Т.А. Баширов // Современные наукоемкие технологии. – 2005. – № 4. – С. 102.

175.Лемак В.В. Принцип верховенства права в Україні: основні загрози / В.В. Лемак // Право України. – 2010. – № 3. – С. 44-51.

176.Jhering R. von. Der Zweck im Recht. 3. Aufl. Leipzig, 1893. Bd. 1. S. 320.

177.Лемак В.В. Зміна парадигми праворозуміння: досвід держав Центральної Європи / В.В. Лемак // Право України. – 2010. – № 4. – С. 114-119.

178.Бехруз Х.Н. Праворозуміння, розуміння права і правова система / Х.Н. Бехруз // Право України. – 2010. – № 4. – С. 143-147.

179.Кнапп V. Vedecká propedeutika. I vyd. – Bratislava, 1993. – S. 50.

180.Кнапп V. Teorie prava. – Praha, 1995. – 247 s.

181.Иеринг Р. Борьба за право. – К., 1873.

182.Крижановський А.Ф. Етатиська парадигма і концепція сучасного правопорядку як вектори правового розвитку / А.Ф. Крижановський // Визначальні тенденції генезу державності і права: Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції «Треті При бузькі юридичні

читання» / За ред. В.І. Терентьєва, О.В. Козаченка. – Миколаїв: Іліон, 2007. – С. 125-129.

183. Крижановський А.Ф. Правовий порядок в Україні: витоки, концептуальні засади, інфраструктура: монографія / А.Ф. Крижанівський. – Одеса: Фенікс, 2009. – 504 с.

184. Линецкий С.В. Идеология / С.В. Линецкий // Философский словарь / И.В. Андрущенко, О.А. Вусатюк, С.В. Линецкий, А.В. Шуба. – К.: А.С.К., 2006. – С. 310-313.

185. Кухта Б. Идеологія політична / Б. Кухта // Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни / [Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старецька та ін.] ; за ред. Б. Кухти. – Львів: Кальварія, 2003. – С. 164.

186. Идеология [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Идеология>. – Идеология.

187. Энгельс Ф. Анти-Дюринг... 1878 / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения / Ф. Энгельс. – Москва-Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство, 1931. – Т.14. – 386 с.

188. Ленин В.И. Государство и революция: Учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции / В.И. Ленин // Ленин В.И. Полное собрание сочинений : [в 54 т.] / В.И. Ленин – 5-е издание. – М.: Издательство политической литературы, 1974. – Т. 33. – 434 с.

189. Вождизм [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Вождизм>. – Вождизм.

190. Кухта Б. Вождь / Б. Кухта // Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни / [Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старецька та ін.] ; за ред. Б. Кухти. – Львів: Кальварія, 2003. – С. 77.

191. Лукьянчикова Н.П. Постиндустриальная экономика – экономика инноваций / Н.П. Лукьянчикова // Известия Иркутской государственной экономической академии. – 2005. – № 1. – С. 4-8.

192.Романюк А. Конвергенція / А. Романюк // Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни / [Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старецька та ін.] ; за ред. Б. Кухти. – Львів: Кальварія, 2003. – С. 199.

193.Затонский В.А., Петров М.П. Сильное государство: ключевые вопросы теории и модернизационной политики / В.А. Затонский, М.П. Петров // Ленинградский юридический журнал. – 2005. – № 03. – С. 192-206.

194.Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма. – М.: АСТ; Ермак, 2004. – 588 с.

195.Керимов А.Д. О сильном государстве / А.Д. Керимов // Право и политика. – 2008. – № 8. – С. 1815-1822.

196.Аврутин Ю.Е. Экономика в системе субстанциональных и формально-юридических признаков государства и государственности / Ю.Е. Аврутин // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2007. – № 4. – С. 4-11.

197.Булгакова Г.В. Роль государства в реализации национального интереса страны / Г.В. Булгакова // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2007. – № 2. – С. 222-226.

198.Добрынин Е.Ю. Соотношение интересов государства, общества и личности в процессе реализации социальной функции государства / Е.Ю. Добрынин // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Право. – 2006. – Т. 2. – № 13. – С. 64-66.

199.Зворыкин Б.Д. Этатистская модель социальной модернизации: влияние политических режимов и современный опыт реализации / Б.Д. Зворыкин // Власть. – 2009. – № 3. – С. 21-24.

200.Марков Ю.Г. Хозяйство будущего: право коллективной собственности / Ю.Г. Марков // Гуманитарные науки в Сибири. – 2009. – № 01. – С. 81-85.

201.Поровская А.Я. Интересы государства и бизнеса в рамках частно-государственного партнёрства / А.Я. Поровская // Вестник Томского государственного университета. – 2009. – № 328. – С. 131-134.

202.Розмаинский И.В. К формированию посткейнсианской теории государства / И.В. Розмаинский // Terra Economicus. – 2010. – Т. 8. – № 1. – С. 13-26.

203.Сисягин С.П. Современные взгляды на государственное регулирование рынка / С.П. Сисягин // Ветеринарная патология. – 2005. – № 4. – С. 21-24.

204.Тарелкин А.А. О необходимости государственного регулирования взаимодействия промышленного и финансового секторов экономики / А.А. Тарелкин // Вестник Самарского государственного университета. – 2008. – № 66. – С. 176-184.

205.Фролова Е.Д. Сочетание частных и общественных интересов при государственном регулировании экономики / Е.Д. Фролов // Вестник УГТУ-УПИ. – Серия экономика и управление. – 2003. – № 9. – С. 21-27.

206.Duguit L. L'État, le droit objectif et la loi positive, Paris: Fontemoing, 1901.

207.Линецкий С.В. Элита / С.В. Линецкий // Философский словарь / И.В. Андрущенко, О.А. Вусатюк, С.В. Линецкий, А.В. Шуба. – К.: А.С.К., 2006. – С. 996-997.

208.Кухта Б. Аристократія / Б. Кухта // Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни / [Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старецька та ін.] ; за ред. Б. Кухти. – Львів: Кальварія, 2003. – С. 28-29.

209.Устав Организации Объединенных Наций [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://www.un.org/ru/documents/charter/index.shtml>. – Устав Организации Объединенных Наций.

210.Freedom House [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Freedom_House. – Freedom House.

211.Россия [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Россия>. – Россия.

212.Китайская Народная Республика [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Китай>. – Китайская Народная Республика.

213.Права человека в Китайской Народной Республике [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Права_человека_в_Китайской_Народной_Республике. – Права человека в Китайской Народной Республике.

214.Экономика Саудовской Аравии [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Экономика_Саудовской_Аравии. – Экономика Саудовской Аравии.

215.CIA. The World Factbook [Electronic source] / Access regime: <https://www.cia.gov/library/publications/download/>. – Download the World Factbook.

216.Список стран по показателям неравенства доходов [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Список_стран_по_показателям_неравенства_доходов. – Список стран по показателям неравенства доходов.

217.Tony Judt. Ill Fares the Land. New York: The Penguin Press, 2010. 237 p.

218.Грицак Я. Ігри розуму [Електронний ресурс] / Я. Грицак. – Режим доступу: <http://zgroup.com.ua/article.php?articleid=4554>. – Ігри розуму.

219.Бостан С.К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики: [монографія] / С.К. Бостан. – Запоріжжя: Юридичний ін-т; Дике поле, 2005. – 540 с.

220.Мамут Л.С. О концепции православно-монархического строя для постсоветской России / Л.С. Мамут // Общественные науки и современность. – 2006. – № 1. – С. 59-68.

221.Орзіх М. Президентська республіка – різновид республіканської форми правління / М.П. Орзіх // Право України. – 2009. – № 10. – С. 72-77.

222.Святоцький О. Питання пошуку оптимальної моделі форми державного правління для України / О. Святоцький // Право України. – 2009. – № 10. – С. 61-66.

223.Сухонос В. Форма правління: термінологія, класифікація, характеристика (проблеми постіндустріальної епохи) / В.В. Сухонос // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2003. – Вип. 21. – С. 57-63.

224.Чиркин В.Е. Нетипичные формы правления в современном государстве / В.Е. Чиркин // Государство и право. – 1994. – № 1. – С. 109-115.

225.Шаповал В.М. Форма державного правління / В.М. Шаповал // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін.. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. – Т. 6: Т-Я. – С. 295.

226.Шаповал В. Форма державного правління як конституційний *modus vivendi* сучасної держави / В. Шаповал // Право України. – 2009. – № 10. – С. 38-56.

227.Джолос С.В. Форма правління етатистської держави / С.В. Джолос // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. – 2009. – Спеціальний випуск № 3. – С. 70-77.

228.Бостан С.К. Форма правління сучасної держави: теоретико-правові засади: автореферат дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / С.К. Бостн ; Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2008. – 36 с.

229.Макиавелли Н. Государь; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия / Н. Макиавелли. – СПб.: Азбука-классика, 2008. – 272 с.

230.Тюгашев Е.А. Концепт «архе» и типология форм правления / Е.А. Тюгашев // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: Право. – 2006. – Т. 2. – № 1. – С. 64-71.

231.Дубина О.К. Монархія / О.К. Дубина // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2001. – Т. 3: К-М. – С. 758.

232.Романюк А. Монархія / А. Романюк // Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни / [Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старецька та ін.] ; за ред. Б. Кухти. – Львів: Кальварія, 2003. – С. 251-252.

233.Тимошенко В.І. Абсолютизм / В.І. Тимошенко // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. – Т. 1: А-Г. – С. 10-11.

234.Кухта Б. Абсолютизм / Б. Кухта // Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни / [Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старецька та ін.] ; за ред. Б. Кухти. – Львів: Кальварія, 2003. – С. 7-8.

235.Steele R. The Englishman. London, 1955. P. 114.

236.Bolingbroke H.St.J. The idea of a Patriot-King // Bolingbroke H.St.J. Letters on the spirit of patriotism. London, 1749.

237.The complete works of George Savile first marquess of Halifax. – Oxford, 1912. P. 62.

238.Монтескье Ш.Л. О духе законов, или Об отношениях, в которых законы должны находиться к устройству каждого правления, к нравам, климату, религии, торговле и т. д. К чему автор прибавил новые исследования о законах римских, касающихся наследования, о законах французских и о законах феодальных: Перевод с французского / Под ред. Горнфельд А.Г., Вступ. ст.: Ковалевский М.М. / Ш.Л. Монтескье. – Санкт-Петербург: Издательство Л.Ф. Пантелеев, 1900. – 800 с.

239.Вдовина Л.Н. Дворянский конституционализм в политической жизни России XVIII в. / Л.Н. Вдовина // Монархия и народовластие в культуре Просвещения / РАН; Институт всеобщей истории {Москва} / Г.С. Кучеренко (отв. ред.). – М.: Наука, 1995. – С. 36-48.

240.Шаповал В.М. Дуалістична монархія / В.М. Шаповал // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. – Т. 2: Д-Й. – С. 308-309.

241.Локк Дж. О государственном правлении / Дж. Локк // Локк Дж. Избранные философские произведения : [в 2 т.] / Дж. Локк. – М., 1960. – Т. 2. – 532 с.

242.Шаповал В.М. Монархія конституційна / В.М. Шаповал // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2001. – Т. 3: К-М. – С. 758-759.

243.Дуалистическая монархия [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Дуалистическая_монархия. – Дуалистическая монархия.

244.Тихомиров Л.А. Монархическая государственность [Электронный ресурс] / Л.А. Тихомиров. – Режим доступа: http://www.russia-talk.com/mg/mg_22.htm#4_1_6. – Тихомиров Л.А. Монархическая государственность.

245.Колух В.В. Інституціональні чинники політичної стабільності в демократичному суспільстві: автореферат дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / В.В. Колух ; Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 2007. – 17 с.

246.Форма государственного правления [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Форма_правления. – Форма государственного правления.

247.Цакиров Ю.Ю. Историко-правовые аспекты возникновения и развития президентской формы правления / Ю.Ю. Цакиров // Вестник Калмыцкого института социально-экономических и правовых исследований. – 2002. – № 4. – С. 122-127.

248.Кашкин С.Ю. Политический режим в современном мире: Понятие, сущность, тенденции развития / С.Ю. Кашкин. – М.: Юрист, 1993. – 180 с.

249.Тхаркахо М.М. Зарождение и развитие института президентской власти в зарубежных странах / М.М. Тхаркало // Вестник Адыгейского государственного университета. – 2007. – № 1. – С. 302-308.

250.Евсеєнко Т.П. О понятіи «простого» государства в юридической науке / Т.П. Евсеєнко // Правоведение. – 2004. – № 1 (252). – С. 196-201.

251.Курас І. Федерація чи унітарна держава? (Загальнонаціональні та регіональні державотворчі інтереси в сучасній Україні) / І. Курас // Політика і час. – 1993. – № 6. – С. 4-8.

252.Погорілко В.Ф., Бобровник С.В. Державний устрій / В.Ф. Погорілко, С.В. Бобровник // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. – Т. 2: Д-М. – С 152.

253.Сухонос В. Форма державно-територіального устрою: термінологія і класифікація постіндустріальної епохи / В. Сухонос // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 1. – С. 65-68.

254.Телешун С. Поняття державного устрою України: проблеми теорії і практики / С. Телешун // Право України. – 2000. – № 6. – С. 14-19.

255.Форма державного устрою [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Форма_державного_устрою. – Форма державного устрою.

256.Форма государственного устройства [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Форма_государственного_устройства. – Форма государственного устройства.

257.Уния [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Уния>. – Уния.

258.Империя [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Империя>. – Империя.

259.Джолос С.В. Форма політико-територіального устрою етатистської держави / С.В. Джолос / Тенденції та пріоритети реформування законодавства України: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 13 березня 2010 року: у 2-х частинах. – Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2010. – Ч. 1. – С. 12-13.

260. Унитарное государство [Электронный ресурс]. / Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Унитарное_государство. – Унитарное государство.

261. Федерация [Электронный ресурс]. / Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Федерация>. – Федерация.

262. Список стран и зависимых территорий по площади [Электронный ресурс]. / Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Список_стран,_сортировка_по_площади. – Список стран и зависимых территорий по площади.

263. Земля [Электронный ресурс]. / Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Земля>. – Земля.

264. Копейчиков В.В. Вопросы теории механизма советского социалистического государства: Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук. Специальность 710 – Теория и история государства и права /Л. Н. Павловская; Министерство высшего и среднего специального образования Украинской ССР. Харьковский юридический институт. – Харьков, 1969. – 37 с.

265. Копейчиков В. В. Механизм государства в Советской Федерации / В.В. Копейчиков. – М.: Юридическая литература, 1973. – 200 с.

266. Копейчиков В.В. Механизм советского государства / В.В. Копейчиков. – М.: Юридическая литература, 1968. – 215 с.

267. Наливайко Л. До питання про визначення поняття «механізм держави» / Л. Наливайко // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 10. – С. 92-96.

268. Пікуля Т.О. Поняття механізму держави України / Т.О. Пікуля // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2000. – Вип. 5. – С. 446-447.

269. Сидоренко В.Ф., Онищук Н.В. и др. Аппарат государственного управления: интересы и деятельность / В.Ф. Сидоренко, Н.В. Онищук. – К.: Наукова думка, 1993. – 165 с.

270.Титарчук В. Вдосконалення державного апарату (окремі питання) / В. Титарчук // Право України. – 1999. – № 3. – С. 15-17.

271.Григорян Л.Л. Теоретические и конституционные основы механизма советского государства: автореферат дис. ... канд. юр. наук. – М., 1989.

272.Прокошенкова Е.Е., Максимовская И.Н. Многообразие форм толкования термина «механизм государства» / Е.Е. Прокошенкова, И.Н. Максимовская // Вестник Чувашского университета. – 2006. – № 1. – С. 252-258.

273.Григонис Э.П. Механизм государства (теоретико-правовой аспект): автореферат дис. ... док. юрид. наук. – Санкт-Петербург, 2000.

274.Теория государства и права / Под ред. В.М. Карельского и В.Д. Перевалова. – М. Инфра-М-Норма, 1999.

275.Corruption Perceptions Index 2010 Results [Electronic source] / Access regime:
http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2010/results. – Corruption Perceptions Index 2010 Results.

276.Лабутина Т.Л. Теория конституционной монархии в раннем английском Просвещении / Т.Л. Лабутина // Монархия и народовластие в культуре Просвещения / РАН; Институт всеобщей истории {Москва} / Г.С. Кучеренко (отв. ред.). – М.: Наука, 1995. – С. 74-91.

277.The works of sir William Temple. Edinburgh, 1754. Vol. 2. P. 366.

278.Ответственность власти перед народом [Электронный ресурс] / Режим доступа:

http://ru.wikipedia.org/wiki/Ответственность_власти_перед_народом. – Ответственность власти перед народом.

279.Мухин Юрий Игнатьевич [Электронный ресурс] / Режим доступа:
http://ru.wikipedia.org/wiki/Мухин,_Юрий_Игнатьевич. – Мухин Юрий Игнатьевич.

280.Кухта Б. Авторитаризм / Б. Кухта // Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни / [Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старецька та ін.] ; за ред. Б. Кухти. – Львів: Кальварія, 2003. – С. 10.

281.Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арендт. – К.: Дух і літера, 2002. – 539 с.

282.Арон Р. Демократия и тоталитаризм. – М.: Текст, 1993. – 303 с.

283.Кудрявцев Ю.А. Политические режимы: критерии классификации и основные виды / Ю.А. Кудрявцев // Правоведение. – 2002. – № 1 (240). – С. 195-205.

284.Папрыгин Е.С. О влиянии правопорядка на формирование политического режима / Е.С. Папрыгин // Актуальные проблемы теории государства и права. Юбилейный сборник научных статей. – М., 2006. – С. 173-179.

285.Папрыгин Е.С. Правопорядок в государствах с различными формами политико-правового режима: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Е.С. Папрыгин ; Московский университет МВД России. – М., 2009. – 25 с.

286.Серьогіна С.Г. Форма правління як базова категорія державного будівництва / С.Г. Серьогіна // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – Х., 2003. – Вип. 3. – С. 16-26.

287.Сухонос В.В. Сутність та функції авторитарного державного режиму в умовах переходу до демократії: автореферат. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В.В. Сухонос ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького – К., 2000. – 20 с.

288.Чиркин В.Е. Теоретические проблемы политического режима в странах социалистической ориентации / В.Е. Чиркин // Государство и право в развивающихся странах: сборник статей. – М.: Наука, 1976. – С. 6-7.

289.Шакірзянова І.В. Політичний і державний режими: сучасні погляди та характеристики / І.В. Шакірзянова // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2008. – Вип. 39. – С. 58-62.

- 290.Якушин В. Політична система та політичний режим / В. Якушин // Політична думка. – 1993. – №1.
- 291.Кухта Б. Режим політичний / Б. Кухта // Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни / [Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старецька та ін.] ; за ред. Б. Кухти. – Львів: Кальварія, 2003. – С. 374-375.
- 292.Демократия [Электронный ресурс]. / Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Демократия>. – Демократия.
- 293.Christiano T. Democracy // Stanford Encyclopedia of Philosophy. 2006.
- 294.Dahl R.A. Democracy. Chicago: Encyclopædia Britannica, 2007. Vol. 17, No. 179.
- 295.Теория демократического мира [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Теория_демократического_мира. – Теория демократического мира.
- 296.Inglehart R. How solid is mass support for democracy – and how can we measure it? // East Asia Barometer Conference on "How East Asians View Democracy: The Region in Global Perspective." Taipei, December 8-9, 2003.
- 297.Brian O'Connell. Civil society. The Underpinnings of American Democracy/ – Tufts University. Published by University Press of New England, Hannover and London/ – 1999. – 148 p.
- 298.Джолос С.В. Форма державного режиму етатистської держави / С.В. Джолос // Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. – Одеса: Юридична література, 2009. – Вип. 49. – С. 364-370.
- 299.Хайєк Ф.А. Політичний устрій вільного народу / Ф.А. Хайєк // Хайєк Ф.А. Право, законодавство та свобода : [в 3 т.] / А.Ф. Хайєк. – К.: Сфера, 1999. – Т. 3. – 252 с.
- 300.Джолос С.В. Актуалізація сильної держави в умовах сьогодення / С.В. Джолос / Актуальні проблеми природничих та гуманітарних наук у дослідженнях студентської молоді «Родзинка – 2009» / XI Всеукраїнська студентська наукова конференція. – Черкаси: Брама-Україна, 2009. – С. 18-20.

301.Оборотов Ю.М. Традиції та оновлення у правовій сфері: питання теорії (від пізнання до розуміння права): Монографія / Ю.М. Оборотов. – Одеса: Юридична література, 2002. – 280 с.

302.Керимов А.Д. Современное государство: вопросы теории / А.Д. Керимов. – М.: Норма, 2008. – 144 с.

303.Рыночная экономика [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Рыночная_экономика. – Рыночная экономика.

304.Пантин В.И. Глобализация и проблемы развития демократических институтов в России / В.И. Пантин // Политические институты на рубеже тысячелетий. – Дубна, 2001. – С. 400.

305.Тинберген Я. Пересмотр международного порядка / Я. Тинберген. – М.: Прогресс, 1980. – 384 с.

306.Баранов Н.А. Об эффективности демократии / Н.А. Баранов // Актуальные проблемы современного политического процесса: Материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург, 15 февраля 2007 г. – СПб.: Балтийский государственный технический университет, 2007. – Ч. 1. – С. 179-185.

307.Шокола Я. Культурный код и прогресс [Электронный ресурс] / Я. Шокола. – Режим доступа: <http://openc.ru/1295413.html>. – Культурный код и прогресс.

308.Горбатенко В.П. Реформа / В.П. Горбатенко // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2003. – Т. 5: П-С. [Електронний ресурс] / Режим доступу:

http://student-lib.net/law_encyclopedia_ua.php?letter=%F0&word_id=7217. – Реформа.

309.Алексеев С.С. Восхождение к праву: Поиски и решения / С.С. Алексеев. – М.: Норма, 2001. – 748 с.

310.Бушанський В.В. Авторитаризм: pro et contra / В.В. Бушанський // Держава і право: Збірник наукових праць: юридичні і політичні науки. – 2007. – Вип. 36. – С. 590-597.

311.Бермічева О.В. Соціальна функція держави в Україні: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О.В. Бермічева ; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2002. – 18 с.

312.Борденюк В. Концептуальні основи співвідношення функцій місцевого самоврядування та його органів з функціями держави / В. Борденюк // Право України. – 2003. – № 11. – С. 17-23.

313.Ганьба Б.П. Особливості реалізації соціальних функцій української держави в умовах сьогодення / Б.П. Ганьба // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2001. – № 1. – С. 50-52.

314.Жигуленков М.В. К вопросу о классификации функций государства / М.В. Жигуленков // Право и политика. – 2002. – № 8. – С. 16-20.

315.Могил С.К. Функции современного государства / С.К. Могил // Актуальні проблеми держави і права. – 1998. – С. 134-138.

316.Онищенко Н.М., Лощихін О.М. Розвиток соціальної демократичної держави: економічні функції та завдання / Н.М. Онищенко, О.М. Лощихін // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні науки. – 2003. – № 22. – С. 57-61.

317.Онопенко П.В. Правоохоронні функції української держави: зміст і реалізація: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / П.В. Онопенко ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 2005. – 16 с.

318.Родионова О.В. Проблема детерминированности социальных функций формами государства / О.В. Родионова // Политика и право. – 2006. – № 11. – С. 32-36.

319.Родионова О.В. Характерные черты социальной функции современного государства / О.В. Родионова // Исследования государства и права. – 2007. – № 3. – С. 9-10.

320. Кураков А.Л., Дмитриева Е.А. Роль и значение государства в системе рыночной экономики / А.Л. Кураков, Е.А. Дмитриева // Вестник Чувашского университета. – 2008. – № 1. – С. 403-407.

321. Государство [Электронный ресурс]. / Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Государство>. – Государство.

322. Морозова Л.А. Влияние глобализации на функции государства / Л.А. Морозова // Государство и право. – 2006. – № 6. – С. 101-107.

323. Жимиров В.Н., Тищенко А.Г., Колокольцев В.А. Некоторые теоретические вопросы классификации функций современного государства / В.Н. Жимиров, А.Г. Тищенко, В.А. Колокольцев // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2005. – № 1. – С. 6-13.

324. Бендь А.С., Бондаренко Л.Ю. Трансформация функций современного государства в контексте критического осмысления последствий процесса глобализации / А.С. Бендь, Л.Ю. Бондаренко // Известия Волгоградского государственного технического университета. – 2006. – № 7. – С. 7-9.

325. Илларионов А.Н. Критерии экономической безопасности / А.Н. Илларионов // Вопросы экономики. – 1998. – № 10. – С. 35-59.

326. Данилов А.Н. Социология власти: теория и практика глобализма / А.Н. Данилов. – Минск: Университетское, 2001. – 447 с.

327. Куковский А.А. Некоторые вопросы определения понятия «функции государства» / А.А. Куковский // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Право. – 2009. – № 19 – Выпуск 18. – С. 6-9.

328. Джолос С.В. Визначальні функції етатистської держави / С.В. Джолос // Правова освіта та правова наука в Україні в умовах сучасних трансформаційних процесів: Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 24-25 грудня 2009 року: у 2-х томах / За заг. ред. С.М. Тимченка і Т.О. Коломoeць. – Запоріжжя: ЗНУ, 2009. – Т. 1. – С. 22-25.

329.Конвергенция (социология) [Электронный ресурс]. / Режим доступа: [http://ru.wikipedia.org/wiki/Конвергенция_\(социология\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Конвергенция_(социология)). – Конвергенция (социология).

330.Джолос С.В. Проблема переоцінки функцій сучасної сильної держави / С.В. Джолос / Проблеми та перспективи реформування права України очима молодих вчених: Тези доповідей Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 27 березня 2009 р. / За заг. ред. С.М. Тимченка і Т.О. Коломієць. – Запоріжжя: ЗНУ, 2009 – С. 16-18.

331.Романова К.С. Российская ментальность в отношении к государству / К.С. Романова // Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук. – 2007. – № 7. – С. 159-176.

332.Краснолуцкий Г.Н. Правовое и социальное государство: политологические исследования и пути становления / Г.Н. Краснолуцкий // Управленческое консультирование. – 2009. – № 2. – С. 81-106.

333.Плановое хозяйство [Электронный ресурс]. / Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Плановая_экономика. – Плановое хозяйство.

334.Коломейцева М.А. К вопросу о роли государственной собственности в развитии национальной экономики / М.А. Коломейцева // Социально-экономические явления и процессы. – 2009. – № 4. – С. 80-83.

335.Сурков М.С. Яремчук Н.В. Золотарев В.В. Экономическое развитие современной России: Монография. / М.С. Сурков, Н.В. Яремчук, В.В. Золотарев / Под ред. Яремчука Н.В. – М.: Премьер Принт, 2005. – 328 с.

336.Протекционизм [Электронный ресурс]. / Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Протекционизм>. – Протекционизм.

337.Кухта Б. Націоналізація / Б. Кухта // Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни / [Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старецька та ін.] ; за ред. Б. Кухти. – Львів: Кальварія, 2003. – С. 261-262.

338.Национализация [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Национализация>. – Национализация.

339.Націоналізація [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Націоналізація>. – Націоналізація.

340.Гражданский кодекс Украины от 16.01.2003 (По состоянию на 15.02.2009). – Харьков: Одиссей, 2009. – 352 с.

341.Гражданский кодекс Российской Федерации от 21.10.1994. – М.: Эксмо, 2009. – 912 с.

342.Джолос С.В. Етатистська модель держави в умовах глобалізації / С.В. Джолос / Актуальні проблеми природничих та гуманітарних наук у дослідженнях студентської молоді «Родзинка-2010» / XII Всеукраїнська студентська наукова конференція. – Серія «Юридичні науки. Інтелектуальна власність» – Черкаси: Брама-Україна, 2010 – С. 28-30.

343.Смешанная экономика [Электронный ресурс]. / Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Смешанная_экономика. – Смешанная экономика.

344.Архитектор макроэкономики (Джон Мейнард Кейнс и его макроэкономическая теория) / [Пайда Г., Мамедов О., Адилова Ж. и др.] – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997.

345.Collected Writing of Maynard Keynes (Editor Donald Moggridge). London: Cambridge University Press, 1980, vol. 25.

346.Крыштановская О. Российская элита на переходе. Публичная лекция [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://polit.ru/lectures/2008/07/31/rus_elita.html. – Российская элита на переходе. Лекция Ольги Крыштановской.